

А 2016

4869к

БЕЙБИТ ҚОЙШЫБАЕВ

**ТҮНЕКТЕН
ОРАЛҒАН
ЕСІМДЕР**

IV

БЕЙБІТ ҚОЙШЫБАЕВ

**ТҮНЕКТЕН
ОРАЛҒАН
ЕСІМДЕР**

Тұлға және тарих

**IV
ҚАБЫРҒА**

**Алматы
2016**

ӘОЖ 94 (574)✓
КБЖ 63.3 (5 қаз)
Қ 60✓

Қойшыбаев Б.

Қ 60 Түнектен оралған есімдер: тұлға және тарих / Бейбіт Қойшыбаев.—

Алматы: «Рух БГ» баспасы, 2016.

ISBN 978-601-80519-4-4

4-кітап: Қабырға. – 248 бет + 4 жапсырма бет. Қазақ және орыс тілдерінде.

ISBN 978-601-80519-8-2

Жазушы Бейбіт Қойшыбаев өткен ғасырдың 80-ші жылдарының ортасында билік басындағы коммунистік партияның жариялылық және қайта құру саясаты өріс алған шақта бастап тарихтағы «актандақтар» жайында қалам тербей бастаған болатын. Осы ретте ол саяси жазаға ұшыраған тарихи тұлғалар тағдырын зерттеп, жаңғыртуға ерекше көңіл бөлді. Зерттеулерін тереңдете келе, жекелеген қайраткерлер жайында дербес кітаптар шығарды. Қаламгердің Әлихан Бөкейханов, Бакытжан Қаратаев, Мұстафа Шоқасев, Жанша Досмұхамедов, Ахмет Байтұрсынов, Нәзір Төреқұлов, Смағұл Садуақасов, Сұлтанбек Қожанов, Тұрар Рысқұлов, Темірбек Жүргенов сынды ондаған тарихи тұлғалардың өмірі мен қызметі жайында әр жылдары жазған жұмыстары 4 кітапқа жүйеленіп, тұлғалармен түзілген тарих іспеттенген «Түнектен оралған есімдер» топтамасына жинақталып беріліп отыр. Жинақтың «Қабырға» атты төртінші кітабы қолдарыңызда.

Алаш қозғалысының 100 жылдығына, ұлт көсемі Әлихан Бөкейхановтың 150 жылдығына, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің 100 жылдығына, тәуелсіздіктің 25 жылдығына орай бүткіл азаттық күрескерлерінің аруақтарына арнап шығарылып отырған бұл кітап Отан тарихымен әуестенетіндерге, зерттеушілерге, студенттерге, оқушыларға, қалың көпшілікке пайдалы мағлұматтар береді.

ӘОЖ 94 (574)
КБЖ 63.3 (5 қаз)

ISBN 978-601-80519-8-2 (4-кітап)
ISBN 978-601-80519-4-4

© Қойшыбаев Б., 2016
© «Рух БГ» баспасы, 2016

ОРАЗ ИСАЕВ

Премьер Исаев

Партияның қайта құру саясаты арқасында, тоталитаризм дәуірінде тұмшаланған өткенімізге барлау жасауымызды жалғастырып, кеңестік тарихымызда елеулі ізі бар тағы бір тұлға жайында әңгімелемекпіз. Бүгінгі әңгімеміз сталиндік репрессия құрбаны болған Қазақ Республикасы үкіметінің басшысы Ораз Жанұзақұлы Исаев жайында. Биыл осынау мемлекет қайраткерінің туғанына 90 жыл толады.

1936 жылғы 5 декабрьдегі әйгілі сталиндік Конституция бойынша өткізілмек СССР Жоғарғы Советінің сайлауы қарсаңында «Большевик Казахстана» журналы оның өмір жолы туралы қаһарлы 1937 жылы шыққан бірінші санында былай деп жазды: «Ораз Жанұзақұлы Исаев. Семей сайлау округі еңбекшілерінен Одақ Советінің депутаттығына кандидат.

Ол 1899 жылы Батыс Қазақстан облысының Ілбішін ауданындағы ауылдардың бірінде туды. Оның атасы мен әкесі көп жылдар бойы әуелі Орынбор облысындағы Қызылтөбе казактарының, одан Шалқар облысындағы № 4 ауыл байларының қоластында батырақ болып істеді. Кейіннен Ораздың әкесі ауылдан кетті де, Ілбішін кірпіш заводына тас қалайтын жұмысшы болып орналасты.

Исаев жолдастың өзі де батырақтық тұрмысын ерте бастады. Ораз 6-7 жасынан бастап байлардың қозы-лақтары мен бұзауларын бақты. 1908 жылы ол бір класты орыс-казак училищесіне түсті де, кейінірек екі кластық училищеге ауысты. Ал әкесі қайтыс болғаннан кейін, жоқшылықтың зардабынан, оқуды тастап кетті. Ол семьядағы балалардың ең үлкені еді.

Сондықтан да үй ішін асырау жөніндегі бар күш соған түсті. Революция ол ауылда жүрген кезде болды.

1919 жылғы мартта Қызыл Армия Ілбішін станицасын азат еткенде, ол өзінің жолдастарымен бірге уездік Совет милициясының қатарына енді. 1919 жылғы августа уездік әскери-революциялық комитеттің тапсырмасымен Исаев жолдас ауылдық советтер ұйымдастыру үшін ауылдарды аралайды.

Бұл комитет даңқты 25-ші Чапаев дивизиясының штабының жанында болатын.

Ұзамай Исаев жолдас ауылсовет председателі, одан кейін болыстық атқару комитеті председателінің орынбасары болып сайланады.

1920 жылы ол өз болысында комсомол ұясын ұйымдастырады. Ал 1920 жылғы ноябрьде оны Жымпиты қаласындағы кәсіподақ жұмысына жібергеннен кейін, ол партия қатарына кіреді (1921 ж.).

Жымпитыда ол уездік атқару комитетінің мүшесі, уездік партия комитетінің мүшесі болып сайланады. 1921 жыл бойы Исаев жолдас губерниялық төтенше комиссия органдарында, алдымен Жымпиты уезінде, содан соң Орал қаласында істеп, ақгвардияшыларды жою жөніндегі отрядтардың басында жауапты оперативтік тапсырмаларды орындап жүрді.

1922 жылы Исаев жолдас партия жұмысына ауысады. Әуелі ол Орал губерниялық партия комитетінің жауапты нұсқаушысы болып істейді, содан кейін Жымпитыда уездік партия комитетінің секретары, ал IV өлкелік партия конференциясынан соң Өлкелік бақылау комиссиясы председателінің орынбасары болып сайланады және Жұмысшы-шаруа инспекциясы халық комиссарының орынбасары болып істейді.

1925 жылдың күзінде Исаев жолдас өлкелік партия комитетінде әуелі ұйымдастыру бөлімінде істейді, содан кейін Казкрайкомның екінші секретары болып сайланады. 1929 жылы Исаев жолдас Қазақ ССР Халық Комиссарлар Советінің председателі болып сайланды.

Исаев жолдас 1922 жылдан КазЦИК мүшесі. Көп мәрте РСФСР-дің ВЦИК мүшесі болды. Қазір СССР Орталық Атқару Комитеті президиумының мүшесі болып табылады. Ол Казкрайком мүшелігіне бірнеше рет сайланды. Қазақстан КП(б) Орталық Комитетінің мүшесі. ВКП(б) XVI және XVII съездерінде Исаев жолдас ВКП(б) Орталық Комитетінің мүшелігіне кандидат болып сайланады. Орталық Комитеттің соңғы пленумында ол кандидаттар қатарынан ВКП(б) Орталық Комитетінің мүшелігіне өткізілді.

Исаев жолдас қазақ халқының қалың ортасынан шықты. Ол Совет өкіметі тұсында өсті. Советтік Қазақстанның ірі мемлекеттік қайраткері болды. ВКП(б) Орталық Комитетінің басшылығымен Қазақстан өкіметінің басында тұрған Исаев жолдас социалистік өнеркәсіптің, колхоздар мен совхоздардың одан әрі нығайып өсе түсуі үшін, қазақ халқының түрі ұлттық, мазмұны социалистік мәдениетін көтеру үшін, Қазақстанды гүлденген социалистік республикаға айналдыру үшін белсенді түрде күресті және күресіп келе жатыр. Исаев жолдастың социалистік Қазақстанның гүлдене түсуі жолындағы күресте сіңірген еңбегін атап өте отырып, СССР өкіметі Исаев жолдасты аса жоғары награда – Ленин орденімен наградтады (1935 ж.)».

Осынау қысқа өмірбаяндық деректерді кезінде Ораз Жанұзақұлымен қызметтес болған, бүгінде арамызда жүрген дербес пенсионер, 1926 жылдан КПСС мүшесі Ермекқали Нығметов ақсақал толықтырып отыр. Қарт ардагер өз естелігін:

– Қазақстан Халық Комиссарлары Советінің председателі қызметінде тоғыз жылдай істеген, ВКП(б) Орталық Комитетінің мүшесі, СССР Жоғарғы Советінің депутаты болған Ораз Жанұзақұлы Исаев туралы есімде қалғандарды осы көрнекті партия және мемлекет қайраткерінің туғанына 90 жыл толуына байланысты айтқым келеді, – деп бастады.

Жиырмамыншы жылдары алыс аудандарда жұмыс істеп, астанадан қашығырақ жүргенін айтты. Сондай себеппен,

сол кездегі басшы қызметкерлерді олардың жазған мақалаларынан, жиналыстарда сөйлеген сөздерінен ғана сырттай естіп-біліп жүретін. Ал, оларды көзбен көріп, сөздерін естіп, өздерін көруі 1931 жылдың көктемінен басталған екен.

– Сол кезде мені өлкелік партия комитеті Жаңақала аудандық партия коллегиясының секретары қызметінен астанаға пысықтау курсына шақырған еді. Ол тұста әрбір аудан өлкеге тікелей бағынатын. Округтік мекемелер 1930 жылдың ортасында таратылған.

Жергілікті партия қызметкері Ермекқали Нығметов, сонымен, 1931 жылы Алматыға, қазіргі тілмен айтқанда жетілдіру курсына келіп, оқуға кіріседі. Оқу жоспарында, әрине, партиялық іс-шараларға қатысып тұру ескерілген...

– Исаевты алғаш рет Алматыдағы партактив жиналысында баяндама жасап тұрғанында көрдім, – деп еске алды ол. – Жасы өзім қатарлас, бойы ортадан сәл жоғарылау, аяғын сылти басатын, үлкен көзді, дөнгелек жүзді, бидай оңді, жүзі сүйкімді көрінетін адам екен. Баяндама орыс тілінде болды. Жазып әкелген баяндамасы барлығын көріп отырмын, бірақ ол екі көзін аудиторияда отырғандардан айырмастан сөйлейді, алдында жатқан қағазға сирек көз тастайды.

Ораздың жоғары дәрежелі білімі жоқ деп естуші едім, сөйте тұра мүдiрместен шешен сөйлейтінін, тыңдаушыларды өзіне тартып алатын қасиеті барлығын енді анық көрдім...

Ұзамай Ермекқали аға Ораз Жанұзақұлы Исаев пен Қазақ өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы Филипп Исаевич Голощекин екеуін қызмет барысында да көре бастайды...

– 1931 жылдың екінші жартысында, мен Қазақ өлкелік партия комитеті аппаратында, ұйымдастыру бөлімінде нұсқаушылық қызмет атқардым. Казкрайкомның бюро, секретариат мәжілісі болып жатқан кездерде, жұмыс бабымен мәжіліс залына кіріп-шығып жүргенімде, мынаны көріп-білдім: мәжілісте Исаев председательлік ететін, ал Голощекин көп отырмастан, трубкаға темекіні толтырып алып, түтіндетіп, мәжіліс бөлмесінде қыдырып жүруші еді. Жи-

налыста сөйлеп тұрғандардың кейбіреуіне реплика тастап, біреулерге сұрақ қойып, аралап жүретін. Жек көретін, ұнатпайтын адамдары сөйлегенде – жанына барып, кәрін төгіп тұрады екен.

Аппараттағы жасы үлкен, тәжірибесі мол коммунистерден: «Бұл қалай? Мәжілісті шал – Голощекинді осылай атайтын – өзі неге басқармайды?» – деп сұрағанымда: – «Москвадағы бастық та мәжілісті өзі басқармайды, түрегеліп жүріп команда береді. Шал да Қазақстандағы «көсем» емес пе? Оның еліктеуі, киім киісі, сөз сөйлеуі, қаттылығы, ызғарлылығы, диктаторлығы, барлығы да Сталинге ұқсап тұрғой», – дейтін.

Партактив, пленум мәжілістерінде де «шал» осы мінезін, осы жүрісін көпке мақтаныш еткендей болатын. Ал Ораз Жанұзақұлы Исаев, менің байқауымша, мәжілістерді әрдайым іскер, алғыр басқарғанмен, Голощекиннің ыңғайына жығылып тұратындай еді...

Өлкеком жетекшісі «Голощекиннің ыңғайына жығылып тұратындай» көрінетін үкімет басшысының әйгілі қасіретті кезең өткеннен кейін өзінің кең алымын танытқан бір сәтінен Ермекқали ақсақал былай деді:

– 1936 жылдың июнь айында, астанада Ф.Э. Дзержинский атындағы клубта бір үлкен жиналыс болғаны есімде.

Осы жиналысты басқарып, президиумда отырған Өлкелік партия комитетінің бірінші секретары Л.И. Мирзоянға почта тасушы бір телеграмманы әкеліп тапсырды. Мирзоян телеграмманы өзі оқыды да, жанында отырған Қазақ АССР Халық Комиссарлары Советінің председателі О. Исаевқа берді. Сосын екеуі қысқаша тіл қатысты. Одан, телеграмманы қолына ұстаған бойда Исаев мінбеге барып, А.М. Горькийдің дүниеден қайтқанын хабарлады. Жәй хабарлап қойған жоқ, оның өмірі, творчествосы, революцияға үлесі, ұстаздық жұмысы, соның ішінде қазақ жазушыларына тәрбие бергені жөнінде ұзақ әңгімелеп, «біздер оның ардақты есімін ешқашан естен шығармаймыз» деп сөзін аяқтады.

Ол бұдан әрі Исаевтың іскерлігін нақты мысалмен былай әңгімелейді:

– 1937 жылғы август айының басында Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің пленумы болды. ВКП(б) Орталық Комитетінің июнь айында болған Пленумының қорытындысы туралы Л.И. Мирзоян баяндама жасап, «халық жауларымен» күресті күшейту туралы сөз етті. Осы пленумда Қазақстандағы мал шаруашылығының өсуі туралы баяндаманы О. Исаев жасады. Баяндама бойынша жарыс-сөз біткеннен кейін, қаулының жобасын жасауға 18 адамнан комиссия жасақталды. Сол комиссия ішінде мен де болғам. Комиссия мүшелері бір бөлмеге орналастық. Жұмысымызды Исаев басқарып отырды. Сосын ол стенографистка шақыртып, қаулы жобасын ауызша айтып тұрды, одан соң әзір болған материалдарды бір қарап өтті де, біздерге оқып берді. «Кімнің алып-қосары, басқа ойы бар» деген Исаевтың сұрағына ешкім үн қатпады. «Бәріміз де Исаевша қызмет етсек, көп жұмысты бітірген болар едік» десті олар оңашада. Қаулы жобасы Пленумда бір ауыздан қабыл алынды.

Казсовнарком аппаратында істейтіндерден О.Ж. Исаевтың баяндамаға қалай әзірленетіні туралы да әлденеше мәрте естуіме тура келді. Ораз Жанұзақұлы өзіне керекті материалдарды өз қолына жинап, оларды түгел оқып шығады екен де, жанына стенографисті отырғызып, өзі диктовка жасайтын көрінеді. Сондықтан баяндаманы жиналыста үңіліп оқып тұрып алмайды.

Ол кісінің осындай іскерлігі, ұқыптылығы, зейінділігі, небір материалды тез меңгеретін қабілеті кез келген лауазымды қызметкердің бойына біте бермейтін қасиет екенін сол кезде жолдастардан талай естігенмін.

Ораз Жанұзақұлының қазақ өкіметінің басшысы болып (1929–1938 жж.) істеген мерзімі бірінші және екінші бесжылдықтар тұсына дөп келді.

Мұртына мұз қатып, қабағына қырау тұрған Сталин өзінікінен өзгеше пікір айтқандарды ұнатпады, орнынан

тайдырды, тұтқындады, көрмегенді көрсетті. Осыған қосымша, жалпы ұран Компартия, Совет үкіметі атынан айтылды. Сондықтан коммунистердің көпшілігі сол айқайға, алынған жоспарларға, басшыларына сенді. Біз де сендік. Октябрь революциясы берген ұлы серпін әсіресе жастарға қанат бітіргендей болды. Сондықтан да біз партияның айтқандарын тайсалмастан орындауға барлық күшті жұмсадық. Осы жорықтың алдыңғы сапында О.Ж. Исаев та жүрді. Ол құдайға сенген жоқ, партияға, оның басшысына сенгендіктен, сол кезде алғы сапта болды.

Осындай майданда істеп жатқанда, Сталиннің саясатына қарсы пікір айту деген оңай емес-тін. Сондықтан ойын ашық айтпай, қипақтап-сипақтағандар көп еді. Осы дәуірдің жауаптылығына қарамастан, бізбен сыр бөліскен ардагердің ойынша, өз пікірін бүкпесіз айтқандардың бірі – Исаев Ораз болды.

1929 жылы Мартыненконың «Алашорда» деген кітабы шықты. Сол кітаптың алғы сөзіне О. Исаев: «Национальное движение в известные периоды своего развития, в зависимости от того, на какой фазе своего развития находится революция, играет объективно революционную роль. Такую роль в свое время играла алашорда», – деп жазды.

Сонау 30-жылдары репрессия науқаны нағыз күшінде тұрған шақта, Исаевты талай тарихшылар, талай әдебиетшілер қатты сынады: «Ұлтшылдар туған күнінен бастап өлгенге дейін керітартпа, оларда прогреске жататын іс жоқ», – деп қақсады. Осы биылғы жылы А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов есімдерін қалпына келтірудің өзі сол солақайлыққа баға берді ғой дейміз.

Исаевтың шындықты, әділдікті тайсалмай айтқанына бұл күнде жариялылық куә болып отыр.

1930 жылы Москвада Бүкілодақтық Коммунистік партияның XVI съезі болды. Осы съездің делегаты Ораз Исаев өзінің сөйлеген сөзінде мынандай жәйттерді айтыпты. Қазақ үкіметінің басшысы ретінде маңызды ұсыныс білдіріпті:

– Қазақстанның жергілікті халықтарының 80-85 проценті ылғи мал шаруашылығымен айналысады. Олар өз керектерін, оның ішінде астықты бұрын базардан сатып алатын-ды. Соңғы екі жыл ішінде астық дайындау жоспарын орындау үшін базар айырбасы тоқтатылған. Сондықтан қазақтар бұл күнде нан орнына ет жеп күнелтіп отыр. Бұрын осылай мал өсіріп отырғандарға, енді, мақта егетіндерге жасаған сияқты, өкімет тарапынан нан беру керек...

Исаев осындай ұсыныс жасады. Бірақ оның ұсынысына Сталин де, өзге басшылар да елең еткен жоқ, ет дайындау жоспарын күшейте түсті, әкімшілік жолмен, шаруадан қалған малды ортаға алдырды. Осылардың салдарынан қазақ шаруалары миллиондап аштан өлді. Егерде Исаевтың ұсынғандары ескерілсе, дейді партия ардагері Нығметқали ақсақал, шаруалар ашықпас еді, өлмес еді деген пікірге еріксіз келесің...

1932 жылғы мартта Қазақстанда 6 облыс жасақталды. Астық пен ет дайындау науқандары үдей түсті, әлі келген шаруалар басқа аймақтарға қашып кетті, аштыққа ұшырағандар кез келген жерде өлді. Осы кезеңді жазып жүргендер асыра сілтеу мен әкімшілікті тек қана ауылдарда жоғарыдан келген өкілдер жасады дегенді айтысады.

Нағыз шындық, ардагердің пайымынша, мынада жатыр: 1929 жылдың екінші жартысынан бастап, әрбір аудандарда ОГПУ-дың мекемелері жасақталды. Солар астық пен ет дайындауды орындамаған шаруалардың бәрін тұтқындап алып кететін де, жұмыскер қолдары жетпей жатқан Беломор-Балтық теңізі каналына, Воркута, Норильск, Қиыр Шығыс концентрациялық лагерьлеріне жөнелтетін.

Шаруалардан өндірілген астық, ет, жүн, тері сияқты шикізаттарды шетке шығарып, шеттен трактор, автомобиль жасайтын заводтарды сатып алдық қой. Ол күнде бұл шындық жасырын болса да, қазір ашық айтылып жатыр емес пе? Астық, ет дайындау жоспарлары Қазақстанға өте ауыр тиді. Соны азайтсаңдар екен деп қазақтың басшылары Сталинге

ұсыныс айтып еді, ол жасырмастан, «науқанды толтырма-сандар – жазалаймыз» деп шынын айтты.

Ораз Исаев 1932 жылғы август айында Сталинге Қазақстанда шаруалардың аштан өліп жатқанын айтып хат жазды. Өлкелік партия комитетінің 1-секретары Голощекинді ауыстыру керек деп ұсыныс жасады. Осындай шындықты түгелдей Сталинге жеткізуден басқа Исаевта шара қалмады. Отставкаға шыққан адамдарды алдымен абақты, сонан кейін өлім жазасы тосатынын, яғни Рыковтың кебін қиетінін ол біліп тұрды.

Шындыққа жүгінсек, дейді Нығметқали Ермеков, Исаевтың сол тұста сипақтамай, Сталинге хат жазып, өз пікірін білдіруінің өзін ерлік деп түсінемін. Исаев істеп отырған орында басқа біреу отырса, ол не істер еді? Өзіне өзі пышақ салар ма еді? Әйтпесе забастовка жасар ма еді?

Сталин қазақ үкіметінің премьері Ораз Исаевтың жазғанына сенбестен, сол жылы Қазақстанға А. Сольц бастаған комиссияны жіберді емес пе? Соңғы комиссия асыра сілтеудің шындығын анық білгеннен кейін ғана, Голощекинді орнынан алуға Сталин мәжбүр болды.

Қазақстанда болған өрескел қылмысқа Сталин мен Голощекин айыпты емес, тек қана жергілікті жерден шыққан кешегі батырақ Исаев айыпты болғаны ма?

Қазақстанда болған асыра сілтеу мәселесі 1933 жылы Қазақ өлкелік партия комитетінің 6-шы пленумында кеңінен таразыланған. Сол тұстағы қазақтың басты кадрлары пленумға қатынасып, пікір айтқан-ды. Біреулер Исаевты Голощекинмен бірдей айыпты деп есептеп, оны орнынан алу керек деп ұсыныс жасады.

Сонда бұл ұсынысқа Мирзоян былай деп түсінік берген еді: «Мен Исаев туралы Сталинмен кеңескен едім, Сталин маған Исаевтың жергілікті халықтан шыққандығын, Қазақстанды барлық жағынан білетін кісі екендігін айтты. Ол іскер адам, Голощекинмен бірге асыра сілтеуге қатысса, енді сенімен бірге, жіберген қателерді түзетуге қатыссын деді».

Мұны естіген соң сынаушылар басылған болатын.

Тарихқа көз жіберсек, Исаев асыра сілтеуді шапшаң жөндеуге бар күш-жігерін аямай кірісті, тез уақытта қазақтың өнері мен мәдениетін көтеруге, шаруашылығын жөндеуге басшылық етті. Сол үшін болу керек, 1935 жылы Совет өкіметі Мирзоян мен Исаевты Ленин орденімен наградтады.

Ораз Исаев 1938 жылғы май айында орнынан босап, Москваға бара жатқан жолында, поезд үстінде тұтқындалды да, 1939 жылы әскери коллегияның қаулысымен атылды. Ораз Исаевтың СССР Жоғарғы Советінің мүшесі, ВКП(б) 17-съезінде сайланған Орталық Комитетінің мүшесі екеніне қарамастан, Сталин оны тұтқындауға рұқсат берді.

Ал 1956 жылы СССР Жоғарғы сотының қаулысымен, қылмысы болмағандықтан, Исаев толық ақталды. Бірақ, содан бергі 33 жыл ішінде Исаевтың мүшелді күндері үш қайтара болса да, оны өткізуге, ең болмаса газетке мақала жазуға тәкаппар бастықтар рұқсат бермеді. Қазақстанда 30-жылдары болған асыра сілтеуге, орасан зор аштыққа айыпты адамдар Исаев пен Голощекин деген тұжырым қалыптасты. Осы тұжырымды мақұлдаушылар аз емес. Бірақ Ф.И. Голощекиннің туғанына 95 жыл толғанда Қазақстанның екі республикалық басты газеті көлемді мақала жазып, оны дәріптеді. Бұдан Өлкелік партия комитетінің бірінші секретары сүттен ақ боп шыға келді деп ойлау қиын. Сол сияқты, өктем бірінші басшы рөлі сталинизм тұсында қандай болғанын біле тұра, Исаевтың кінәсін қалыңдата беру де шындыққа апармайтынын түсіну оңай.

Қарапайым шаруалар арасынан республика үкіметін басқару ісіне дейін өскен еліміздің адал ұлдарының бірі Ораз Исаев 39 жасында сталиндік репрессия құрбаны болды. Арада жарты ғасыр өтсе де, азаматымыздың рухын ардақтай білу – кейінгі ұрпақ мерейін арттыра берері сөзсіз.

Ақсақал осылай деді. Өте орынды мәселе көтерді. Біз Ораз Жанұзақұлының партияның XVI съезінде 1930 жылғы 1 июльде сөйлеген сөзінен ол кісі ойына дәлел еткен тұстар-

ды, өзге де ел мүддесі тұрғысынан айтылған ойларды көрдік. Соларға бірге көз жүгіртейік:

– (...) Бізде ұлт мәселесі шешілді деп бұл жерде көп айта берудің қажеті жоқ. Ұлт мәселесін біржолата шешудің лениндік дұрыс жолы берілді, бүгінгі күнге – біздің ұлт саясатын жүзеге асыру ісінде қол жеткен ірі жеңістеріміз бар. Сонымен бірге бұл, әрине, ұлт мәселесін біржолата шешіп алғанымызды көрсете алмайды. Осы ретте Сталин жолдас өз баяндамасында ұлт мәселесіне дер кезінде жеткілікті дәрежеде көңіл бөлді және ұлт мәселесіндегі уклондарға, оның ішінде великорустық шовинизмге партияның назарын аударды.

Бұл шовинизм біздің жер-жердегі жұмыс практикамызда көрініп қалып жүр. Олар – осы шовинистер – қазіргі жағдайда жалған интернационализмді және мәселелер таптық тұрғыдан қойылуға тиіс-міс деген масканы жамылып жүр. Біз социалистік қайта құрылыс белесіне кірдік-міс, біз ұлттық ерекшеліктердің жойылуына қол жеткізіп қойдық-мыс, қазір біздің алдымызда таптық мәселелер ғана тұр, сондықтан да енді бұдан былай ұлт мәселесін желеу етуге болмайды-мыс, бізде бұл мәселеге Одақтың басқа аудандарындағы секілді бір ғана көзқарас болуға тиіс-міс дейді олар.

Бұл, жолдастар, сөз жоқ, жалған интернационализм болып табылады, сондықтан да бізді мұнымен зор күрес жүргізу ісі тосып тұр. (...) Коллективтендіру, сондай-ақ егін егу жөніндегі өткен науқан кезінде ұлт аудандарында жіберілген асыра сілтеу сипаттарын талдап көрсек, олар көп жағдайда ұлттық сәттерді – бізде ұлт ерекшеліктері түгелге жуық жойылды-мыс деген желеумен көпе-көрнеу елемей, бір сарынмен қарау, табысқа мастану т.с.с. болып келеді. (...) Бұл жер бауырлап жылжыған уклоншылар шынында өте көп. Олар одақтық орталық совет аппараттарында да бар. Соның салдарынан кейде партияның нақты мәселелер жөнінен берген мүлдем нақты да айқын директивалары орындалмайды, сөзбұйдаға салынады. (...) Аппараттағы шовинистік бағыт

ұстаған мамандар тарапынан жиірек шығатын бұл іліктер мен сылтаулардың мекеме басшыларының қолдауына ие болып жүргені сирек емес. (...) Партияның ұлт саясаты тұрғысынан мал шаруашылығының біз үшін мәні зор, себебі, онымен негізінен Қазақстанның жергілікті халқының 80-85 проценті шұғылданады. (...) мұндағы негізгі мәселе – жем-шөп мәселесі. (...) бұл үшін мелиорацияға тиісті қаржы бөлінуге тиіс.

Екінші – мал шаруашылығы аудандарын астықпен қамтамасыз ету туралы. (...) Әдетте бұл аудандар Қазақстанның басқа астықты аудандарынан өзді-өздімен жабдықталатын. Бірақ кейінгі екі жылда астық дайындау ісін жоспар орындау бағытымен жүргіздік те, біз бұл өзін-өзі қамтамасыз ету мүмкіндігін шектеп қойдық. (...) Сондықтан да біздің мал шаруашылығымен шұғылданатын аудандарымыз астықпен – өзге мақта шаруашылығы аудандары тәрізді қамтамасыз етілсе деген мәселе көтеріміз. Мұнсыз, астықпен жабдықтауды лайықты деңгейге қоймайынша, біз мал шаруашылығын дамытуға жәрдемдесетін ірі факторлардың бірін қамтамасыз ете алмаймыз. (...) (ВКП(б) XVI съезі. Стенографиялық есеп. М., 1930, 240–241-бб.)

Қазреспублика үкіметінің басшысы тек шаруашылықпен ғана шұғылданып қойған жоқ, ол еліміздің саяси тарихына да ойлы көзбен қарай білді. Жоғарыда Ермекқали ақсақал атап көрсеткен «Алашорда» жинағына берген алғысөзінде Исаев: «Ұлт қозғалысы мен «Алашорда» өзінің қалыптасуының алғашқы кезеңінде объективті революциялық рөлге ие болатын, өйткені олар қалай болғанда да ортақ дұшпанымыз – Россия империализмінің іргетасын мүжіп-жұқартып жатқан еді», – деп жазған болатын. Сондай-ақ ол халқымыздың сөз өнері мұрасын жинауға да зор мән беріп қарады. Ой-пікірлерін «Әдебиет майданы» журналы беттерінде жариялап тұрды. Солардың бірі мынандай: «Әдебиет туралы, қазақ жазушыларының жазбаларын орысша аудару туралы Ораз жолдастың хаттары. Екінші хат. Садуақасұлы Жанай-

дар жолдасқа көшірмесі. Жандос ұлы Ораз, Мүсірепұлы Ғабит, Аспандиярұлы Санжар жолдастарға.

Менің ойымша біздің мәдени, тарихи мәні өте зор бірқатар материалдарымыз жиналмай қалып барады. Атап айтсақ:

1. Әубәкір молданың өлеңдері, Ғұмар Қарашұлының өлеңдері, Дәукен Шолақұлы (Батыс Қазақстан), Абай және басқалар (Шығыс Қазақстан); бұлар қазақтың даласын, құр тұрмысын ғана жыр ғып өткен жоқ. Бұлардың Қазақстанда кеңес өкіметі орнамастан бұрынғы жеке дәуірлерді, өзара соғысты, патшаға қарай көтерілісті жырлағандары бар. Кешегі құл мен күннің азатынан бай басшылары патшаға ұстап берген, сатқан бүкіл рулардың көрген қорлық, зорлығы, тағы талайлары да бұлардың жырынан табылады.

2. Сансыз көп шежірелер бар. Бірден бірге қалып, ел аузында келе жатқан, көбінесе өте жақсы да шыққан ел ерлерінің, білгіштерінің сөздері бар. Жеке елдің, ханның, патша өкіметі адамдарының өмірі, ісі жайынан айтылған ауыз әңгімелері бар. Мақал-нақылдары бар. Әртүрлі жазбалар бар. Көп тарамаған газет-журналдарда және өзгелерде басылған мақалалар да бар.

Әрине бұлардың ішінде салт-санасы үйлеспейтіндерінің үстіне тіпті бізге жат шығармалар да бар. Бірақ кеңес заманынан бұрынғы көркем шығармалардың бәрі де байшыл шығарма деп, бәрін де іске алғысыз етіп тастаймыз деу дұрыс емес. Бұлардың ішінде өз заманын көрсететін, онсоң сол кездердегі езілген бұқараның да тұрмысын көрсететін әдебиет мұралары да көп.

Меніңше осы деректерді жинап, тиісті ескерту, таныстыру қосып шығарса, оның мәдениет, тарих жөніндегі маңызы өте үлкен болар еді.

Жаңа тарихты жасап, жаңа мәдениетті туғызу – өзіне дейінгінің бәрін ұмытып кету керек, білмеу керек деген сөз емес.

Әлгі деректердің барлығын бөлек-бөлек кітапша етіп шығару оншама қолайлы бола қояр ма екен? Сондықтан «Ле-

топись» сықылды, немесе Қазақстан баспасы, Орталық архив, не аймақтану қоғамының тілі етіп бір журнал шығарған мақұл болар еді. Сіздер осы істе жүрген қызметкерлерден болғаннан кейін, осы мәселені ойлап көрсеңіздер деймін.

Жолдастық сәлеммен Исаұлы Ораз. 1931, 21 ноябрь».

Партия ардагері Ермекқали Нығметов ақсақалдың естелігін негіз ете отырып, біз республикамыздың көрнекті партия және мемлекет қайраткері Ораз Жанұзақұлы Исаев тұлғасын оқырман назарына тартып отырмыз. Оның бейнесін, көзқарастарын, жан-дүниесін кеңірек тануға мүмкіндік туғызуы ықтимал бірер документ, материалдардан аздаған үзінділер беріп, осынау тарихи тұлғаның өмірі мен қызметіндегі күрделі белестерге, ондағы әлі терең танылуға, зерттелуге тиіс тұстарға аударуға тырыстық. Қазақ Республикасының қазіргі қайта құру, жариялылық кезінде ғана ашық айтыла бастаған қиын кезеңдерінде басшы қызметте – Қазақ өлкелік партия комитетінің екінші секретары, Қазсовнаркомның председателі болған қайраткердің толымды саяси портретін жасау үшін, ең кемі – оның Ф.И. Голощекиннің басшылығымен қазақ ауылдарында «Кіші Октябрь» жасаудағы рөлі, жалпы, ауыл шаруашылығында жасалған «екінші революция» – коллективтендіру ісіндегі қызметі, жіберген қателіктері және оларды түзетуге тырысқан әрекеттері терең саралануға тиіс. Бұл орайда, әрине, бүгінде әредік айтылып жүрген, Ермекқали ақсақал Исаевтың ерлігі деп бағалаған, бірақ күні бүгінге дейін архив қойнауынан шығарылмай тұрған Сталинге хаты тасқа басылып, ғылыми айналымға түсуі керек.

Қазіргі жасампаз істер уақыты зерттеушілерді күллі тарихымыздың қалтарыстарын қамтитын байыпты тұжырымдар жасауға шақырады. Жиырмамыншы-отызыншы жылдарғы Қазақ Республикасы басшыларының бірі Ораз Исаев туралы да кейінгі ұрпақ қызыға оқитын тағылымды еңбектердің ұзамай дүниеге келеріне күмән жоқ.

24 қараша 1989 ж.

САНЖАР АСФЕНДИЯРОВ

Профессор Аспандиаров ✱ Қайраткер және ғалым тағылымы ✱ Дәрігер, тарихшы, мемлекет қайраткері

1. Профессор Аспандиаров

Тағдырын жасампаз қызыл революция ісімен біржолата қосақтаған қазақ интеллигенттерінің алғашқы тамаша шоғырында Санжар Жағыпарұлы Аспандиаров та бар. Рас, 30-жылдарғы зұлмат асыл азаматтардың сол легін қатты ойсыратып кетті. Халыққа қалтқысыз қызмет етудің үздік үлгісін көрсетіп жүргендердің талайына – соның ішінде Санжар Жағыпарұлына да – жазықсыз кір жағылып, репрессиялық қатыгез шаралар қолданылды. Әділет үстемдік құрған бүгінгі таңда заңсыздық күшпен ұмыттырған есімдерді толық жаңғыртып, сонау тұңғыш ұлт большевиктерінің шоғырын барша көркімен қайта жандандыру – қолымызда тұрған шаруа болса керек. Бұл үшін, қызыл революцияның қазіргі жаңа белесі боп табылатын қайта құру қойған талаптарға сай жаңаша ойлау арқылы, ең алдымен, сталиншілдік дәуір – ұлт кадрларына қара семсер сілтеу мақсатында ойдан шығарған ауыр айыптың жалғандығы мен жазықсыз жала екендігі бар дауыспен әшкереленуге тиіс. Сонда ғана революция атынан шығарылған бейреволюциялық үкім қылбұрауынан нағыз революция сарбаздарын түгелдей аршып алуға болар.

Бір шүкіршілік ететін жәйт – Санжар Жағыпарұлының абыройлы есімі Жиырмасыншы съезд тұсындағы «жылымықта-ақ» қалпына келтірілген-тін. Егер азаматтық парызымыз осы кісіге орай алға тағы қандай міндет тартарын дйттер болсақ, енді оны таным деңгейінен із-

дестірген жөн секілді. Сонда, бәлкім, Ұлы Октябрьдің ғаламат тартымды идеяларын жүзеге асыруға жанын салған аяулы ағамыздың халық зердесіндегі бейнесі көмескілеу екеніне көз жеткізер ме едік, қайтер едік. Бұл ретте оның тарихта қалдырған өзіндік ізін, қолтаңбасын Жиырма жетінші съездің нұрлы қуатына арқа сүйей отырып ардақтау қажеттігі де жарыса бой көрсетер ме еді, қайтер еді...

Мен профессор Аспандиаров семьясымен бірге он шакты жыл өмір кешкен үйдің көше жақ бетіндегі, екі тілде жазылып, қатар ілінген егіз тақтаға қадалып ұзақ қарадым.

«Бұл үйде 1928–1937 жж. көрнекті ғалым және қоғам қайраткері Санжар Жағыпарұлы Асфендияров тұрған...»

Кенет жұмсақ қара шашын қақ жара тарап, бір шоқ тығыз мұрт қойған, жылы шырайлы, сұңғақ бойлы ашаң кісі көзі күлімдеп, жеңіл, шапшаң адыммен сол қанаттағы есік баспалдағынан түсіп келе жатқан сияқтанды, – осы тамаша адам жөнінде оқыған естеліктер мен зерттеу мақалалардың, естіген әңгімелердің әсері шығар.

Сосын бір мезет ғалымның фамилиясының мемориалды тақтадағы қазақша текстке де орыс транскрипциясымен берілгеніне назар аудардым. (Пәлендей қателігі де, оғаштығы да жоқ, тап солай жазылуымен көпке әйгілі, көрер көз, естір құлаққа тап-таным; әйтсе де дұрысы – Аспандиаров, қазақ тілінде естіп жазған жөн. Фамилияның мұндай транскрипцияда қазақы, түсінікті болатыны өз алдына, осылай жазу арқылы аталмыш үлкен қайраткер әрі оқымысты адамның рухын қадірлегендік белгісін көрсетер едік. Себебі ол өзінің қазақша шыққан еңбектерінде де, орысша кітаптарының қазақ тілінде басылған титулдарында да үлкен әкесінің атын тап осылай, Аспандиар деп қазақы түрде жазған-тын).

Одан бұл баспалдақтарды Санжар Жағыпарұлының жарты ғасырдан астам уақыт бойы баспағаны ойға келді...

Дегенмен медет барына тәуба – есімін соңында қалған ақ алғысты әділетшіл ұрпақ тірілтті. Көне архитектура үлгісі ретінде мемлекеттің қарауына алулы мына бір қабат ағаш

үйге өмірінің Алматыда өткізген кезеңін еске салып тұратын белгі қойды. Күні ертең осы үйдің ішіндегі ғалым тұрған пәтер, ғылыми еңбектердің тууына куә болған бөлме 1928–1937 жылдарғы иесінің тұсындағыдай қалыпқа келтіріліп, музейге айналдырылуы ықтимал. Ондай құрметке Аспандиаров әбден лайық.

Егер «социализм дамыған сайын тап күресі шиелісе түседі» дейтін мейлінше қате әрі зұлым теория нәрлендірген ақылға сыйымсыз репрессиялардың біздің республикамыздағы құрбандарының анықтамалығы жасалар болса, Аспандиаровтың өмірбаяндық анықтамасы өте мазмұндылығымен көз тартар еді. Егер сол жазықсыз жазаланғандардың рухын ұлықтайтын ескерткіш тұрғызылар болса, онда бедерленер есіл ерлердің алдыңғы қатарына Аспандиаров та енер еді. Өйткені оның Қазақстан тарихындағы орыны ерекше, өйткені «ол өлкемізде Совет өкіметін орнатуға, еліміздің қоғамдық-саяси өміріне, социалистік қоғамды құруға белсене атсалысқан белгілі мемлекет қайраткері ғана емес, советтік шығыстанудың бастауында тұрған ірі ғылым ұйымдастырушысы да болды» («Ұлы Октябрь және Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық прогресі», «Ғылым», 1987 ж., Алматы, 157-бет)¹.

Бұл тамаша адамның революциялық сана-сезімі ертеден қалыптаса бастаса керек. Социал-демократиялық ойлармен оның алғаш рет 1905–1907 жылдарғы халық революциясы кезінде танысқаны хақ. Орта білім беретін реальды училищенің жасөспірім шәкірті күллі империяны тітіреткен оқиғадан қалайша хабардар болмасын. Ал оның туып-өскен қаласы – Санжар Ташкентте, интеллигент семьясында, 1889 жылғы октябрьде туған – бесінші жылдың жәй ғана куәсі емес-ті, революциялық дүмпулерге іле-шала үн катып, әрі жан-жағына озық ой таратып тұрған орталықтың бірі болатын. Патша үкіметі Қанды жексенбіні халықтан жасырып қалуға тырысып, газеттерге жазуға тыйым салғанмен,

¹ Великий Октябрь и социально-экономический прогресс Казахстана. Сб. статей. Алма-Ата: «Наука», 1987.

большевиктердің астыртын әрекеттеріне шамасы жетпеді. 9 январь оқиғасынан үш күн өткенде Ташкент социал-демократтары жұмысшылар мен солдаттарға прокламация таратты. Сарай алаңындағы айуандықты әшкерелеп, самодержавиені құлатуға ұран тастады. Сол күні Ташкенттің либерал интеллигенттері Москва университетінің 150 жылдығын банкетте атап өтпек еді, большевиктер оны саяси митингке айналдырып жіберді. Орыс-жапон соғысын тоқтатуды талап етті, патшалыққа қарсы күресуге, Құрылтайшылық жиналыс ұйымдастыруға шақырды. Мұндай шулы оқиғалар оқушы жастардың құлағына шалынбай тұрушы ма еді.

Сол қыстан бастап Ташкент кәсіпорындарында, Орта Азия, қала берді, қазақ даласында шашылған өнеркәсіп ошақтары мен ірілі-ұсақты елді мекендерде түрлі дәрежедегі экономикалық және саяси ереуілдер, тіпті үкіметтің әскери күштерімен екі арада қарулы қақтығыстар болып тұрғаны, ұзамай Түркістан өлкесі мен кей қыр облыстарының соғыс жағдайына көшірілгені белгілі. Мұндай жаңғырығы мол жәйттер саяси өмірге құлағы түрік семьяда өскен жігіттің назарынан қалай қағыс қалсын.

Санжардың әкесі көзі ашық кісі екен. Кезінде – Сырдария облысы әскери округінің командашысы, облыстың әскери губернаторы, жазушы, генерал Гродековтың тілмашы, ұзақ жылдарғы әскери қызметінің нәтижесінде полковник шеніне жеткен патша армиясының офицері, кедейленген сұлтан Жағыпар, тарихшы Р. Сүлейменовтың жазуына қарағанда, Ташкент маңынан асып ешқайда аттамаған, өзін балаларының тәрбиесіне арнаған қарапайым жан көрінеді. Октябрь революциясына, жаңа қоғамдық құрылысқа түсінушілікпен қараған адал, отставкадағы байырғы офицерге совет өкіметі пенсия төлеп, жәрдем көрсетіп тұрыпты («Қазақ ССР ҒА хабаршысы», 1966 ж., № 9). Сондай адам айналасындағы революциялық қозғалыс көріністері мен демократиялық ойлар жөніндегі әлдебір пікірлерін өз ошағынан жасырар-ау деу қисынсыз. Әрі бірінші рево-

люция тұсында Санжар өзбетінше ой түюге, Ташкенттің басқару топтарына қатысы бар әкесімен пікірлесіп, пайым жарыстыруға жарап қалған 16-17-лердегі жігіт қой.

Бұған қосымша, оның әпкесі Гүлсімнің алғашқы революция жылдары империя астанасында оқып жүргенін, Қанды жексенбіні көзімен көруі ықтималдығын, кемі, Петербург студент қауымы арасында гулеген пікірді тікелей білуі сөзсіз екенін, каникулдарында Ташкентке, үйіне келгенде солар жайлы інісіне ештеңе айтпауы мүмкін еместігін ойлайық. (Гүлсім Аспандиарова 1908 жылы Петербург медицина институтын бітірген, Октябрь революциясынан бұрын жоғары білім алған санаулы қазақ қыздарының бірі).

Сонымен, бүкіл елді жайлаған дүмпулердің сырынан Санжардың хабардар болғаны анық. Өкінішке орай, оның сол тұстағы қозғалыстарға қандай дәрежеде қатысы болғанын дөп басып айта алмаймыз. Ақиқаты – ол социал-демократиялық ойларды жас кезінен жатсынбай өсті.

Реакция жылдары Аспандиаров Санкт-Петербургтің даңқты оқу орындарының бірі – Әскери-медициналық академияда оқыды. 1912 жылы академияны бітірген жас әскери дәрігер қиырдағы шекара бекінісі Термезге полк емшісі қызметіне жіберілді. Екі жылдан соң ол бірінші дүние жүзілік соғыстың ұрыс далаларынан бір-ақ шықты. Қоршауда қалып, тұтқында да болды. Майдан медициналық қызмет офицерінің дүниетанымын біржола большевиктік бағытқа түсіріп шығарды.

Елге қайтысымен ол революциялық жұмысқа бел шеше кірісіп кетті. Түркістан өлкесіндегі алғашқы Советтерді ұйымдастырушылардың бірі болды. Бұқара, Ташкент жұмысшы және солдат депутаттары облыстық, кейін өлкелік Советінің мүшесі боп сайланды. Советтерде дәйекті түрде лениндік, большевиктік саясат жүргізді. Мұсылман жұмысшы депутаттары Советі туралы, бүгінгі зерттеушіге Түркістан революциялық қозғалысы жөнінде құнды мағлұмат беретін, февраль революциясынан кейінгі ахуалды, Совет-

тердің көпшілік арасында жүргізген саяси және ұйымдастырушылық, сондай-ақ мәдени-ағарту жұмыстарын көрсететін мақала жазды («Наша газета», 1917 ж., 5 сентябрь). Октябрь революциясы жеңісімен Қызыл Армия бөлімдерін құруға қатысты. Черняев полкінің Совет өкіметі жағына шығуына ықпал етті. Осы полк қатарында ол 1918 жылы Бұқара, 1919 жылы Закаспий майдандарында шайқасып, контрреволюциялық бас көтерулерді талқандауға қатысты. Полк соғыс комитетінің мүшесі, әскери дәрігер, үгітші, саяси қызметкер Санжар Аспандиаров қызыл революцияға осылай – жауынгерлік қаруымен де, қызыл әскерлер және еңбекшілер тілегімен үндескен, олардың саяси сана-сезімін оятқан жалынды сөзімен де үлес қосты. 1919 жылдың май айында ол большевиктер партиясы мүшелігіне қабылданды. Санжар Жағыпарұлының мемлекеттік масштабтағы жауапты жұмыстарға жоғарылатылғанға дейінгі революцияға қызмет ету жолы осындай.

Революция көрігінде суарылып, азамат соғысының от-жалынында шындалған Аспандиаров 1919 жылы Түркістан республикасының Денсаулық сақтау халық комиссары боп тағайындалды. Ұзамай оны Түркістан Компартиясы Орталық Комитетінің мүшесі, атқару бюросының мүшесі, жауапты секретары етіп сайлайды. Ал 1920 жылы Жер-су халық комиссары етіп тағайындайды. Өзіне жүктелген міндеттің қай-қайсысын да ол зор жауапкершілік сезіммен қабыл алып, тыным таппай, жан-жақты жұмыс жүргізді. Өзбек қышлақтарын, қазақ, қарақалпақ ауылдарын, қырғыз айылдарын аралап, совет өкіметі шешімдерінің орындалуын ұйымдастырды, жер-суды пайдалануда жол берілген бұрмалауларды анықтап, жоюға шаралар қолданды, қатар отырған халықтардың тарихын, мәдениетін, тұрмыс, шаруашылық жағдайын зерттеді. Түркістандағы аграрлық мәселелер жайында мақала («Народное хозяйство Туркестана», 1920 ж., № 5) жазды. Түркістан майданы әскери-революциялық советінің өкілі Д.А. Фурмановпен бірге Жетісуды

аралады. Соғыс салдарын жойып, шаруашылықты қалпына келтіруге, лениндік ұлт саясатын өмірге енгізуге бағытталған жұмыстар жүргізді. Верныйдағы антисоветтік бүлікті басуға қатысты.

Өлке жағдайын жақсы білу нәтижесінде ол 1921 жылы республиканың Москвадағы тұрақты өкілі қызметіне ауыстырылды. Мұнда ол, сондай-ақ, Ұлт істері жөніндегі халық комиссариатының коллегия мүшесі боп істеді. Түркі халықтарының жер-суды пайдалану тәртібіне жетік болғандықтан, көп ұзамай оны, білікті маман ретінде, ВЦИК-тің Жерге орналастыру жөніндегі айрықша комиссиясының мүшелігіне сайлайды. Ал 1923 жылы қайтадан Ташкентке жіберіледі. Онда жер-су, денсаулық сақтау халкоматтарындағы басшылық жұмыстарымен қоса Түркістан Компартиясы Орталық Комитетінің секретары болады. Ұлттық-территориялық межелеу кезінде ВКП(б) Орталық Комитеті Орта Азия бюросының мүшелігіне сайланды. 1924 жылы партия оны Орталық Комитет комиссиясының құрамына енгізіп, Хорезмдегі басмашылар бүлігін басуға жұмсады.

Советтердің Бүкілроссиялық XII съезінде Аспандиаров ВЦИК Президиумының мүшесі және ВЦИК секретарының орынбасары боп сайланады. Сөйтіп, 1925 жылдан тағы да Москвада қызмет істей бастайды. (Сол жылы ол ВКП(б) XIV съезіне кеңесші дауыспен делегат болып қатысады. Жалпы, Санжар Жағыпарұлы 1921–1927 жылдары РСФСР Советтерінің IX–XIII, СССР Советтерінің III съездеріне делегат болды, Бүкілроссиялық Орталық Атқару Комитетінің, СССР Орталық Атқару Комитетінің мүшелігіне сайланды).

Жаңа қызметінде ол лениндік ұлт саясатын жүзеге асырудың практикалық мәселелерімен тікелей шұғылдана жүріп, ғылыми және оқытушылық жұмыстарға ден қояды. Шығыстану проблемалары бойынша отандық және шетелдік әдебиетке шұқшиып, басқа елдерден келген өкілдермен жиі кездеседі. Аспандиаровтың бұл салада шапшаң іл-

герілеуіне неміс, ағылшын, француз, араб тілдерін білуі жақсы жәрдемдессе керек. Ол, тіпті, өзінің зерттеу жұмыстарының ауқымын кеңейте түсу мақсатында, қытай тілін де үйренуге кіріскен көрінеді.

Еңбегімен танылған Санжар Жағыпарұлы Шығыс халықтары ғылыми-зерттеу институтының толық мүшесі боп сайланады. Оған Москва мемлекеттік университетінің профессоры атағы беріледі. СССР Орталық Атқару Комитеті оны 1927 жылы Н.Н. Нариманов атындағы Шығыстану институтының директоры етіп тағайындайды. Ғылыми-педагогикалық қызметімен қатар ол осы жылдары Жаңа түркі алфавиті жөніндегі бүкілодақтық комитет президиумының секретары міндетін атқаруға да көп күш-жігер жұмсады.

1928 жылы профессор Алматыға көшіп келді. Баяғы Верный. Верныйда содан сегіз жыл бұрын реакцияшыл казак-орыстар контрреволюциялық бүліншілік жасаған, оны басуға өзі қатысқан. Одан, Түркеспублика үкіметінің мүшесі ретінде, қаланың отаршылдар қойған атауын жойып, көне атын қалпына келтіру жөніндегі ұсынысқа қызу қолдаушылығын білдірген. Міне, бұл сондай, Аспандиаровқа бұрыннан таныс қала-тын.

Орта Азия республикаларын межелеуден кейін Алматы Қазақстанға қараған, бірақ әзірге астана бола қоймаған-ды. Дегенмен Қазақ АССР Халық Комиссарлар Советі құрамында педагогика, ауыл шаруашылығы, медицина факультеттері болуға тиіс тұңғыш Қазақ мемлекеттік университетін осында, Алматыда ашуға қаулы алған. Ал университет ректорлығына орталықтан профессор Аспандиаров шақырылған еді. Бұл адам жас республиканың халық шаруашылығы мен мәдениетін көтеретін білікті кадрларды Қазақстанның өз ішінде дайындауды жолға қоюға, сонымен бірге республикадағы ғылыми-зерттеу жұмыстарын дамытуға орасан зор еңбек сіңірді. Рас, Қазақ университетін бірден үкімет қаулысында көрсетілген көлемде ашуға

материалдық-техникалық базаның жұтаңдығы мен оқытушы кадрының тапшылығы мүмкіндік бермеді. Университет Ташкентте 1926 жылы ашылған Қазақ педагогика институтын алмастырып, бір ғана педагогика факультетімен жұмыс істей бастады.

Бірақ Қазақстандағы әр сала маманына мұқтаждық, сөйте тұра, жаңадан шаңырақ көтерген жалғыз университеттің көп профильділік талабына жауап бере алмауы ректордың көңілінен кеткен жоқ. Бұл мәселенің оң шешімін табуына республика үкіметінің 1929 жылы Алматыға көшіп келуі де игі әсерін тигізсе керек. Аспандиаровтың белсені араласуы нәтижесінде сол жылы зоотехникалық-малдәрігерлік, келер жылы ауыл шаруашылығы институттары отау тікті. Бұлардың университетке әуелде көзделген ретпен факультет ретінде кірмей, жеке оқу орындарына айналуы объективті жағдайдан, елімізде жинақталған тәжірибелерден туындаған еді. Соған орай Қазақ университеті Қазақ педагогика институты деп өзгертіліп, профессор Аспандиаров институт директоры әрі тарих кафедрасының меңгерушісі қызметін атқара берді.

Алайда, ол ұзамай Қазақ АССР Денсаулық сақтау халық комиссары боп тағайындалды. Енді нарком Аспандиаров қажыр-қайратын республика халқына медициналық қызмет көрсетуді жақсарту ісіне де жұмсап, бұл салада да айтулы еңбек сіңірді. Медицина институтын ашты, оның алғашқы директоры өзі болды. Оның есімін Қазақ ССР Ғылым Академиясы бастау алатын алғашқы ғылыми мекемені ұйымдастырушылар қатарынан да көреміз. Ол 1932 жылы ірге көтеріп, әуелі СССР Ғылым Академиясының Қазақстандық базасы, кейін Қазақ филиалы атанған үлкен шаңырақта председателдің бірінші орынбасары боп істеді.

Оның өмірбаянының алматылық кезеңінде Қазақ АССР Ағарту наркомының орынбасары, Қазақ ұлт мәдениеті ғылыми-зерттеу институтының сектор меңгерушісі қызметтері де бар. Ғұмырының Қазақстанда өткен жылдарында ол ВКП(б)

Қазақ өлкелік комитетінің мүшесі, Қазақ АССР Орталық Атқару Комитетінің мүшесі боп сайланды. Көп шаруаның ізашары болғандықтан да, оған саясн-қоғамдық қызметке, ұйымдастырушылық жұмыстарға мол күш-жігер жұмсауға тура келген-тін. Тарих кафедрасының профессоры ретінде, педагогикалық қызметтен де бір сәт кол үзген жоқ. Ғылыми жұмысын ол солармен ұштастыра отырып жүргізді. Санжар Жағыпарұлының сондай қиындықтарға қарамастан назар аударған әлеуметтік өмір проблемалары сан алуандығымен ерекшеленді.

Ол өзінің мақалалары мен зерттеулерінде шаруашылық, дін, медицина тақырыптарынан бастап, әдебиет пен өнер тану мәселелеріне дейін қозғапты. Солардың ішінен күллі ғылыми тағдырының мәні іспетті басты желіні оңай ажыратуға болады. Профессор Аспандиаров шығыстану ғылымына, әсіресе республикамыздың маркстік-лениндік тарихын жасауға елеулі үлес қосқан ірі ғалым ретінде ұрпақтар санасында қалып отыр.

«Ол жаңа ғылымның іргетасын қалаған, оның қалыптасуына аса қиын мезгілде жәрдемдескен ғалымдардың ішінде болды, – дейді Қазақ ССР Ғылым академиясының корреспондент мүшесі Р. Сүлейменов өзінің «С.Ж. Аспандиаров және Қазақстанда совет тарих ғылымының қалыптасуы» дейтін зерттеу еңбегінде. – Қиындықтар ғаламат мол болатын, ал Қазақстан тарихын, шығыстанудың басқа ғылыми проблемаларын маркстік-лениндік тұрғыдан ашып жазу мәселесін шешетін ешқандай да тәжірибе болған жоқ, бәрін де іс жүзінде тұңғыш рет жасауға тура келді».

Аспандиаровтың басты еңбегінің бірінші томы «Қазақстан тарихы (ежелгі заманнан бергі)» деген атпен 1935 жылы орыс тілінде жарық көрді. Ғалым алдына: «қазақтың еңбекші бұқаралары өздерінің тарихын алуан түсті буржуазиялық идеологтар қолымен бұрмаланған түрде емес, маркстік-лениндік теорияның жарқын шұғыласында айқын, нақты көруі үшін – олар өткен қоғамдық даму кезеңдерін

анықтауды» (аталған кітаптың 13-беті) мақсат етіп қойды. Және өзінің осы аса үлкен тарихи мерзімді (біздің эрамызға дейінгі III ғасырдан XX ғасырдағы февраль революциясына шейін) қамтитын еңбегінде міндеттенген шаруасын тиянақтап орындады да. «Қазақстан тарихының» екінші кітабы советтік дәуірге арналуға тиіс еді, оның аяқталмауына, бәлкім, жарияланбай қалуына, интеллигенцияның бетке шығарын сүттің қаймағындай қалқып алып, қылғытып жұтып қойған культтің қара обыры кінәлі.

Республика тарихын жасау мәселесін Санжар Жағыпарұлы 1933 жылы көтерген болатын. Өзіне дейін жазылған тарихи жұмыстарды сын көзбен, тарих ғылымының партиялылығы туралы ереже тұрғысынан сараптай отырып, ол СССР Ғылым Академиясы Қазақ филиалының сессиясында қазақ тарихын зерттеудің түйінді мәселелері жайлы баяндама жасады да, сол баяндаманың негізінде баспасөзде проблемалы мақала жариялады («Қазақ тарихының кейбір негізгі мәселелері туралы», «Большевик Қазақстана», 1933 ж., № 10). Журнал редакциясы мақалаға әлдекімнің Аспандияровпен келісе алмайтынын білдірген ангитезистерін тіркеп басыпты. Әйткенмен бұл жұртшылық ықыласының Санжар Жағыпарұлы көтерген өзекті мәселеге құлай аууына кедергі келтіре алмаса керек. Марксист-тарихшы атына халықтан көптеген құнды сын-ескертпе, ұсыныс, қазақ тарихына қатысы бар небір дерек, документ, аңыз, тілектестік пікірлер жолданып жатты («Қазақ ССР ҒА хабаршысы», 1966 ж., № 9). Ғалым еңбегін осылай, бұқарамен тығыз байланысқан жағдайда, және әрине, архив қойнауына үніліп, бұрын-соңды белгілі бір ретке келтірілмеген мағлұматтарды жүйелеп пайдалана отырып жазды. Ал осы тауып, жинастырып, редакциялаған, ғылыми айналымға алғаш рет енгізген документтер жинағы «Жазба деректер мен материалдардағы Қазақстанның өткені» деген атпен 1935 және 1936 жылдары екі том боп басылып шықты. Республиканың ғылыми өміріндегі елеулі құбылыс саналған бұл

басылым жалпы советтік жазба деректер тану саласында осы сипатта жасалған тұңғыш кадам екен.

Бірінші деген анықтаманы Аспандиаровтың барша еңбегіне қолдануға болады. Зерттеушілер оны мұсылман дінінің пайда болу себептері мен мән-маңызына марксизм-ленинизм тұрғысынан ғылыми түсінік берушілердің алдыңғы қатарында атайды. Ғалымның бұл салада 1928 жылы шығарған «Исламның пайда болу себептері» дейтін кітабы мен сол еңбегіндегі бірқатар қағидаларды дәйектеп, одан әрі өрбіткен «Ислам және көшпенді шаруашылық» («Атеист», 1930 ж., № 58) деген мақаласын Р. Сүлейменов өз зерттеуінде зерделі сарапқа салып, объективті бағасын берген.

Санжар Жағыпарұлы ұлт қатынастары мәселелерін зерттеуде де алдыңғы қатарда. Оның «Ұлт проблемасы және тіл туралы жаңа ілім» («Новый Восток», 1928 ж., 22-кітап) атты көлемді ғылыми мақаласында көтерілген мәселелер күні бүгінге дейін маңызын жоғалтқан жоқ.

Профессор Аспандиаров орта және жоғары мектеп үшін маркстік-лениндік тұрғыдан тарих оқулығын жазушылардың да алдында тұр. Оның «Қазақ тарихының очерктері», «Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс», «Шығыстағы ұлттық-революциялық қозғалыстар тарихы» деген кітаптары республика Ағарту халкоматының заказымен жазылып, арнайы қаулысымен орта мектепке арналған оқулық ретінде бекітілді де, 1935–1936 жылдары оқушылар қолына тиді.

Мерзімді басылымдарға, мерекелік жинақтарға Санжар Жағыпарұлының революциядан бұрынғы және советтік дәуірдегі республика тарихынан жазған тағылымды мақалалары ұдайы басылып тұрған. Әдебиет сүйер қауым үшін аса бір қызық жәйт сол, тарих профессоры соншама қарбаласқа толы тіршілігінде қазақ әдебиетіне байланысты бірнеше құнды мақала бере отырып, көркем творчествомен өзі де шұғылдануға уақыт таба біліпті. Мәселен, Х. Хабиев оның «С. Жапаров» деген лақап атпен орыс тілінде бірлі-жарым

повестері жарияланғанын айтса («Қазақ халқының мақтанышы», «Қазақ әдебиеті», 1964 ж., 25 декабрь), М. Қаратаев бұл хабарды: «Ол – ол ма, дәрігерлігінің, педагогтігінің, ғалымдығының, қоғам қайраткерлігінің үстіне Санжар Асфандияров жазушы, филолог еді. Ол – шығыс елдері өмірінен «Шатер мира» атты орыс тілінде повесть жазған кісі, қазақ эпосы, ұлт мәдениеті, колхоз-совхоз театрлары туралы еңбектер жазды» («Көргенім мен көңілдегім», 1982 ж., 111-б.), – деп тереңдете түседі. Ендеше, Аспандияровтың әдебиетші ретіндегі туындыларын іздестіріп табу, зерттеу, бүгінгі ұрпақ назарына ұсыну шаруаларын қолға алсақ орынды-ақ болар еді.

Шынтуайтқа келгенде, республикамыздың ғылымы мен мәдениетінің тарихынан айрықша орын еншілейтін осынау өте-мөте жарқын бейнелі азаматтың қалдырған мұрасын – басты-басты тарихи еңбектерін халық игілігіне айналдыруды ойластыру – қазіргі буынға жарасымды іс болмақ. Рас, мұндай тілек бұдан отыз жылдай бұрын, республика Ғылым академиясының Тарих, археология және этнография институты мен Қазақ педагогика институты ғылыми кеңестерінің профессор Аспандияровтың 70 жылдығына орай өткен бірлескен мәжілісінде айтылған екен («Қазақ ССР ҒА хабаршысы», 1959 ж., № 12). Алайда күні бүгінге дейін ел ойындағы қайта басылым жүзеге асқан жоқ.

Оның себебі, әрине, тоқырау кезеңінде белең алған сыңар-жақ пікірлерде жатыр. Кейбір ғалымдар Қазақстанның отар болған кезеңінен «керемет прогрестер» көргені сондай, Ұлы Октябрьдің ролін мүлдем төмендетіп жібере жаздаған еді ғой. Аспандияровтың «Капиталдан» мысал келтіре отырып, қанын сорғалата таратқан ащы шындықтары тоқырау заманындағы билігі бар оқымыстылардың сол кездегі ойлау жүйесіне сыймағаны түсінікті. Енді қазіргі қайта құру арайландырған шақта да тап сондай көзқарас қайталанса, сөз жоқ, түсініксіз болар еді. Бүгінгі оқырманда сауат мол, оң-терісін өзі де ажырата алады – асыл мұраны оның қолына

тигізу керек. «Қазақстан тарихын» да, оқулық сипатты монографияларын да. Егер олар тиісті ғылыми түсініктермен жабдықталып жатса – құба-құп. Қанша өткелек, бұралаң жолдары болғанмен, тарих ғылымы ірі жетістіктерге жетті, демек, Аспандиаров тұсындағы бұлдыр жәйттің бәрін дамытып, өрбітіп, толықтыра алады.

Ғұмыры айшықты істерге толы осынау революционер және көрнекті мемлекет қайраткері, талантты ғалым және сүйікті ұстаз Санжар Жағыпарұлы Аспандиаров есімін мәңгі есте қалдыру мәселесі көп болып көңіл бөлуді қажет етеді. Күні бүгінге дейін атқарылған бар шаруа – жоғарыда айтылған мемориальды тақтаның орнатылуы мен астананың аэропорт жақ шетіндегі ұзындығы 250 метрлік кішкене көшеге Аспандиаров есімінің берілуі ғана. Бұлардың өзі жеке басқа табыну әшкереленіп, жазықсыз жазаланған профессордың адал есімі халқына қайтарылған алғашқы кезеңде – 60-жылдардың басында тындырылған іс. Ақталғалы бері оның бірде-бір мүшелтойы – 70, 80, 90 жылдықтары – жұртшылық жиынында атап өтілмеді. Ал 1989 жылы Санжар Жағыпарұлының туғанына бір ғасыр толады.

Бәлкім, жіберген кемістіктерімізді сол датаға жеткенше түзеп үлгерерміз? Бұл орайда, Аспандиаровтың ғылыми, әдеби шығармаларын жинап шығару өз алдына, берісі – Алматыдағы оқу-ғылым орындарында, әрісі – республиканың білім беру және денсаулық сақтау жүйелерінде тиянақты шаралар ойластырып, жүзеге асырылғаны жөн сияқты. Ықылас қойса, профессор Аспандиаров есім-естелігін құрметтеу жолын Қазақ ССР Ғылым академиясы да (Аспандиаров – республиканың ғылым орталығын алғаш ұйымдастырушылардың бірі), С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университеті де (Аспандиаров – тұңғыш КазГУ ректоры, қазіргі университет 1934 жылы екінші рет дүниеге келуін туған күні етіп жүр), Абай атындағы Қазақ педагогика институты да (мұндағы оның қолтаңбасы айрықша, есімін тарих кафедр-

расына беріп жіберсе де артықтық етпес еді), Алматы мемлекеттік медицина институты да (бірінші ректоры – Аспандияров) оп-онай тауып, көпшіліктің ризашылығына бөленер еді.

Халқымыздың аяулы ұлын сіңірген еңбегіне сай ардақтай білейік.

15 сәуір 1988 ж.

2. Қайраткер және ғалым тағлымы

Санжар Асфендияровтың туғанына 120 жыл толуына

Елімізде үкіметтік емес ұйымдардың қарлығашы іспетті «Әділет» атты тарихи-ағарту қоғамы бар. Биыл 20 жылдығын атап өтті. Ол өзінің құрылған алғашқы күнінен бастап, 20–50-жылдарғы саяси репрессиялар шындығын ашумен шұғылданған еді. Сондай ұмтылысының нәтижесінде, 1990 жылдың басында «Әділет» қоғамы Мәскеудегі КГБ-дан – КСРО Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінен – Кеңес Одағы Жоғары соты Әскери алқасының көшпелі сессиясы үкімімен атылған қазақстандықтардың бес жүзден астам алғашқы үлкен бір тобының тізімін алуға қол жеткізген болатын. Сол тізімнен Санжар Асфендияровтың 1938 жылғы 25 ақпанда атылғаны белгілі болды. Санжар есімі тізімде үшінші болып тұрған еді.

Осы 25 ақпан күні, Асфендияровпен бірге, іштерінде Қазақ Республикасының белді қайраткерлері Сейітқали Меңдешов, Ұзақбай Құлымбетов, Темірбек Жүргенов, Жанайдар Садуақасов, Ғабдұлхакім Бөкейханов, Шәкір Дивеев, Сүлеймен Есқараев, Тел Жаманмұрынов, Құдайберген Жұбанов, Ізмұқан Құрамысов, Қабылбек Сарымолдаев, Сәкен Сейфуллин, Қайсар Тәштитов, Ғаббас Тоғжанов бар, барлығы 39 қайраткер атылған болып шықты.

«Әділет» қоғамының қызметі барысында – «Үлкен террор» жылдары жазықсыз саяси айып тағылып, Алматыдағы НКВД подвалында 3,5 мыңнан астам адам атылғаны әй-

гіленді. Және олардың құпия көмілген орны да анықталды. Сол орынға – Жаңалық зиратына – 2002 жылы үлкен монумент ескерткіш қойылды. Қазір сол жерге жыл сайын Саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күні Алматы қаласы мен облыс жұртшылығы барып, тағзым ету шараларына қатысады. Алдағы уақыттарда Асфендияров есімі тарихына алғашқы ректоры ретінде жазылған Алматыдағы екі белді жоғары оқу орны бас боп, жалпы жастар қауымы жазықсыз жазаланған аға ұрпақ ескерткішіне гүл шоқтарын қоюды әдетке айналдырса – нұр үстіне нұр.

Саяси репрессиялардың бағдарлы, максатты жүргізілгені бұл күнде баршаға мәлім. Құпия полиция нысанасына алған азаматты қармағына түсіріп ұстауға ілік ету үшін қилы тәсіл қолданған. Сол тұста КСРО Ғылым академиясының қазақстандық филиалы директорының орынбасары лауазымында істейтін профессор Санжар Аспандияров хақында бұл әрекет жұртшылыққа алдын-ала жалған да жалалы мәлімет тарату жолымен жүзеге асырылды.

1937 жылғы 29 қыркүйекте «Казахстанская правда» газеті «Жапон шпионы тарихшы ролінде» деген тақырыппен Қазақ марксизм-ленинизм институты студенттерінің хатын жариялады. Онда, Қазақстан тарихын жан-жақты қарастырып, ғылыми еңбектер жазып жүрген профессорды «жапон шпионы Асфендияров» деп таңбалады. Сол тұста большевизм көзімен қазақтың ұлы ағартушысы Ыбырай Алтынсарин мен теңдессіз ғалымы Шоқан Уәлиханов патша жалдамалылары іспетті қаралатын, міне, сол айырым-белгіні жалаулатқан хат авторлары «жапон шпионы Асфендияров» «миссионер Алтынсарин мен патша жендеті Уәлихановты» көкке көтерді, қазақтың тарихын жазам деп хандарды дәріптеумен шұғылданды деп айыптады. Профессор Асфендияров «әшкерелегіш» мақаланың артынша камалды. Сосын оған «1934 жылы Тұрар Рысқұлов құрған контрреволюциялық ұйымның мүшесі-міс» деген кінә артылды. ақыры, атып тасталды. Кітаптарын оқуға ресми тыйым салынды.

Жиырма жылға созылған ызғырықты қапастан соң туған «жылымықта» – 1958 жылғы 27 мамырда ісі қайта қаралып, ғалым есімі жазықсыз жаладан аршылып, ақталды.

Содан бастап саяси қайраткер, шығыстанушы. Қазақстан тарихы бойынша ірі маман болған Санжар Сейітжапарұлы Асфендияров есімі қоғам өміріне қайтарылуға керек еді. Бірақ олай болмады. Өйткені әділет жартылай ғана орнаған-ды.

Оның өмірі мен саяси қызметі жайындағы деректер шындығы тағы отыз жыл бойы ашып айтылмай, билеуші коммунистік партия тарапынан жариялылық және қайта құру саясаты жарияланғанға дейін, дұрысында, тоталитарлық жүйе тұғыры шындап шайқала бастағанға дейін толық ашылмаған күйі қала берді.

Дегенмен, әділдік орайында, мыналарды айтуымыз керек: Асфендияровтың ғылыми еңбектеріне оның есімі нахақ жаладан тазаланысымен назар аударылды. Жаңаша шектеулерімен ерекшеленген тоқырау кезеңінде – 1959 және 1966 жылдары – Республика Ғылым академиясының Жаршысында тарихшы Рамазан Сүлейменовтың бірнеше зерттеу жұмысы жария етілді. Академик Мұхамеджан Қаратаев 80-жылдары шыққан естелігінде оны қоғам қайраткері, ұстаз, тарихшы-ғалым, әдебиетші ретінде бағалады. Қаратаев оның ұлт мәдениеті жайындағы еңбектерін ілтипатпен атап өтіп, шығыс халықтары өмірінен орыс тілінде «Шатер мира» деген повесть жазғанын да айтқан еді.

Бірақ, бұл күндері тоталитаризм күшінде тұрған заман деп бағаланатын кешегі өткен кеңестік дәуірде біз оның қаламынан туған еңбектердің ешқайсысымен де тікелей таныса алмадық.

Ал демократия лебі тоқтаусыз есе бастағанда бұл мәселені шешу қажеттігі батылырақ көтерілді. «Қазақ әдебиеті» газетінің 1988 жылғы 22 сәуірдегі санында осы жолдар авторының «Профессор Аспандиаров», «Казахстанская правда» газетінің 8 қыркүйектегі санында Ильяс Қозыбаевтың

«Отыз жетінші...» атты мақалалары жарық көрді. Шамасы, қайраткердің елге сіңірген еңбегін мойындап, оны жаңаша тану қажеттігін түйсінуге солар да септессе керек, ұзамай, халықтың аяулы ұлы Санжар Сейітжағыпарұлы (Сейітжапарұлы, Жафарұлы) Аспандияровтың (Асфендияровтың) есімін мәңгі есте қалдыру шаралары жүзеге асырыла бастады.

Оның еңбектері қайта басылып шықты. Іргесін өзі қалаған медицина институты, бүгінгі университет оның атымен аталды, сонда мұражайы ашылды. Тұрған үйіне мемориал тақта орнатылды, қаланың бір көшесіне есімі берілді. Биыл, міне, туғанына 120 жыл толуы атап өтілуде.

Аспандияровтың қызметі Орта Азия мен Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық және мәдени өзгерістермен тығыз байланысты болғаны бұл күнде баршаға мәлім. Оған қоса оның Одақ көлемінде мемлекеттік құрылыс ісін жақсарту жұмыстарына қатысқанын да ерекше еске сала кеткен жөн. Бұған оның Түркістан Республикасында істеген кездерінде жинақтаған жұмыс тәжірибесі, сондай-ақ, орталықтың Орта Азияны ұлттық-мемлекеттік жіктеуге түсіру науқанында – өлкені жаңаша межелеу шаруаларына қатысуы көп септігін тигізген болуға керек.

Әрине, оған ұлт мәселесінің нақты істерімен саяси қызметінің алғашқы қадамдарында-ақ шұғылдануға тура келгенді. Ол Түркістан республикасында салалық комиссариаттар қызметін басқара жүріп, өлкеде қоян-қолтық өмір сүріп жатқан халықтардың тұрмыс-тіршілігін, әлеуметтік жағдайын, тарихын, мәдениетін қарастырып отырды. Осы мәселелерге жетік болуы оны күллі Кеңес Одағы бойынша сирек кездесетін құнды мамандар қатарына шығарды.

Сондықтан да ол Мәскеуде Түркістан Республикасының өкілі болған 1921–1922 жылдары – Ресей Федерациясы Халық Комиссарлары Кеңесінде ұлт мәселесі бойынша алқа мүшесі міндетін қоса атқарды. Одан Түркістан Республикасына қайта оралып, үкімет құрамында және Орталық

Комитеттің Средазбюро хатшысы лауазымында партиялық қызметте болғанында да ұлт мәселесінің практикалық жұмыстарымен ұдайы бетпе-бет келіп, әр мәселенің әрдайым әділ шешілуі жолында тер төгіп жүрді.

1924 жылы Орта Азияда ұлттық-мемлекеттік межелеу жұмыстары жүргізілгенде, ұлттық жіктеудің ортақ іске пайдасы шамалы ұлттық дербестенуге ұрындыратын қырларын жіті таныған ұлт қайраткері Сұлтанбек Қожанов жағында болды. Сөйтіп, белгілі қазақ коммунистерімен бірге, Орта Азияда жаңадан құрылатын ұлттық-мемлекеттік құрылымдардың ғасырлар бойы жергілікті халықтардың аралас-құралас өмір сүруі барысында табиғи түрде қалыптасқан өзара экономикалық байланыстарын үзбей, Орта Азия Федерациясын құру және сол арқылы Кеңес Одағы Республикаларының Одағына кіру идеясын қолдады. Сонымен қатар, Орта Азия республикалары мен Қазақстанның бірлескен экономикалық қауымдастығын құруды талап етушілер қатарынан табылды.

Ұлттық-мемлекеттік тұрғыда жіктеп-межелеу науқаны аяқталғаннан кейін, Орта Азиядағы жер-суы мен халқын бір шаңырақ астына біріктірген және Қарақалпақ облысын қосып алған жаңа да тұтас Қазақстан халқының саны, ұлттық құрамы, жері, орналасуы, экономикасы, шетелмен шекараласуы, қысқасы – барлық көрсеткіштері сай келіп тұрғанмен, КСРО-ның құрылтайшылары қатарына жіберілмеді. Қазақстан Ресей Федерациясы құрамындағы автономиялық республика дәрежесінде қалып қойды. Мұны Асфендияров дұрыс шешім деп санамады.

Орта Азияда жаңа кеңестік мемлекеттер ту тігіп болғаннан кейін, Қазақ Республикасының Өзбекстандағы өкілі қызметінде істеп жүрген қайраткер 1925 жылы тағы да Мәскеуге аттанды. Оны Бүкілроссиялық Орталық Атқару Комитеті (ВЦИК) Төралқасының жанындағы Ұлттар бөлімінің меңгерушісі лауазымын атқаруға шақыртқан еді.

Асфендияров аталған тағайындалмалы қызметте ғана істеп қойған жоқ, сонымен бір мезгілде ірі сайланбалы лауазымда да болды.

Ол сол 1925 жылғы 7–16 мамыр арасында өткен Бүкілресейлік 12-Кеңестер съезінде ВЦИК Төралқасының мүшесі, оның артынша өткен КСРО Кеңестерінің 3-ші съезінде КСРО Орталық Атқару Комитеті Төралқасының мүшесі болып сайланды.

1925 жылы 21 мамырда – КСРО Кеңестерінің 3-ші съезі сайлаған ОАК-тың 1-сессиясында – КСРО Орталық Атқару Комитеті Ұлттар Кеңесінің хатшысы болып сайланды.

Санжар Жафарұлы бұл қызметтерде 1927 жылға дейін істеді.

Осы жылдары ол ғылыми және оқытушылық жұмыстармен қоса шұғылданып жүрді. Шетелдік шығыс қайраткерлерімен қызмет бабында жиі кездесіп, ғылыми-зерттеушілік, ізденушілік жұмыстарының ауқымын кеңейтіп отырды. Соның бәрі оның 1927 жылы Москва Шығыстану институтының директоры, КСРО Орталық Атқару Комитеті жанындағы КСРО Шығыс халықтарының этностық және ұлттық мәдениетін ғылыми-зерттеу институты директорының орынбасары, одан директоры болып тағайындалуына жол ашты.

1928 жылы оның Қазақстанға оралғаны, Қазақ мемлекеттік университетінің – бүгінгі Абай атындағы Ұлттық педагогикалық университеттің ректоры болғаны, бірер мезгіл Денсаулық сақтау халық комиссары боп, еліміздегі алғашқы медицина институтын ашқаны, ғылыми-көпшілік «Денсаулық жолы» журналын шығарғаны, Оқу халық комиссарының орынбасары қызметінде де істегені, одан ғылыми мекемелерде – КСРО Ғылым академиясының қазақстандық базасын, филиалын басқарысқаны, тарих секторына тікелей жетекшілік еткені, еліміздің ежелгі заманнан бергі тарихын жазуды қолға алғаны мәлім.

Бірақ оның өмірінің мәніне айналған осынау ғалымдық және ұстаздық жолға біржола түсуі алдындағы бір тағдырлы оқиғаны айтпасақ, оның күрескерлік қырын да, белсенді саяси қызметтен кету себебін де толық түсіне алмаған болар едік.

Асфендияров 1925 жылдың басында Ұлттар бөлімін басқаруға келген бетте Бүкілодақтық коммунистік партияның 1923 жылғы көктемде өткен 12-съезі мен сол жылы жазда Орталық Комитет өткізген Ұлт мәселесі жөніндегі әйгілі 4-мәслихат қарарларын толық және созбұйдаға салмай өмірге енгізу қажеттігін түйсінген қайраткерлер қатарынан табылды. Ол өзінің ВЦИК Төралқасының мүшесі, Төралқа жанындағы Ұлттар бөлімінің бастығы және КСРО Орталық Атқару Комитеті Төралқасының мүшесі, Ұлттар Кеңесінің хатшысы ретіндегі лауазымдық міндеттеріне сай, Ресей Федерациясы құрамындағы ұлттық құрылымдар ахуалын қарастыратын және жақсарту жолдарын ақылдасатын мәслихат өткізу жайында бастама көтерді.

Бұл мәселенің алғышарты Саяси Бюроның 1926 жылғы 3 маусымда Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасы мен оның құрамындағы ұлттық республикалар мен облыстық органдардың құрылымын қарау үшін ЦИК пен ВЦИК төрағасы Калинин басқаратын арнайы комиссия құрғанында жатқан еді.

Комиссияда Санжар Асфендияровтың қызметтесі болып табылатын ЦИК хатшысы Авель Енукидзе бар-ды. Ол Сталиннің жақын серіктерінің бірі болатын. Осы жәйтті және Санжардың өзінің де қызмет бабымен Саяси Бюро Комиссиясының төрағасы, «Бүкілодақтық староста» Калининмен тікелей сөйлесе алуы ықтималдығын, сонымен бірге, сол жазда Ресей Федерациясы Совнарком төрағасының орынбасары лауазымына бекіп жатқан Тұрар Рысқұловтың да Комиссия құрамына енгізілуін ескере келгенде, ВЦИК сессиясына қатысушы ұлт қызметкерлерін жеке мәжіліске шақыруға рұқсат алуда оның елеулі рөлі болғанын шама-лауға болады.

ВЦИК Төралқасы жанындағы Санжар Асфендияров басқаратын Ұлттар бөлімінің бастамасымен, Ресей Федерациясы Халкомкенесі төрағасының орынбасары Тұрар Рысқұловтың басқаруымен өткен, тарихқа «Рысқұлов мәс-

лихаты» деген атпен енген ұлт өкілдерінің 1926 жылғы 12–14 қарашадағы Жеке кеңесуін дайындауда Асфендияров елеулі жұмыс тындырды деп батыл айта аламыз. Жеке мәслихаттағы пікірталастар негізінен Асфендияров дайындаған тезистер бойынша өрбіді. Оның тұжырымдаған ұсыныстары мәслихаттың қорытынды құжатына негіз болды.

Асфендияров ұлттық республикалардың бәрінде жергілікті және орталық аппараттарды батыл түрде және бірізділікпен нығайтуға кірісуді ұсынды. Ол биліктің барлық буындарында ісқағазды орыс және жергілікті ұлт тілінде жүргізу ісін кейінге қалдырмастан бастап, екі тілде қатар жүзеге асырып отыруды енгізу қажеттігін көтерді. Автономиялық облыстар мен республикалардың рухани мұқтаждықтарын қанағаттандыру үшін – ағымдағы қор жасауға шақырды.

Саяси сипаттағы ұсыныстары ішіндегі ең маңыздысы және көп резонанс туғызғаны – автономиялық облыстарды біртіндеп автономиялық республикаларға, ал автономиялық республикаларды – одақтас республикаларға айналдыру жайындағы жобалары еді. Атап айтқанда, Асфендияров Вот және Мари автономиялық облыстарын автономиялық республикаларға, ал Қазақ автономиялық республикасын Одақтас республикаға айналдыру шарасын аялдамастан өмірге енгізу қажеттігін алға шығарды.

Сондай-ақ, Ресей Федерациясы үкіметінің КСРО және РКФСР Конституцияларында белгіленген жалпы ережелерді белгілеу құқтарын сақтай отырып, автономиялық республикаларға бюджет құқығын, жалпы және жеке амнистиялар жариялау құқын беру керектігін айтып, біріккен халкоматтарға – белгіленген шектер аумағында ғана басшылық жасау, біріктірілмеген халкоматтарға – өз саласында заң шығару құқын беру мәселелерін шешуді ұсынды.

Ұлт өкілдерінің кеңес өкіметіне және большевиктер саясатына ұлт мәселесіне байланысты наразылығын аталмыш Жеке мәжіліс айқын көрсетті. Мұны большевизм билігі кешіре алмады.

Барлық қатысушы саны 49 болса, оның 12-сі қазақ еді. Сондықтан да шығар, орталық эмиссары Филипп Голощекин құлақ бұрауын әдемілеп келтірген жергілікті коммунистер Жеке мәслихатқа қатысқан қазақ қайраткерлерін Қазақстанда 1926 жылғы 25–30 қарашадағы Қазөлкеком пленумында, одан, 18 желтоқсанда арнайы өткізілген Қазөлкеком бюросының кеңейтілген – Өлкелік бақылау комиссиясының төралқасы, Халкомкеңес, Қазатком фракциясы қатысқан мәжілісінде солақай сын тезіне салды. Тек айыптау тұрғысынан, өзіндік ой-пікірі бар қайраткерлерді тұқырту мақсатында өткізілген қатты талқылау болды.

Рысқұловтың жеке мәслихатын айыптаудың арты кадрларды қудалауға ұласты. Анығы, ол Мәскеу еркімен жасалған шаруа.

Большевиктер ұлт мәселесінде өздеріне қарсы келгенді, ұлт саясаты тұрғысында оянуға апаратын әрекеттерді, ұлттар мүддесін жақтағанды жақтырмайтын, сол себепті осындай талап-тілектердің тұжырымдалуына түрткі болған Асфендияровты да мұндай саяси қызметте қалдыра беру орынсыз деп табылған тәрізді. Сондықтан да оның КСРО Орталық Атқару Комитеті Ұлттар Кеңесінің хатшылығынан босатылып, ғылымға жіберілуінің астарында осы Жеке мәслихатты – ұлт кадрларының өзара кеңесуін ұйымдастыруы жатқанында күмән жоқ.

Қазақстан одақтас республика тәжін Асфендияровтың ұлт өкілдерінің жеке мәжілісінде жасаған ұсынысынан тағы он жыл өткеннен соң бір-ақ киді. Одақтас республика тәжін киді де, сондай дәрежеге көтеруді талап еткен қайраткерлерін саяси репрессияға ұшыратты.

Санжар Жафарұлын атып тастау тек ғылым қайраткері ретіндегі, азамат ретіндегі оның өзінің көзін жою ғана емес, сонымен бірге күллі халықтың азат ойын жою, ұлттық санасын шегендеу болып шықты. Өйткені, патшалық тұсында санаға сіңірілген аңыздың астарын ашқан, қазақ жерін патшалық қарулы әскерімен жаулап алу арқылы отарлады деп қорытқан профессор Асфендияровтың шыншыл тұжырымы

оның тыйым салынған еңбегімен бірге бұғауланды. Содан, Асфендияров жазған «Қазақстан тарихынан» ажыраған халқымыздың әлденеше ұрпағы қайтадан, тағы да, империя тұсындағыдай, «Қазақстан Ресейге өз еркімен қосылды» деген мифпен тәрбиеленді.

Мұның залалды салдарын отаршылдық іздерін жоюға бағытталған арнайы бағдарламаның мемлекеттік тәуелсіздік дәуірінде де қабылданбауынан, тиісінше, қазақтың ұлттық мүддесінің мәселелерін шешу ісінің көп ретте кейінге ысырылып отырылатынынан аңғаруға болады.

Халықты тарихпен тәрбиелеу ісінде Асфендияров тағылымы қандай болмақ? Әрине, оның өмірі мен қызметіндегі осындай белестерге назар аударып, кең насихаттау ләзім. Және мұндайда көрнекі насихаттың мәні зор екенін ескерген жөн. Осы ретте профессор Асфендияров Алматыға келгелі тұрған, ғалымның іргелі ғылыми еңбектері жасалған үйді мемориал мұражайға айналдыру мәселесін ойластырған орынды болар еді.

Қазір түрік өкілдігі орналасқан бұл ғимаратта кезінде тек ректор Аспандияров қана емес, ректордың орынбасары Халел Досмұхамедов те, басқа да оқытушылар тұрды. Сол үйде Асфендияров ғылыми жұмыстағы өзінің ғалым және оқытушы әріптестерімен тұрақты түрде бас қосып отырды.

Қожықовтардың отбасылық мұрағаты деректеріне қарағанда, алғашқы қазақ «Әліппесін» жазған мұғалімдердің бірі, қоғам және мәдениет қайраткері Қоңырқожа Қожықов ел ішін аралап тауып әкелген көне шығыс қолжазбалары мен Қазақстанның өткендегі тарихына қатысты әдебиетті сонда жинастырған екен. Олардың кітапханасы репрессия салдарынан із-түзсіз жоғалып кетті.

Ғимаратты мұражайға айналдырған жағдайда, тек Санжар Асфендияровтың ғана емес, саяси қуғын-сүргін құрбаны болған талай ұлттық қайраткерлеріміздің есімдерін ұлықтайтын, әрі кейінгі ұрпаққа үлгі етіп тартатын тарихи-танымды көп шаруа тындырылары анық.

3. Дәрігер, тарихшы, мемлекет қайраткері

Ірі әлеуметтік өзгерістер кезінде Қазақстан мен Орта Азия көгінде жарқырап жанған жарық жұлдыздардың бірі – дәрігер Санжар Асфендияров еді. Өткен ғасырдың 30-шы жылдарында орын алған сталиндік саяси қуғын-сүргін кезінде елімізде окқа ұшқан 25 мың боздақ қатарында ол да жазықсыз құрбан болды.

«Әділет» тарихи-ағарту қоғамы шығарып келе жатқан «Азалы кітаптың» 9-шы басылымында («Арыс» баспасы, 1911 ж.) Алматы түбіндегі Жаңалық қорымында жатқан 4 мыңнан астам репрессия құрбандарының тізімі қысқаша анықтамалық деректерімен қоса берілген. Сол кітаптың 48-ші бетінде Санжар Жафарұлы Асфендияров 1889 жылы туған Ташкент тумасы, Алматы қаласында КСРО Ғылым Академиясының Қазақстан филиалы төрағасының орынбасары болып істеген қазақ деп көрсетіліп, 1938 жылғы 25 ақпанда КСРО Жоғары соты Әскери алқасы қаулысымен атылғаны, сол мекеменің 1958 жылғы 7 қаңтардағы қорытындысымен ақталғаны айтылған.

Санжар Жафарұлы (Сейітжапарұлы) Асфендияров көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, денсаулық сақтау саласының білікті ұйымдастырушысы, дарынды тарихшы ғалым, профессор, педагог болған адам. Ол дәрігерлік білімді революцияға дейін алған. Ташкенттегі реальды училищені 1907 жылы аяқтаған соң, Санкт-Петербургтың әскери-медициналық академиясына түсіп, оны 1912 жылы бітіріп шыққан. Түркістан өлкесінде (Термез лазаретінде, Самарқанд, Ашхабад атқыштар полктерінде) әскери дәрігер болып, 1-ші дүниежүзілік соғыс басталысымен, 1914 жылы тамызда, майдандағы армия қатарына шақырылды.

Сол жылдың соңында өткен Польша аумағындағы ұрыстардың бірінде жараланып, тұтқынға түсті. Бір жылға жуық концентрациялық лагерьлерде болды. Қызыл Крест ұйым-

дастырған тұтқындар алмастыру шаралары арқасында неміс тұтқынынан 1915 жылдың соңында босанды. Петроградта түрлі тексеруден өткізілген соң, 1916 жылдың басында Ташкентке қайтарылды.

Оның шыққан тегі жөнінен бірер сөз айта кеткен жөн.

Санжар Асфендияров атақты Әбілқайыр ханның тікелей ұрпағы (Әбілқайыр – Айшуақ – Сығалы – Асфендияр – Сейітжапар – Санжар) болып келеді.

Әбілқайырдың әйгілі Бопай ханшадан туған бес ұлының төртіншісі Айшуақ сұлтан, ол 1797–1805 жылдары Кіші жүз ханы болған. Айшуақ ханның кіндігінен 16 ұл тараған екен, солардың төртіншісі – Сығалы сұлтан. Тарихшы И. Ерофееваның зерттеуіне қарағанда, император І Александр Эмударияның сағасын сол жақта көшіп-қонып жүрген қарақалпақтармен қоса Сығалы сұлтанның иелігіне берген көрінеді.

Сығалыдан туған Асфендияр сұлтан 1825-ші жылдар шамасында үлкен беделімен патша әкімшілігіне де, ел-жұрт арасына да кеңінен танылыпты. Асфендияр 1856 жылы баласы Сейітжапарды орыс оқуына: қазақ сұлтандарынан орыс әкімшілігіне қызмет ететін болашақ қызметшілер тәрбиелеу үшін Орынборда арнайы ашылған шекара комиссиясының мектебіне береді. Сонда білім алып, одан әскери оқу оқығаннан кейін, Сейітжапар (Жафар) Асфендияров Түркістан генерал-губернаторлығында түрлі лауазымда қызметтер атқарады. Орыс армиясының генерал-майоры шеніне дейін көтерілген. Оның төрт ұл, төрт қызы болды. Солардың ішіндегі тарихта өшпес із қалдырған баласы – Санжар еді. Санжардың екі әпкесі – Гүлсім мен Мәриям да империя астанасынан білім алған дәрігерлер болатын. Олар патшалық тұсында да, кеңес өкіметі кезінде де ұдайы денсаулық сақтау саласында еңбек етті.

Ал Санжар ақпан революциясынан соң қоғамдық өмірде орын алған күрт өзгерістерге белсене атсалысты. Патша тақтан құлағаннан кейін Асфендияров саясатқа ашық араласып, Термез бен Бұхарада Кеңестер жұмысына қатысады. Жұмысшылар мен солдаттардың округтік кеңесіне мүше бо-

лып сайланады. Ташкентте мұсылман жұмысшы депутаттарының алғашқы кеңесінің мүшесі болады. Өлкедегі мұсылман қозғалысына белсене араласып, 1917 жылғы қарашада Қоқан қаласында Түркістан автономиясын жариялаған 4-ші төтенше мұсылман съезіне қатысты.

Қоқан (Түркістан) автономиясы құлатылып, кеңестік негіздегі Түркістан Республикасы құрылғаннан кейін ол кеңес өкіметіне қызмет етті.

1918 жылдың соңында Түркеспубликаның аштықпен күрес жөніндегі комиссиясының Сырдария облыстық бөлімшесін басқарды. 1919 жылы Түркеспубликаның денсаулық сақтау халық комиссары болып тағайындалды. Одан, Орта Азиядағы ұлттық межелеуге байланысты Түркеспублика таратылғанға дейін, ұдайы жауапты қызметтерде істеді.

1921–1922 жылдары Түркістан Республикасының Мәскеудегі өкілі және Ресей Федеративтік Республикасы Халкомкеңесінде ұлт мәселесі бойынша алқа мүшесі болды. Ташкентке оралғаннан кейін – жер халкоматында су шаруашылығы бөлімінің бастығы, жер халкомы, Түркістан Компартиясы Орталық Комитетінің хатшысы, БК(б)П ОК Ортаазиялық Бюросының мүшесі қызметтерін атқарды.

Орта Азияда жүргізілген 1924 жылғы ұлттық-мемлекеттік межелеу науқанынан соң, Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасының Өзбек Кеңестік Социалистік Республикасы үкіметіндегі өкілі болды.

1925 жылы Асфендияров қайтадан Мәскеуге, Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетіне қызметке шақырылды. Онда БРОАК Төралқасының мүшесі, хатшысының орынбасары болып істеді. Осы қызметімен қатар ғылыммен, педагогикалық қызметпен шұғылданды. Мәскеу мемлекеттік университетінің профессоры болды. 1927 жылы Н.Нариманов атындағы Шығыстану институтының ректоры қызметіне тағайындалды. 1928 жылы Қазақстанға оралып, репрессияға ұшырағанға дейін Алматыда жемісті еңбек етті.

Санжар Асфендияров жас республиканың алғашқы жоғары оқу орындарын, іргелі ғылыммен шұғылданатын меке-

мелерін ұйымдастыруға атсалысты. Ол 1928–1931 жылдары Қазақ педагогикалық институтының алғашқы ректоры, тарих кафедрасының меңгерушісі болды. 1931–1933 жылдары Денсаулық сақтау ісінің халық комиссары, «Денсаулық жолы» журналының бас редакторы, Алматы медицина институтының ректоры қызметтерін атқарды.

Өзі ашып, алғашқы кезде басқарған институтқа бүгінде оның есімі берілген. 1934 жылы ағарту халкомының орынбасары – университеттер, ғылым және кітапхана басқармасының бастығы болып істеді. 1931–1933 жылдары Асфендияров КСРО Ғылым Академиясының Қазақстандық базасы төрағасының орынбасары, 1934–1937 жылдары КСРО Ғылым Академиясы Қазақ филиалы тарихи-археологиялық комиссиясының меңгерушісі, Қазақ филиалы төрағасының орынбасары, Қазатком жанындағы ұлт мәдениеті ғылыми-зерттеу институты тарих бөлімінің меңгерушісі, ҚазПИ тарих кафедрасының профессоры болды.

Ол қазақ, орыс тілдерінен басқа бірнеше шет (ағылшын, француз, араб) тілін білген. Оның қаламынан «Қазақстан тарихы ежелгі заманнан біздің заманымызға дейін», «Қазақстанның өткені дереккөздер мен материалдарда» секілді ірі еңбектер, қазақ тарихына, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске қатысты зерттеулер, әдеби шығарма, қазақ ұлтының мәдениеті жөнінде мақалалар туған.

Елімізде қайта құру саясаты өрістеген жылдары Қазақ КСР Министрлер Кеңесі Санжар Жафарұлы Асфендияровтың есімін ұлықтауға бағытталған маңызды шешім қабылдады. Жазықсыз саяси репрессияға ұшыраған азаматымыздың мемлекеттік, ғылыми, қоғамдық қызметке, ағарту және денсаулық саласына қосқан елеулі үлесін ескере келе, 1989 жылғы 11 қаңтарда Алматы мединститутын оның есімімен атау туралы қаулы етті. Одан басқа, қалада ғалымның атында көше бар, тұрған үйіне мемориал тақта қойылған. Тәуелсіздік азаматтары Асфендияров есімін құрмет тұтады.

30 шілде 2012 ж.

МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ

*Ақын есімін саяси құрал етті * Мағжантанушылар біле ме екен? * Мағжанның мұрагері кім? * Репрессия құрбандары жөнінде*

1. Ақын есімін саяси құрал етті

«Жергілікті ғана мәнге» ие сондағы оқиға биыл «Жас алаштың» арнайы экспедициясының атақты алаш ақыны Мағжан Жұмабаев жатыр деген орынды, жалпы, ұлы тұлғаның әлдебір тың дерегін іздеп Магаданға сапарға шығуына байланысты тағы еске түсірілді (Әшірбек Амангелді. «Мағжанды жазып жазықты болып едік...». «Жас алаш» газеті, 20.09.2011). Иә, тоталитаризм сіресіп тұрған 1983 жылы бізге тағылған саяси айыптардың бірінің мазмұны осы әйгілі есімге байланысты болған-тын.

Қайта құру саясаты орныға келе, репрессияланған «алашордашыл» ақынға көзқарас өзгерді. Алпыс жыл қамалған зерде зынданынан босап, есімі мен шығармашылығы өз халқына оралған аяулы сөз зергері Мағжан Жұмабаевтың туғанына жүз жыл толуын Қазақстан жұртшылығы кеңінен атап өтті. Ақын мерекесіне елдің бәрі шаттанды, тойдың бел ортасында – Мағжан талантын шын құрметтеушілермен қатар, есімін тұншықтыруды күні кешеге дейін жалғастырғандар да жүрді.

Не керек, ақынның аруағы ірілі-ұсақты идеологиялық тыңшылар мен сақшылардың баршасын жеңді. Әйтсе де әділеттің салтанат құруы оңай болмағаны баршаға аян. Әрекеттерге де, кедергілерге де толы көп белес өтті. Әшірбек еске салған комсомолдың жазалаушы бюросының әділетсіз

шешіміне орай, әділдік іздеген кезекті бір құжат туған еді. Ол – менің жоғарыға жолдаған хатым, сонымен танысайық:

«Генеральному секретарю ЦК КПСС тов. Андропову Ю.В.

Уважаемый Юрий Владимирович! 24/II 1983 г. бюро ЦК ЛКСМ Казахстана освободило меня от должности главного редактора научно-популярного журнала «Билим және еңбек». Считая это решение необоснованным, я подал апелляцию в ЦК ВЛКСМ.

К Вам я обращаюсь в связи с серьезным обвинением политического характера, прозвучавшим в мой адрес на бюро ЦК ЛКСМ Казахстана.

В октябре 1982 г. журнал «Билим және еңбек» опубликовал статью о религиозном явлении «баксылык», где приводилось народное стихотворение о мистической мощи Койлыбая-баксы. Оно кое-кем приписывалось Магжану Жумабаеву, и, в ЦК ЛКСМ Казахстана нас обвинили в том, что мы допустили пропаганду сочинения репрессированного поэта.

Встревоженные, мы стали изучать архивы. Выяснили, что, во-первых, стихи о Койлыбае-баксы в действительности принадлежат не Магжану, а народу. В свое время они были записаны известным этнографом А. Диваевым и опубликованы в сборнике «Тарту» в 1924 г., выпущенном Казахским комитетом по распространению знаний. М. Жумабаев был лишь составителем этого сборника. Во-вторых, М. Жумабаев посмертно реабилитирован. Об этом доложили первому секретарю ЦК ЛКСМ Казахстана, и на этом, казалось, вопрос был исчерпан.

Однако, 24 февраля т.г. на бюро ЦК ЛКСМК этот вопрос всплыл вновь и прозвучал в качестве одного из веских аргументов в доказательство «аполитичности» главного редактора. Это и вынуждает меня обратиться к Вам с просьбой разобраться по существу в этом деле, важном для истории и культуры казахского народа и поставить точки над всеми «і».

Из всех казахских писателей, творивших в первой четверти XX века, только М. Жумабаев включен в Малую Советскую Энциклопедию, вышедшую в 30-е годы, где он отмечен как «крупнейший современный казахский поэт-лирик». В своих рассказах о прошлом «По следам юности» («Сов. писатель», Москва, 1974 г.) высоко оценивает поэзию М. Жумабаева Сайфи Кудаш, народный поэт Башкирии.

Есть два периода в жизни М. Жумабаева: первый, когда он состоял в партии «Алаш», националистической организации, просуществовавшей с июля 1917 года по 1920 г., второй – на службе советской культуре. Если взвесить и сопоставить эти два периода его жизни, то вклад М. Жумабаева в казахскую советскую культуру неизмеримо весомее его ошибок.

М. Жумабаев первым перевел на казахский язык «Историю Коммунистической партии», книгу «Маркс и Ленин», произведения В.И. Ленина «Парижская коммуна», «Девятое января». Многое сделал он для просвещения казахов: был директором курса учителей в г. Омске, преподавал казахский язык, педагогику и историю, среди его учеников был видный писатель С. Муқанов; он написал учебники для казахских школ, книги по педагогике, букварь для взрослых «Сауатты бол!» («Будь грамотным!»), выпущенный в г. Москве в 1929 г. и выдержавший несколько переизданий; им переведены в 1924 г. на казахский язык произведения М. Горького (опубликованы под общим названием «Песня о соколе»), Мамина-Сибиряка, В. Иванова и др. русских писателей. Если даже не принимать в расчет его поэтическое наследие, которое в период гражданской войны, принесшей поэту прозрение, по свидетельству старейших писателей, безусловно в идейном и, тем более, в художественных отношениях, – сделанного им достаточно, чтобы помнить и уважать имя Мағжана Жұмабаева.

Так в чем же дело? В 1929–37 гг. Жумабаев был дважды репрессирован. Осужденный в 1929 г. на 10 лет за свои ошиб-

ки более чем десятилетней давности (националистические взгляды в первые годы революции) и к тому же искупленные честным и плодотворным трудом, он в 1935 г. по ходатайству М. Горького был освобожден. Однако на воле его оставляют ненадолго. Вновь начинаются упреки и обвинения Жумабаева в старых грехах. Как «неблагонадежного», его выгоняют со всех работ, куда ему удавалось устроиться.

Травля, гонения, издевательства со стороны приверженцев вульгарного социологизма, наследников КазАППа и «Пролеткультовской» идеологии приводит к тому, что его в 1937 г. вновь арестовывают. С тех пор М. Жумабаев исчез навсегда. Таким образом, он дважды пострадал за ошибки молодости, ошибки, в которой в одинаковой степени были виноваты и он, и история.

В 1960 г. его реабилитировали. М. Жумабаева считают поэтическим мостом между Абаем и современной советской казахской поэзией. Тем не менее, творчество М. Жумабаева находится под фактическим запретом. А с высот сегодняшнего дня можно и надо заполнить пробел в истории казахской литературы, вернуть незаслуженно забытые имена и не дать повода кривотолкам, – к этим мыслям наталкивают положения о внимательном отношении к национальной культуре, высказанные Вами, Юрий Владимирович, в докладе «Шестьдесят лет СССР».

Писательская организация республики, где еще царят пережитки «Пролеткультовских» времен, не способна положительно решить судьбу творческого наследия М. Жумабаева. Мало того, определенный круг людей использует его фамилию, как показатель чуть ли не антипартийности, для своих корыстных целей. Я убежден, заявляю это со всей партийной ответственностью, что в случае со мной – приписав народные стихи М. Жумабаеву и ловко информировав соответствующие инстанции, – кое-кто отнюдь не борется за идеологическую чистоту публикаций, а, спекулируя этим понятием, старается по своему решать кадровые вопросы. В

данном случае «советчиками» первого секретаря ЦК ЛКСМ явились (...). Последние двое в разные годы смогли «разыграть» подобные игры не однажды и любовно взрастили (...), одного из нынешних «потенциально перспективных» журналистских кадров.

Я коснулся вопроса «щепетильного», труднодоказуемого. Но самое главное очевидно: люди, объединенные по нездоровым принципам, порою, уверенные в своей «непобедимости», проворачивают открыто необъективные «дела».

Прошу разобраться в сути, проявить заботу о том, чтобы творчество талантливого акына казахского народа не осталось за пределами казахской литературы. Ведь восстановление творчества М. Жумабаева вовсе не означает оправдания алаш-ордынского национализма, как кажется некоторым казахским литераторам. Пусть народ, молодежь получит его богатое творчество из рук партии.

Я прошу правильно истолковать мое письмо. Несмотря на то, что оно вызвано чрезвычайными обстоятельствами в моей судьбе, пишу все это, чувствуя историческую необходимость – вернуть в лоно казахской литературы творчество одного из талантливых сыновей.

Б. Койшибаев, член КПСС с 1972 г.

27 февраля 1983 г.»

(«СОКП ОК Бас хатшысы жол. Ю. В. Андроповқа.

Құрметті Юрий Владимирович! 24/II 1983 ж. Қазақстан ЛКЖО ОК бюросы мені «Білім және еңбек» ғылыми-көпшілік журналының бас редакторы қызметінен босатты. Бұл шешімді негізсіз деп санағандықтан, мен БЛКЖО ОК-не апелляция бердім.

Сізге мен Қазақстан ЛКЖО ОК бюросында менің адресіме айтылған саяси сипаттағы елеулі айыптауға байланысты хат жазып отырмын

1982 жылғы қазанда «Білім және еңбек» журналы «бақсылық» діни құбылысы жайында мақала жариялады. Сонда

Қойлыбай бақсының мистикалық қуаты туралы өлең келтірілген еді. Әлдекім сол өленді Мағжан Жұмабаевқа теліген екен, сондықтан Қазақстан ЛКЖО ОК бізді репрессияланған ақынның шығармасын насихаттауға жол берді деп айыптады. Біз алаңдап, мұрағаттарды зерттеуге кірістік. Анықтағанымыз, біріншіден, Қойлыбай бақсы туралы өлең Мағжандікі емес, халықтікі екен. Кезінде оны белгілі этнограф Ә. Диваев жазып алыпты, сол өлең 1924 жылы білім тарату жөніндегі қазақ комитеті шығарған «Тарту» жинағына еніпті. М. Жұмабаев бұл жинақтың тек құрастырушысы болған. Осы жайында біз Қазақстан ЛКЖО ОК бірінші хатшысына баян еттік, мәселе сонымен тамамдалғандай көрінген.

Алайда, ағымдағы жылғы 24 ақпанда ҚЛКЖО ОК бюросында осы мәселе қайта шыға келді де, бас редактордың «бейсаясылығына» бұлтартпас дәлел ретінде айтылды. Бұл жәйт мені Сізге қазақ халқының тарихы мен мәдениеті үшін маңызды осынау істің шынына жету жайында өтініш айтуға мәжбүрлеп отыр.

XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі қазақ жазушылары ішінен тек М. Жұмабаев қана 30-шы жылдары шыққан Кіші Совет Энциклопедиясына енген, онда ол «қазіргі заманғы аса ірі қазақ лирик ақыны» деп аталған. Башқұртстанның халық ақыны Сайфи Құдаш өткен шақ жайындағы әңгімелерінде («По следам юности». «Сов. писатель», Москва, 1974 ж.) М. Жұмабаевтың поэзиясын жоғары бағалайды.

М. Жұмабаевтың ғұмырында екі кезең бар: біріншісі – «Алаш» партиясында, 1917 жылдан 1920 жылға дейін жұмыс істеген ұлтшыл ұйымда болған кезі, екіншісі – совет мәдениетіне қызмет еткен шағы. Егер оның өмірінің осы екі кезеңін салмақтап және салыстырып көрсе, М. Жұмабаевтың қазақ совет мәдениетіне қосқан үлесі қателіктерін өлшеуге келмейтін артықшылықпен басып кетер еді.

М. Жұмабаев «Коммунистік партия тарихын», «Маркс және Ленин» кітабын, В.И. Лениннің «Париж коммунасы», «Тоғызыншы қаңтар» шығармаларын қазақ тіліне бірінші

болып аударды. Ол қазақтарды ағарту ісіне көп жұмыс жасады: Омбы қаласындағы мұғалімдер курсының директоры болды, қазақ тілін, педагогика мен тарихты оқытты, оның шәкірттері қатарында көрнекті жазушы С. Мұқанов бар; ол қазақ мектептері үшін оқулықтар, педагогика жөнінен кітаптар, ересектер үшін «Сауатты бол!» оқулығын жазды, бұл Москва қаласында жарық көріп, бірнеше рет қайта басылды; ол 1924 жылы қазақ тіліне М. Горькийдің («Сұңкар туралы жыр» деген жалпы атаумен жарияланған), Мамин-Сибиряктің, В. Ивановтың, басқа да орыс жазушыларының шығармаларын аударды.

Егер, тіпті, оның, байырғы жазушылардың айтуынша, ақынға түсінушілік әкелген азамат соғысы кезеңіндегі идеялық және, әлбетте, көркемдік тұрғыларда мінсіздікке жеткен поэзиялық мұраларын есепке алмаған күннің өзінде, басқа да атқарғандары Мағжан Жұмабаев есімін есте ұстап, құрметтеуге жетіп жатыр.

Онда мәселе неде? 1929–37 жж. Жұмабаев екі рет репрессияланды. Он жыл ілгерідегі қателіктері (революцияның алғашқы жылдарындағы ұлтшылдық көзқарасы) үшін 1929 ж. 10 жылға сотталып, 1935 ж. М. Горькийдің сұрауымен босатылды. Алайда оны еркіндікте ұзақ қалдырмайды. Жұмабаевты ескі күнәлары үшін айыптау қайта басталады. Оны «сенімсіз» деп, орналаса алған жұмысының бәрінен қуады. Тұрпайы социологизм жағындағылардың, ҚазАПП пен «Пролеткульт» идеологиясы мұрагерлерінің тарапынан жасалған қудалаулар салдарынан оны 1937 жылы қайта тұтқындайды. Содан бері М. Жұмабаев мәңгіге жоғалды. Осылай, жастық шақтағы қатесі үшін, өзі де, тарих та бірдей кінәлі қатесі үшін ол екі рет зардап шекті.

1960 ж. оны ақтады. М. Жұмабаевты Абай мен қазіргі қазақ совет поэзиясы арасындағы көпір деп санайды. Соған қарамастан, М. Жұмабаев шығармашылығына іс жүзінде тыйым салынған. Ал бүгінгі күн биігінен қазақ әдебиеті тарихындағы бостықты толтыруға, жазықсыз ұмыттырылған

есімдерді қайтаруға әбден болар еді. Бұл ойларға, Юрий Владимирович, Сіздің «КСРО-ға алпыс жыл» баяндамаңызда айтқан ұлт мәдениетіне ықтияттылықпен карау жөніндегі қағидаңыз итермелеп отыр.

«Пролеткульт» заманының қалдықтарынан әлі де арыла қоймаған республика жазушылар ұйымы М. Жұмабаевтың шығармашылық мұрасының тағдырын оң шешуге қабілетсіз. Ол аздай, адамдардың белгілі бір тобы оның есімін антипартиялықтың көрсеткіші ретінде өз жымысқы мақсаттарына пайдаланады.

Менің жағдайымда, халық өлеңін М. Жұмабаевқа таңу арқылы, әлдекімдер идеологиялық тазалық үшін күресіп жүр деуге келмейді, керісінше, осы ұғымды саудаға салу арқылы кадр мәселесін өздерінше шешуге тырысады. Сондайлардың біразы (...) ҚЛКЖО бірінші хатшысының «кеңесшісі» бола қалды. Кейінгі екеуі әр жылда осындай «ойынды» сәтімен жүргізіп, қазіргі «келешегі зор» журналистік кадрдың бірін (...) баулып шығарды.

Мен дәлелдеуі қиын «кінәмшіл» мәселені қозғап қалдым. Бірақ ең бастысы айқын: өздерінің «жеңілмейтініне» сенімді адамдар әділетсіз істерді ашық жасап жүр.

Мәселенің мәніне жетуді, талантты қазақ ақынының шығармашылығы қазақ әдебиеті шегінен тыс қалмауына қамқорлық көрсетуді өтінемін. М. Жұмабаевтың шығармашылығын қалпына келтіру алашорда ұлтшылдығын ақтау деген сөз емес қой. Халық, жастар оның бай шығармашылығын партияның қолынан алсыншы.

Менің хатымды дұрыс түсінуіңізді өтінемін. Бұл менің тағдырымдағы төтенше жағдайға байланысты туғанмен, осының бәрін қазақ әдебиеті айдынына талантты ұлдарының бірінің мұрасын қайтару жөніндегі тарихи қажеттілікті сезінгендіктен жазып отырмын.

Б. Қойшыбаев, 1972 жылдан СОКП мүшесі.

27 ақпан 1983 ж.»)

Хаттың көшірмесін республика партия ұйымының бас идеологына таныстырғанымда, ол менің «бұл шағымыммен өзімнің жағдайымды одан сайын ауырлатып тұрғанымды» айтты...

Біраз уақыттан кейін маған әдебиет институтында істейтін акын Бүркіт Ысқақов ағамыз кездесіп, өзін қуантқан жаңалық хабарымен бөлісті. «Бір жамандықтың бір жақсылығы болады екен, – деді ол сыбырлап қана, – сенің соққыға ұшырағаныңның қайтарымы емес пе: институтқа жоғарғы жақтан Мағжан шығармаларын жинау туралы тапсырма беріліпті...»

Ағамыз аңғалдықпен қуанып тұрған еді, тапсырма берілсе – Мағжанды жарыққа шығару үшін емес, ыңғайы, менің Бас хатшыға жазған, мәтіні жоғарыда келтірілген хатыма байланысты, Мәскеуге «идеялық тұрғыда ұстамды» жауап әзірлеудің қамы болуға керек.

Мағжан жабық күйі қала берді. Содан жағдай тек демократияның «алтын күрегі» ескенде ғана өзгерді...

25 қыркүйек 2011 ж.

2. Мағжантанушылар біле ме екен?

Мағжан Жұмабаев рухани өмірімізге оралғалы бергі түрлі жарияланымдар мен ірілі-ұсақты жиындарда оны Брюсовтың «киргизский Пушкин» деп атағаны жайында айтылып жүр. Бірақ мұндай анықтаманы қашан және қандай жағдайда жасағаны, нендей жазба деректің мұны куәландыра алатыны жөнінде ешкім нақты сілтеме бере қойған жоқ.

Мендегі құжат (көшірме) осы мәселеге шамалы айқындық әкелетін тәрізді. Бұл – Мәскеуде қызмет істейтін Н.М. Попов-Тагива деген кісінің Владимир Максимович дейтін лауазымды адамға 1923 жылғы 13 қазанда жазған хаты мен оған әлгі лауазым иесінің қойған бұрыштамасы. Хатта Попов-Тагива Жұмабаевты «киргизский Пушкин» – «қазақ Пушкині» деп атайды. Оның Брюсов институты-

на оқуға келгенін, оған Түркістан Республикасының тиісті мекемесі тарапынан арнайы тапсырма барын айтады. Лауазымды адам Брюсовқа бұрыштамасында Жұмабаевты Әдеби-көркем институттың тыңдаушысы етіп орналастырған жөн екенін жазады. Құжаттың орысша түпнұсқасы (мәтіні) мынау:

Котия

Многоуважаемый Владимир Максимович

Направляю к Вам тов. Жумабаева – киргизского Пушкина – приехавшего сюда заниматься в литературно-художественном институте под руководством Брюсова. В товарище Жумабаеве заинтересован Туркестанский ГУС.

Кроме того Турк. ГУС поручил тов. Жумабаеву переводы текстов киргизской, узбекской и туркменской народной литературы, собранных и переведенных Турк. ГУС-ом.

С приветом Попов-Тагива.

13.X.1923 г.

Хатқа жазылған бұрыштама (резолуция):

Валерий Яковлевич.

Н.М. Тагива-Попов, письмо которого я пересылаю Вам, б. член Восточн. секции Каф. Исследоват. института языка и литературы.

Очевидно, следует устроить Жумабаева слушателем Лит. Худ. института.

Қойылған қол түсініксіз, оқылмады.

Міне осы хатқа қарағанда, Мағжанды қазақтың Пушкині деп бағалау Валерий Яковлевич Брюсовтен бұрынырақ басталған тәрізді. Нақты шындық қандай? Бұған мағжантанушылар не дейді?

Попов-Тагива кім? Мағжанды қайдан, қаншалықты білген?

Владимир Максимович ше? Қандай қызметтегі адам? Фамилиясы?

Туркестанскнй ГУС – неткен мекеме? Оның архивы қайда? Бұрыштамаға қарағанда, Н.М. Тагива-Попов Тіл және әдебиет институты зерттеу кафедрасының Шығыс секциясының бұрынғы мүшесі, ол қай жердегі институт?

Бәлкім, Брюсов институтының архивынан хаттың түпнұсқасын табуға болар? Әлде осынау құжат ғалымдарға бұрыннан мәлім бе?

Көшірме менің қолыма 1982 жылдың соңында тиген-ді. Ақын Хамза Абдуллин оның Мағжанның артында қалған қағаздар ішінде сақталғанын айтады...

Осы бір хат орайында талай қызық дерек бой көрсетер бәлкім?

16 мамыр 1995 ж.

3. Мағжанның мұрагері кім?

Мағжан есімін біз алғаш рет Шәмші Қалдаяқовтың атақты «Бәрінен де сен сұлу» әніне байланысты, жасөспірім шағымызда естіген едік. Сыбырлап қана айтылатын сол хабарлар «халық жауы болып ұсталып кеткен Мағжан деген ақынның өлеңін Шәмшінің әніне сөз жазған кісі пайдаланып кетіпті-міс» деп келетін. (Кейін, мәтіндерді салыстырып оқитын заман туганда, мұның жаңсақ пікір екені де, екі өлеңдегі кейбір ұқсастықтардың шын себебі де белгілі болды ғой). Содан көп жылдар өткен соң оның аты белгілі бір дәрежеде менің тағдырыма әсер еткен елеулі бір оқиға орын алды.

Ол кезде мен жастардың «Білім және еңбек» дейтін ғылыми-көпшілік журналында істейтін едім. Күндерде бір күн біз бір тамаша жас авторымыздың, бүгінгі тандағы белгілі ғалым, ұстаз Самат Өтениязовтың өзіндік әдемі ой қорытқан зерттеу мақаласын жарияладық. Бақсылық жайында еді. Тарихи-этнографиялық сипатта орындалған сол жұмыс ішінде бақсылардың халық арасындағы қадірін көрсететін өлең бар-тын. Авторы көрсетілмеген. Алайда тырнақ астынан кір

іздеп отыратын біздің кейбір қырағы «жанашырларымыз» соны «халық жауы Мағжан Жұмабаевтікі» деп, тиісті орындарды құлақтандыра қойыпты. Содан біздің сергелдеңіміз басталды.

Әлекең – Әлкей Марғұлан ақсақал, мақаланы құптап, журналға басуға ұсынған атақты ғалым – бізге «Қойлыбай бақсы туралы жырдың» авторы Мағжан емес, халық деген кесімін айтты, Әбубәкір Диваевты қарауға кеңес берді. Көне басылымдарды оқудың шебері Рысбек Сарғожин деген ақсақал екеуіміздің кітап палатасына барып, «Тартудың» 1923 жылы шыққан алғашқы басылымын толқи парақтағанымыз әлі есімде. Жинақты құрастырып, Диваев жайында кіріспе мақала берген – Мағжан болып шықты. Ал жыр – халықтікі.

Оның үстіне, біздің қолымызға Жұмабаевтың 1960 жылы ақталғандығы туралы анықтама түсті. «Мағжан ешқандай да халық жауы емес!» – деп шаттандық біз. (Алайда ол жолы бұл шындықты дәлелдеу мүмкін болмағанды). Самат екеуіміз сол құжатты ақын Хамза Абдуллиннің қолынан алған едік. Ол тек мағжаншыл әдебиетші ғана емес, Мағжанның өмір жолын жақсы білетін туыстарының бірі болып шықты. Жазықсыз жапа шеккен ұлы ақын жайындағы алғашқы біршама толық мағлұматты мен сол кісіден естіген едім.

Қайта құру жылдары биліктің кеңшілігімен Мағжанның екінші өмірі басталды. Тиісінше, жазықсыз қудаланған ақынның ет-жақындары да еңселерін көтерді. Міне, сол арада кейбір еті тірі пысықтар ақынға «лейтенант Шмидттің балалары» секілденіп жақындасқандай секілденеді. Мұндай күдікке – «Егемен Қазақстан» газетінде жарияланған ақын шежіресі түрткі болып отыр («Асқар таулар аласармасын», 1995 жыл, 28 маусым).

Мағжан үрім-бұтағының еліміздің басты газетінде басылып шыққан кестесіне карағанда, біз әуестеніп тұрған ұрпақ: Жұмабай – Бекен – Мағжан – Граждан, Сайдалы, Ұлжан деп таралады екен, яғни Жұмабаев Мағжан Бекенұлынан Граждан, Сайдалы, Ұлжан атты үш ұл-қыз қалған болып

шығады. Бұл жақсы, қуанышты дерек қой! Тек, әрине, шын болса...

Мағжанның алғашқы жары Зейнептен Граждан деген ер бала 1919 жылы туған. Зейнеп перзентін дүниеге әкеліп үзілді. Көп ұзамай, анасыз қалған сәби де шетінеді. Мағжан кейіннен Зылихаға үйленген, бірақ одан бала сүймеді. Бізге мәлім жазба деректер де, кезінде сол отбасын жақсы білген Хамза Абдуллин де осылай деген-ді. Мұны осы күндері Жұмабай – Бекен әулетінен тірі жүрген Райхан Қалижанқызы да растайды. Ол – Мағжанның көзі көрген қарындасы, інісінің қызы (Қалижан Бекенұлы – Мағжанның туған інісі).

Райхан Қалижанқызы қайта құру саясаты арайында шаңырақ көтерген «Әділет» тарихи-ағарту қоғамының мүшесі ретінде, арамызға қайта оралған әйгілі ақын ағасының атымен аталатын қоғамдық қор ашуды армандап жүргелі көп болды. Ондай қор халқымыздың пәлен буыны білмей өскен, мұрасы жарты ғасыр қамауда жатқан Мағжан шығармашылығын насихаттаумен шұғылданатын болар еді деп есептейді. Бұл арманы жүзеге асу үшін Мағжанның жарық көріп жатқан туындыларынан түсетін табыс қорды қаржыландыру көзі болғаны жөн болар еді деген ойда.

Алайда... Кілтипан осы жерде болып шықты. Мағжанның заңды мұрагері – оның жоғарыда аталған кестедегі «балаларының» бірі Ұлжан Мағжанқызы Жұмабаева екен. Авторлық құқықты қорғау саласы бойынша түсіп жатқан қаржының қызығын осынау «туған қызы» көріп жүргенге ұқсайды.

Ұлжан Мағжанқызы Жұмабаева 1957 жылы туылыпты, ал оның 1893 жылы туған «әкесі» Мағжан Бекенұлы Жұмабаев 1938 жылы 45 жасында, Ұлжан дүниеге келерден 19 жыл бұрын атылып кеткен. Ал Ұлжанның 1890 жылдар шамасында туған «шешесі» Зылиха жүз жылға тарта өмір сүріп, 1990 жылдың басында қайтыс болды. Ұлжан жарық дүние есігін ашқанда – Зылиха апай 67 жаста. Сонда... Бұл не деген керемет?!

Райхан Қалижанқызының қолында біраз құжат бар көрінеді. Соларға қарағанда, «лейтенант Шмидтке бала болудың» кейбір кезеңдері мынандай екен: Солтүстік Қазақстандағы Булаев аудандық ЗАГС бюросында сақтаулы бала туу жайындағы алғашқы жазбада 1957 жылы Әлима Гапизқызы Мүсілімова деген сәбидің аты-жөні тіркелген.

Булаев аудандық сотының 1993 жылғы 17 карашадағы шешімімен бұл есім Ұлпан Ғабдушқызы Мүсілімова деп өзгертілген. Ал 1997 жылы осы жазбадағы азаматшаның аты-жөні енді Жұмабаева Ұлпан Мағжанқызы деп қайта жазылыпты. Бұған негіз болған құжат – 1997 жылғы 21 сәуірде Алматы қаласы Бостандық аудандық сотының Алатау сот учаскесі шығарған шешім екен.

Не керек, Ұлжанның Мағжанға қыз болуы осындай сатылармен әбден-ақ заңдастырылған. Кәдімгі құқықтық соттың шешімімен!

Қайран халық дана ғой, бұдан кейін қалай сенбессің: заң дегеніңіз шынымен де құдды арбаның тертесі тәрізді екен ғой! Тертені қайда бұрсаң – арба солай қарай жүре береді... Ал бұратын күш соттың өзі болса, заңға не жорық... .

Дегенмен, заң да, сот та әділеттілікке, парасаттылыққа мойынсұнса керек, біздің заңгерлер бұл түйіннің әділ шешімін түптің түбінде табарына сенгіміз келеді.

Мағжанның нағыз мұрагері бүгінгі жас ұрпақ болып табылады. Осы орайда Райхан Қалижанқызының арманына қолдау көрсету керек-ақ.

Мағжан атындағы қоғамдық қор ақынның тамаша поэзиясын жастар арасында насихаттауда, әрине, пәрменді жұмыс жүргізе алады. Қордың демеуімен Алматы хауыздарының бірінің жиегіне Мағжанның қола мүсіні жайғасса – оның айналасынан тәуелсіздік жастарының, поэзия сүйер қыз-жігіттің үзілмесі кәміл.

Сонда жастарға сенген ақынның өршіл рухы да тыншыр еді...

24 шілде 2006 ж.

4. Репрессия құрбандары жөнінде

Соңғы кездері баспасөз беттерінде жұртшылықты елең еткізген бірер хабар болды. «Жас алаш» газеті көтерген мәселеге байланысты, Мағжан Жұмабаевтың сүйегін іздеген арнайы экспедиция Магаданға барып қайтты. (Біреулер сол өңірден өткен ғасырдың 90-шы жылдарында Сәкен Сейфуллинді де таппақ болған-тын). Халықтық кино саласының белгілі маманы Еркін Рақышев Мәскеуден әйгілі қайраткерлеріміз Тұрар Рысқұлов, Сұлтанбек Қожанов, Нәзір Төрекұловтың атылғаннан кейін жерленген орнын тапқанын айтып жүр. Осыларға байланысты, Қазақстанның «Әділет» тарихи-ағарту қоғамы өзі шаңырақ көтергелі шұғылданып келе жатқан кей жәйттерге жұртшылық назарын тағы бір аударуды қажет деп тапты.

«Әділет» тарихи-ағарту қоғамын құру жөніндегі бастама қайта құру жылдары Мәскеудегі «Мемориал» қозғалысы үлгісімен дүниеге келген болатын. 1988 жылы дайындық комитеті құрылды. Комитет жұмысы барысында бастамашылар тоталитарлық биліктің өз халқына қарсы жасаған қылмыстарын әшкере етуді, ашаршылықтың, саяси қуғын-сүргіннің шындықтарын ашуды мақсат еткен ортақ мұратқа тоқайласты. Содан, 1989 жылғы көктемде, республикалық ерікті қоғам дербес шаңырақ көтерді.

Көп кешікпей, «Әділеттің» орынды талаптарына байланысты, КСРО Мемлекеттік қауіпсіздік комитеті «үлкен террор» жылдары атылған қазақстандықтардың алғашқы тізімін берді (назар аударыңыздар: тізімнің бірінші данасы «Әділетке», екінші данасы Қазақ республикасының Мемлекеттік қауіпсіздік комитетіне жіберілді! Бұл – демократиялық жаңа жағдай өмірге әкелген «Әділет» тарихи-ағарту қоғамының беделі өсіп, әміршіл жүйені мойындатқанының нақты көрінісі болатын). Ұзамай «Әділет» пен республикалық МҚК арасында жақсы байланыс орнады.

МҚК қызметкерлері Алматыда НКВД подвалында атылған азаматтардың қайда жерленгенін анықтауға көмектесті, тіпті үкімді орындаған жендеттердің бірін тауып, «әділетшілердің» онымен кездесуін мүмкін етті; «Әділет» тарихи-ағарту қоғамы көтерген «Азалы кітап» тізбегін шығару идеясын қолдап, атылғандардың толық тізімі мен деректерін табуға жәрдемдесті. Бұларға қоса, жаппай қуғын-сүргін жылдары күллі Қазақстан бойынша түрлі мерзімге сотталғандардың аты-жөндері мен өмірбаяндық деректері жазылған көп томдық іс-қағаздарды ресми де салтанатты түрде «Әділетке» табыс етті...

Жарты ғасырдан астам құпия болып келген «Жаңалық» ауылы маңындағы қорым табылғаннан кейін, «Әділеттің» өтініші нәтижесінде, ҚР Президенті Алматы облысының басшылығына саяси қуғын-сүргін құрбандары жатқан орынға мемориалды ескерткіш орнату жөнінде тапсырма берді...

Бүгінде «Әділет» Алматы облысы әкімдігінің көмегіне сүйеніп, «Жаңалық» ескерткіші тұрғызылған аумақты мемориалдық кешенге айналдыру ісімен шұғылдануда. Жаңалықта жерленген 4 мыңнан астам атылғандардың деректері бар «Азалы кітап: Жаңалық зираты» кітабының қолжазбасы баспаханаға тапсырылды. Ескерткіш жанына құрбандар тізімі қашалып жазылатын естелік қабырға орнату жобасы жасалды. Болашақта мұнда саябақ, мұражай, кіші архитектуралық мүсін-ескерткіштер орын тебеді...

Мағжан Жұмабаев халқымыздың өзге де ардақты ұлдарымен (мемлекет және қоғам қайраткерлерімен, ақын-жазушыларымен, өнерпаздарымен) бірге осында жатыр. 1938 жылғы 19 наурызда атылған...

Ол алғаш рет 1929 жылы қамалып, 1931 жылы он жылға кесілген-ді. Сталиндік лагерьден 1936 жылғы жазда босап, Петропавлға барады. Сонда қысқа мерзімдік курста дайындықтан өтеді де, мектеп мұғалімі қызметіне орналасады. Одан Сәбит Мұқановтың шақыруымен Алматыға келеді.

Бірақ «халық жауын» іздеу науқаны басталып кеткен астанада күйі болмайды. 1937 жылдың соңына қарай қайтадан тұтқындалады.

Абақтыда толтырылған тұтқын анкетасы мәліметтеріне қарағанда, Мағжан сол кезде Алматының Лесная көшесіндегі 89-шы үйде тұрған. Әлеуметтік жағдайын «мал бағушы орташа шаруалардан» деп, өз қызметі жайындағы сұраққа: «белгілі-бір жұмысы жоқ», мамандығы жөнінде: «жазушы және медфельдшер» деп жауап берген. Үй мүліктерінен басқа ештеңесі жоқ екенін, 1917 жылға дейін оқуда болғанын, әке-шешесінің табысымен күн көргенін айтыпты. Білімі жоғары, 1925 жылы Мәскеудегі әдеби-көркем институтты бітірген. Саяси жолы жайында: «1917 жылдан 1923 жылға дейін «Алаш» партиясында болдым» деген. Істі болған: «1929 жылы ОГПУ Алқасы Қылмыстық кодекстің 58-ші бабының 10–11 тармақтары бойынша 10 жылға кесті».

Алғашқы қамалғанында сот үкімінің шығуы бір жарым жылдай күттірген болса, бұл жолы НКВД және КСРО Прокурорының Комиссиясы «Солтүстік Қазақстан облысы. Бейнетқор ауданында 1893 жылы туған» ақынды (оның ісін қайта қарауды 1960 жылы қолға алған Түркістан әскери округінің құзырлы орнына жіберілген) «өте құпия анықтамаға» қарағанда – ұсталғанына бір жарым айға жетер-жетпесте – 1938 жылғы 11 ақпанда соттап үлгерді (хаттама № 377). Үкімді орындау туралы актіден жасалған көшірмеде: «КСРО Ішкі істер халық комиссариатының 1938 жылғы 11 ақпандағы, хаттама № 377, Жұмабаев Мағжан Бекенұлын ату жайындағы шешімі жүзеге асырылды. 19 наурыз 1938 ж.» деп көрсетілген.

«Әділет» – халықаралық «Мемориал» қоғамының ұжымдық мүшелерінің бірі, өзекті мәселелерді бірге талқылап, өзара мәліметтер алмасып тұрады. «Мемориалдың» деректер базасында Мағжан туралы ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитетінің Алматы қаласы бойынша Департаменті берген екі анықтамалық мәлімет бар.

Бірінде оны «ҚазКСР НКВД-сы (Ішкі істер халық комиссариаты) 1937 жылғы 29 қарашада», екіншісінде ҚКСР ІХК Мемлекеттік қауіпсіздік басқармасының 3-ші бөлімі 1937 жылғы 27 желтоқсанда» тұтқындаған деп көрсеткен.

Екеуінде де НКВД және КСРО Прокурорының Комиссиясы оны РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-6, 58-11 баптарымен айыптап, 1938 жылғы 11 ақпанда үкім шығарғаны, ату жазасына кесілгені айтылған. Алғашқы мәліметте «қылмыс құрамы болмағандықтан, ҚазКСР Жоғарғы соты 1988 жылғы 4 қарашада», екіншісінде – «қылмыс оқиғасы жоқ болғандықтан, Түркістан Әскери округінің Әскери трибуналы 1960 жылғы 8 шілдеде» ақтаған деп жазылған.

Бұдан шығатын қорытынды – Мағжанды 40-шы–50-ші жылдары Қиыр Шығыстың әр қиырынан көрдік деген (биыл «Жас алаш» бетінде көтерілген, ертеректе Бауыржан Момышұлы айтқан) әңгімелердің бәрі шындыққа жанаспайды. Бұл мұндай мәліметтерді айтушылардың ақ ниетіне шүбә келтіру емес, оларды ешқандай да кінәламаймыз.

(Біз саяси репрессияларға ұшыраған жүз жиырма мыңнан астам адамның бір ширегі атылғанын тәуелсіздік жылдары ғана білдік, ал кеңестік заманда олар ату жазасына кесілді деген хабар айтылмайтын. 1938 жылғы ерте көктемде 19 қайраткердің атылғаны жайында ғана жалғыз ресми мәлімде жасалған болатын. Талайлар түрмеге тұтқын атылып кеткеннен кейін де киім-кешек, ас-су апарып жүрген, олардың сәлем-саухаттарын түрме әкімшілігі алғашқы кезде қабылдай берген, қабылдауды кейінірек, «пәленше хат жазысу құқынан айрылып, басқа жаққа жіберілді» деген желеумен ғана доғарған).

Саяси қуғын-сүргін мәселесімен көптен шұғылданып жүрген белгілі демограф Мақаш Тәтімовтың пайымына қарағанда, репрессияға ұшырап жазасын өтеп жүргендердің арасында, жазықсыз жапа шегу ашындырғандықтан шығар, бейтаныс адамдарға өздерін «Мағжанмын», сондай-ақ «Сәкенмін» деп таныстырғандар кездескен. Олар бертінге дейін

тірі болған екен делінетін түрлі қисынсыз дақпырттың сондайдан тарағаны сөзсіз...

Қазақ қайраткерлерінің бірқатары Мәскеуде атылғаны мәлім. Бүгінде Мәскеу түрмелерінде құрбан болғандардың беті жабылған бес қорым анықталып, ресми мұрағаттық құжаттармен расталған. 1926–1935 жылдары Мәскеуде атылғандар (олардың қатарында – 1930 жылғы 21 сәуірде құрбандыққа шалынған Жүсіпбек Аймауытов, Дінмұхамед Әділов, Әбдірахман Байділдин, Ахметсафа Юсупов бар) Ваганьково зиратына жерленген. Астана түрмелерінде 1934 жылдан 50-ші жылдарға дейін атылғандар Мәскеу (Дон) крематорийінде өртелген. «Мемориал» кремацияланған құрбандардың күлі крематорийдің жанындағы зиратқа жерленген болуы мүмкін деп есептейді, бірақ бұл жорамалға әзірге құжаттық айғақ табыла қойған жоқ. 1936–1937 жылдары Мәскеу түбіндегі екі арнайы аумақта жаппай ату және жерлеу жұмыстары жүргізілген: Бірі – Бутово поселкесі (Бутово полигонында 25–26 мың атылған жан тыншулы), екіншісі – бұрынғы НКВД-нің қосалқы шаруашылығы болған «Коммунарка» кеңшары (мұнда жатқандардың саны – 10–14 мың).

1994 жылы Ваганьково зиратындағы қорымға, 1991, 1994 жылдары Мәскеу (Дон) крематорийінің зиратындағы құрбандар жаппай жерленген бейіттерге, 1993 жылы Бутово қорымы аумағына естелік белгілер қойылған. Бутовода, сондай-ақ, естелік айқыш (крест) тұрғызылып, шіркеу салынған. Ал «Коммунарка» «зонасына» кірер қақпаның жанына 1999 жылы мемориалды тақта орнатылды. Кеңшар аумағындағы «наркомның дачасы» деп аталатын арнайы объект көпке дейін қауіпсіздік қызметінің қарамағында, тиісінше, көпшілік үшін жабық болып келді.

«Мемориал» ғылыми-зерттеу және ағарту орталығы мұрағатында мынандай анықтама бар: «Рысқұлов Тұрар Рысқұлұлы 14.12.1894 Алматы (Жамбыл) облысында туған; қазақ; білімі жоғары; 09.1917 жылдан БК(б)П мүшесі, РСФСР Халкомкеңесі төрағасының орынбасары. Мәскеуде

тұрған. 1937 жылғы 21 мамырда тұтқындалған. 1938 жылғы 8 ақпанда КСРО ЖС ӘК (Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы Жоғарғы сотының Әскери алқасы – Б.Қ.) соттаған. Үкім: ВМН (высшая мера наказания – жазаның жоғарғы шарасы – Б.Қ.). 1938 жылғы 10 ақпанда атылды. Жерленген орны – Мәскеу, «Коммунаркаға» жерленген. 1956 жылғы 8 желтоқсанда КСРО ЖС ӘК ақтаған».

Осы дерекке орай. «Әділет» қоғамынан 1995 жылы «Коммунаркаға» репрессия құрбандарының ұрпақтары Сәуле Тұрарқызы Рысқұлова мен Сәуле Рахымқызы Айтмамбетова (Сүгірова) да барған еді, бірақ, бұл арнайы объект олауақытта көпшілік үшін жабық болғандықтан, кіре алмай, жанындағы Бутовода саяси қуғын-сүргін құрбандарына қойылған ескерткішке тағзым етіп оралумен шектелген болатын. «Коммунаркадағы» «ату полигонының» аумағы тек 1999 жылғы көктемде ғана орыс православие шіркеуінің қарамағына берілді. Қаза тапқандардың ұрпақтары ола жерге содан кейін ғана тұңғыш рет аяқ баса алды.

Сол «Коммунаркаға» кинорежиссер Еркін Рақышев секілді арнайы рұқсат алып барғандар ұзын бір қабатты үйді – бұрынғы нарком Ягоданың дачасын көреді. Кейбір деректерге қарағанда, бұл оның құпия қызмет басшыларымен мәжілістер өткізетін қала сыртындағы резиденциясы болған. Ал ола қамалғаннан кейін, оның ізбасары Ежовтың тұсында (жаңа наркомның жұмыс дәптерінде Сталиннің нұсқауын: «Ягоданың дачасы – чекистерге» деп қысқаша тұжырымдаған жазба сақталған), ғимарат чекистердің «үлкен террор» кезіндегі міндеттерін атқаруына қызмет етіпті: адамдарды атар алдында, орман ішінен ор қазылып болғанға дейін, осында қамай тұрған болса керек...

Бутово полигонына әкелінгендер, әуелі, санитарлық өңдеуден өткізу желеуімен, баракқа қамалған. Оларға атар алдында үкім хабарланған, анкеталық деректері мен фотосуретін салыстырып тексерген. Сосын әрбір жендет құрбандығын барактан жеке-жеке алып шығатын да, ордың жиегі-

не айдап апаратын. Одан желкесінен атып, өлікті траншеяға құлататын.

Бұрынғы Батыс Алаш-Орда төрағасы Жаһаншаһ Дос-мұхамедов осындай жағдайда опат болды. Бутово полигонының ату тізімінде ол жайында мынандай анықтама берілген: «Дос-Мухамедов Джаганша. 1887 жылы Батыс Қазақстан облысы, Жымпиты ауданы, № 3 ауылда туған; қазақ; білімі жоғары юристік; партияда жоқ; зейнеткер, бұрынғы Бүкілроссиялық мұсылман комитеті төрағасының орынбасары, революцияға дейін – Том округтік соты прокурорының жолдасы (орынбасары – *Б.Қ.*).

Тұрған жері: Москва, Хавско-Шаболовский шолақ көшесі, 11-ші үй, 265-ші пәтер.

1938 жылғы 1 маусымда тұтқындалған.

1938 жылғы 16 шілдеде НКВД-нің Москва облысы басқармасы жанындағы үштік соттаған, қазақ контрреволюциялық ұлтшыл ұйымының лидерлерінің бірі және «халық жауларымен» тығыз байланыста болғандығы үшін айыпталды.

1938 жылғы 3 тамызда атылған.

Жерленген орны – Москва облысы, Бутово.

1957 жылғы 2 желтоқсанда ақталды».

1937 жылғы 27 қыркүйекте оққа ұшқан Әлихан Бөкейханов пен Нығмет Нұрмақов Мәскеудің Дон зиратында жатыр. Ал 1937 жылғы 9 қарашада ату жазасына кесілген Нәзір Төрешұлы пен атуға 1938 жылғы 8 ақпанда үкім шыққан Сұлтанбек Қожановтың аты-жөндерін жоғарыда аталған зираттардың осы уақытқа дейін анықталған атылғандар тізімінен кезіктіре алмадық. Егер Еркін Рақышев өзінің деректі киносын түсіру барысында олардың да «Коммунаркада» жатқанын дәлелдесе, тек ризашылығымызды білдіреміз.

Ішкі істер халкоматының Мәскеу облысы бойынша басқармасын 1934 жылдан 1938 жылдың 20 қаңтарына дейін басқарып, құрбандықтар «атып өлтірілсін» деген бұйрыққа қол қойып отырған 1-ші рангілі мемлекеттік қауіпсіздік комиссары С.Ф. Реденс Қазақстанға Ішкі істер халкомы болып

келісімен, жазалау машинасы жұмысқа айрықша екпінмен кірісті. Айналырған екі-үш айдың ішінде қазақ елі қоғамының күллі қаймағы сыпырып алынды...

Алматыда да, Мәскеуде де қазақ азаматтарына «контр-революциялық ұйым мүшелері, жапон-неміс барлауының агенттері», «Қазақстанды кеңестік Ресейден бөліп әкетіп, жапонның протектораты етуге тырысқан» деген сықылды қисынсыз айыптар тағылғаны белгілі. Дәрекі тергеу амалдарын қолдану арқылы олардың «қылмыстарын» «мойындауға» мәжбүр еткені де мәлім. Бірақ репрессияланғандардың істері күні бүгінге дейін зерттеушілер үшін жабық болғандықтан, абсурдты айып қалайша бәрін бірдей бір тұзаққа түсіргенін байыппен сараптау мүмкін болмай тұр.

Большевизм төңкеріс жасап өкімет басына келгенде, оның билікті ұзақ уақыт ұстап қаларына ешбір саяси ұйым сенбеген еді. Сол ретте қазақ қайраткерлері де, совет үкіметі толық мойындалмай тұрған шақта, дамудың өзге де балама мүмкіндіктерін қарастырды.

Мәселен, Шығыстан Әлихан Бөкейханов, Батыстан Уәлитхан Танашев Омбыға барып, Колчак үкіметімен келіссөздер жүргізді, сол кезде олардың Омбы мен Новосібірдегі жапон консулдығына да кіруі ықтимал. Семей облысынан Райымжан Мәрсековтың Қытайға кеткені, Түркістан өлкесінен Серәлі Лапиннің Германияға барып қайтқаны, ал Мұстафа Шоқаевтың батыстағы белсенді эмигранттық ғұмыры соғысқа дейін созылғаны белгілі. Кеңес өкіметі бір топ түркістандық жасты Германияға оқуға жіберді, олардың соңынан Тұрар Рысқұлов барып қайтты...

Әйгілі саяси айыптарды «дәйектеуде» кеңестік құпия полиция назарынан осы деректер қалт қалмаса керек, мұны олар қалай және қайтіп бұрмалап пайдаланды? Жалпы, өткен ғасырдың алғашқы ширегіндегі тарихи шындық қандай еді? Сол заман ақиқатын қазақ қайраткерлерінің «қылмыстық істерімен» мұқият танысу арқылы толық және жан-жақты ашуға боларына күмән жоқ...

Біздің ұғымымыз бойынша, саяси репрессиялар құрбандарын ақтау дегеніміз – заңсыз жолмен қылмыстық жауапкершілікке тартылған, бас бостандығынан айырылған, өлім жазасына кесілген жазықсыз жандардың жоғалтқан құқтарын қайтару, оларға жасалған құқықтық шектеулерді жою, олардың кінәсіз екенін ашық мойындау және мемлекет тарапынан кешірім сұрау. Бірақ саяси репрессиялар жүргізген мемлекет қазіргі таңда жоғалған. Демек, күллі қиянатқа тұнған солақайлықтарды жасаған кеңес өкіметі бүгінде тарих сахнасынан кеткендіктен, тәуелсіз мемлекетіміздің өткенді байыппен талдау жасауға мүмкіндік туғызғаны жөн. Алайда, саяси репрессияның алғашқы толқыны көтерілгелі сексен жылдан асып кетсе де, кеңестік билік кезінде қуғын-сүргінге ұшыраған жеке тұлғалардың «қылмыстық істерін» сараптап, тарихи мәнмәтін ауқымында зерттеу мүмкіндігіне тәуелсіздік ғалымдарының қолы әлі күнгі жетер емес.

Демократия лебімен есігін айқара аша бастаған мұрағаттарды өткен ғасырдың 90-шы жылдарында біздің билік іс жүзінде жабық жағдайға түсіріп, тергеу материалдарымен танысуға заңмен тыйым салған еді, соны қайта қарайтын мезгіл жетті. Еліміздің жоғарғы басшылығы, парламенті, үкіметі тарих үшін маңызды осы мәселеге сергектік көрсетіп, дұрыс шешуге, яғни заман талабына жауап бере алатын жаңа заң қабылдауға уақыт табар деп сенеміз.

3 қараша 2011 ж.

ҚОШКЕ КЕМЕҢГЕРОВ

Қамалған роман хақында

Қошке (Қошмұхамед) Кемеңгерұлы Кемеңгеров тек көзі ашықтығы үшін саяси репрессиялардың алғашқы толқынында бір тұтылып бес жыл ғұмырын түрме мен айдауда өткізген, ал екінші, «үлкен террор» атанған қанды толқынында мүлдем оққа байланған жазықсыз құрбандардың бірі. Ол 1896 жылғы 15 шілдеде Омбы үйезінде дүниеге келді. Ауыл молдасынан мұсылманша сауат ашқан соң, Омбыдағы шіркеуге келушілердің мектебіне (приходская школа) барып, орысша оқыды. Одан Омбы ветеринарлық-фельдшерлік оқудың екі класын тамамдап, 1913 жылы Омбы ауылшаруашылық училищесіне түсті.

Осы жылы ақын, журналист, «Қазақ» газетінің қызметкері Міржақып Дулатовтың қамқорлығымен. Ақмоладан Омбы гимназиясында оқуға Дінше (Дінмұхамед) Әділұлы Әділов келді. Оларды Омбыда оқитын жастардың 1913 жылдан ұйыса бастаған «Бірлік» атты саяси және мәдени-ағарту ұйымы табыстырды. Мұндағы жалпы оқуды, өнер-білімді көздеген басқосу, кеш, сауықтардан тысқары, әдетте астыртын жиындарда, заман талабынан туындап жататын саяси ой-пікірлер жасырын түрде айтылатын, пікір таластырылатын, халық мүддесі тұрғысында түрлі ойлар айтылып, жоспар жасалатын. Қошке де, Дінше де ұйымның белсенді мүшелері болды, екеуі де белгілі бір кездерде ұйымда хатшылық міндет атқарды.

Монархияның құлауы оларды ашық саясат алаңына бірге алып шықты. Омбыда 1917 жылдың сәуірінде Ақмола облысы қазақтарының съезі болды. Онда бостандық таңының атуына байланысты орнап жатқан жаңа ахуал талкыланып,

қазақтардың облыстық атқару комитеті құрылды. Съезд шешімін орындау мақсатымен атқару комитеті «Бірліктің» белсенді жастарынан жәрдемшілер тартты. Сөйтіп, олардан үйездерде жіберетін комиссарлар жасақтады. Халық жиналыстарын өткізіп, қазақ комитеттерін құру үшін Қошке мен Дінше Ақмола үйезіне бөлінді.

Ақмолада олар Сәкен Сейфуллин, Бірке (Бірмұхамед) Айбасов төртеуі бірге әрекет етті. Ауыл-ауылды аралап, үйездік жиналыс өткізуді ұйымдастырды. Үйез тұрғындары съезінде құрылған қазақ комитетіне Рахымжан Дүйсенбаев төраға, бұлар мүше болып, азаттық таңы арайындағы саяси жұмыстарын жүргізе берді.

Байырғы журналист («Дала уәлаяты газетінде» 1902 жылғы жабылуына дейін істеген, сосын заңгерлік білім алып, адвокат болып қызмет атқарып жүрген) Рахымжан «Тіршілік» атты газет шығару шаруасымен орталық қалаларға іссапарға кетеді де, үйездік қазақ атқару комитетінің төрағасы болып Сәкен істейді. Төрт үзеңгілес жігіт жастар арасынан «Жас қазақ» ұйымын құрады. Сананы оятарлық қызық жұмыстар жүргізіледі, солақайлық әрекеттер де болып тұрады: олардың тым тапшылдық көрсетіп, дінге қарсылық білдірулері, тиісінше жергілікті бас адамдармен тіл табыса алмаушылықтары ұзамай теріс нәтижесін береді.

1917 жылғы шілдеде Орынборда өткен жалпықазақ съезіне қатысып келген ақмолалық делегаттармен көзқарас қайшылығы шиеленісті үстемелей түсіп, үйездегі халықтың екінші жалпы жиналысында қайта сайланған комитет құрамына Сәкен мен оның серіктері енбей қалады. Содан Қошке мен Дінше екеуі Омбыға қайтып кетеді.

Күзде олар оқу орындарындағы сабақтарын жалғастырады. Қазан айының аяғына қарай, Әлихан Бөкейханов Томдағы Сібір автономияшыларының съезінен оралып келе жатып, Омбыға соғады. Белгілі қоғам қайраткері және болашақ ұлт көсемімен Бостандық үйінде өткен кездесу Алаш саяси партиясын құру жиынына ұласады. Сол жиналыста Қошке

де, Дінше де Алаш партиясының Ақмола облыстық комитеті мүшелігіне сайланады.

Осында Бөкейхановтың пайым, уәждеріне студент Шәймерден Әлжанов қарсы сөйлеп, солшыл бағыттағы өзгеше көзқарас танытқан болатын. Ол ұзамай саяси белсенділігімен жұртшылыққа көптен таныс Көлбай Төгісов пен Мұқан Әйтпеновті қолдап, «Үш жүз» социалистік партиясын құруға қатысады. Осы жәйт және Петроградтағы большевиктердің Қазан төңкерісі, сондай-ақ Алаш автономиясын құрып, үкіметін сайлаған Орынбордағы Желтоқсан жалпықазақ құрылтайы «Бірлік» тағдырына әсер етпей қалмайды.

1918 жылы сәуірде ұйым да, тиісінше оған мүше болған жастар да, көзқарас ыңғайымен, екі жарылады. Қошке Алаш тұғырындағы «Жас азамат» ұйымына, Дінше кеңестік бағдардағы Демократиялық одаққа қосылады. Ұзамай Дінше мүлдем большевиктеніп, Омбыда жасакталған қызыл партизандар жасағына кіреді де, Қиыр Шығысқа ақтармен соғысқа аттанады. Ал Қошке Қызылжарға барып, жастардың ұлттық мүддені күйттейтін жаңа ұйымының тілі болып табылатын «Жас азамат» газетін шығарумен шұғылданады. Осылай екі дос қоғамдық қозғалыстың екі қанатына шығып, қилы тағдыр сындарына ұшырастыратын өз жолдарына түсті.

Қошке 1915 жылы алғашқы өлендерін Троицк қаласында шығып тұрған «Айқап» журналына жариялап, елге белгілі болып қалған. Одан ол Омбыда «Бірлік» мүшелерінің «Балапан» атты қолжазба журналының редакторы ретінде қоғамдық қызмет атқарып, қаламын ұштай бастаған-ды. 1918 жылы Қызылжарда «Жас азамат» газетінің редакторы болды. Сондағы «Бостандық туы» газетінде де істеді. Оқу оқыды. Публицистикалық, драмалық шығармаларын жазды. Зиялылар арасындағы ағымдарды түсінуге тырысты. Досы Діншенің өмір жолын да қадағалап жүрді.

1924 жылы Ташкентке келді. Мақсаты – оқу. Ол «Ақ жол» газетінде істеді. Оқи жүріп, өзі де кей оқу орындарында са-

бақ берді. Және күрделі де қызық заманын арқау етіп, үлкен шығарма жазуды мақсат етті.

Оның 1925 жылғы 16 наурызда Әділұлы Діншеге жазған хаты ОГПУ-дің тергеу қағаздары арасында тігіліп, сақталып қалған екен, бертінде зерттеушілер жарыққа шығарды. Содан біраз жәйтті аңғаруға болады.

«Дінше бауырым! – деп жазады Қошке Кемеңгерұлы ескі досына. – Денсаулығың жөнінде, қызметіңнің өскені турасында естідік. Әлі күнге сүр бойдақ жүргеніңді де білдік. Мейлі, әзілді қоялық. Іске келейік».

Ал істің мәнісі мынау: «Ғұмырыңда талай тарихты бастан кешірдің ғой сен. Менің ептеп қаламды ермек ететінімді білесің. Сенің сонау Қиыр Шығыс сапарыңнан бастап қазіргі өміріңе шейін терең танысқым келеді.

Қандай мақсатпен коммунизм жолына түстің? Бұл жолдан неге ауытқыдың? Және өзің көрген уақиғалар хақында, сапарлас, қарым-қатынас жасап жүрген достарың туралы қысқаша ақпар бер.

Жалқауланба. Уақытыңды бөл. Өмірдің алдында әйтеуір есеп беруіміз керек қой. Мен қазақ зиялыларының өмірі жөнінде роман жазуға отырдым.

Егер Түркістандағы ерліктерің туралы хатқа жаза алмасаң, онда ауызша айт. Бір жерде кездесейік. Қазақстанның дүмді деген қайраткерлеріне мінездеме бер.

Осы өтінішімді аяқсыз қалдырма. Өзіңе сенемін.

Ниеттес тілеушің һәм досың Қошке. 16.III.1925 жыл».

Көп сыр бүккен хат. Дінше Әділұлы 1925 жылы республика астанасы Қызылордада Наркомпроста (ағарту халкоматында, ол кезде нарком Смағұл Садуақасов болатын) істеп, Ұлт театрын ашудың, оның тұрақты шығармашылық қызмет атқаруын тікелей ұйымдастырудың практикалық жұмыстарын жүргізді. Директоры (көркемдік жетекшісі, бас режиссері) болды. Осы күзде екеуінің кездескеніне дау жоқ. Қошке, жоғарыда айтқанымыздай, Ташкентте журналистикамен шұғылданды. Оның астанаға келіп-кетуге тілшілік қызметі

мүмкіндік туғызатыны өз алдына, арнайы ат басын тірер жағдайы да болған-ды.

Дінше шартараптан артистер жинап, алғашқы ойынды Қазақ партия ұйымының Бесінші конференциясына әзірледі. Ол 1925 жылдың желтоқсанының алғашқы күндеріне сай келген еді. Мұнда Мұқтар Әуезовтің «Еңлік-Кебегінің» бір актісі қойылып (ол бұрын Орынборда Серке Қожамқұловтың қатысуымен ойналған, бұл орайда пьесаны Қызылордада сахналауға енді ашылып жатқан ұлт театрының артисі Серкенің жақсы жәрдем бергені түсінікті), үлкен концерт берілді. Осы алғашқы ойын көрсетуден кейін жас труппа театрдың ресми ашылуына әзірленді.

Ал Ұлт театрының (қазіргі Мұхтар Әуезов атындағы қазақ академиялық драма театрының) салтанатты ашылуы 1926 жылғы 13 қаңтарда болған-ды. Осы күнгі ресми қойылымға Дінше Қошкенің «Алтын сақина» атты драмалық шығармасын таңдап алған еді. Қойылымның автордың қатысуымен әзірленуі, әсіресе сахна өнерінің балаң тұсында, мүлдем табиғи жағдай. Демек, спектакльді қоюға дайындау барысында екі ескі достың асықпай сырласуына толық мүмкіндік болды.

Сонымен, Қошке өзінің болашақ романына негізгі материалды Діншеден алғысы келді, оған өзінің жоғарыдағы хаты куәлік етіп тұр. Оның сонау омбылық досының бейнесіне шығармашылық қызығушылықпен қарауы өте орынды-тын, себебі ол жас та болса кәрі революционерлер (Смағұл Садуақасовтың Діншеге республикалық бас газет бетінде 1920 жылы берген бағасы) қатарынан еді. Сөйте тұра ол революция барысынан көңілі суып үлгерген қайраткер-тін.

Дінше Әділұлы Қиыр Шығыста шайқасты. Благовещенскіде актер түрмесіне түсті. Омбыда Колчакқа қарсы қарулы көтеріліске қатысты. Одан Ташкент өтіп, Түркістан республикасында педучилищеде мұғалім болды. Түркаткомның (Турцик) тапсырмасымен 1920 жылы көктемде ол Ташкенттен Алматыға келіп, Жетісу облыстық оқу бөлімінің меңге-

рушісі болып істеді. Өзімен бірге шәкірті Ғани Мұратбаевты ертіп әкелді. Оның қазақ мұғалімдерінің дайындық курсында сабақ бере жүріп, қоғамдық-саяси жұмысқа араласуына, ширап, ысылуына септесті.

Дінше 1920 жылғы қазанда болған Орынбордағы Кеңестер съезінде алғашқы Қазақ Орталық Атқару комитетінің мүшелігіне сырттай сайланды. Бұл оның қоғамдық-саяси жұмыстарда жиган беделінің арқасында мүмкін болған жәйт еді. Ішкі істер халық комиссариатының алқа мүшесі, халық комиссарының орынбасары, міндетін атқарушы болды. Сосын Қазақ үкіметі пен облыстық партия комитетінің саяси бағытына Смағұл Садуақасовпен бірге қарсы шығып, сынады, соның салдарынан қызметінен қыспақ көре бастады.

Сонда ол Бөкейханов пен Байтұрсыновтың батасымен Ташкентке кетіп қалды. Бұхараға өтіп, башқұрт үкіметі басшыларының, жалпытүркілік қозғалыс серкелерінің бірі Зәки Валидов жүргізген белгілі астыртын жұмысқа қатысты. Одан елге оралып, кеңес өкіметі мұраттарына кір келтіріп жүрген ел ішіндегі белсенділерді ауыздықтауға қатысты. Сосын Ташкенттегі ағарту институтында сабақ берді, директор болды. Ақыры, Қызылордада Ұлт театрының директоры ретінде мәдениет қайраткері санатына шықты.

Қысқасы, романшы үшін оның өмір жолының қызық тұстары мол екені анық-тын. Бірақ Қошке романы қолжазба күйінде құпия полиция қолына түсті де, со беті жоқ болды. Біз енді, ғайыптан табыла кетпесе, оның зиялылар өмірін шығармасында қалай бейнелегенін, Дінше тағдырының онда қандай орын алғанын ешқашан біле алмаймыз.

Қошке туындысының ұзақ жазылуы немесе жазылып болған жағдайда да (романның аяқталғаны, оны сонау Шарбақкөлден Алматыға жеткізуді армандап жүргенінде Қошкенің тұтқындалғаны, күллі қағаздарымен бірге шығарма қолжазбасының да тәркіленгені балаларының естелігінен мәлім болып отыр) жарық көрмей, түрлі түзетуге, цензураға ұрынуы ғажап еместігін түсінеміз.

Мәселенің бір ұшығы Діншені тез істі болғанында еді. Ол 1926 жылы жазда театрдың басшылығынан өз еркімен кетті. Жанама деректер оны солай етуге мәжбүрлеген елеулі себептер болғанын көрсетеді. Содан қайтып ол ешқандай да жұмысқа орналаса алмайды. Ақыры, 1928 жылғы тәркілеу науқаны кезінде, чекистер оны қарулы жасақпен арнайы іздеп барып, тұтқынға алады. Ізінше Дінше Әділұлының «қаны бетіне шыққан ұлтшыл» екендігі, ұлт театрының бағытын алашордашылдық бағытқа бұрып әкеткендігі, тағысын тағы «қылмыстары» жария бола бастады. Есімі театр, мәдениет құрылысы тарихынан тез өшірілді.

1930 жылы Қошке қамалды. Екі жыл түрмеде отырып, ішкі Ресейге жер аударылды. Мәскеу-Донбасс теміржол құрылысында істеді. 1935 жылы босатылғанында, Қазақстанға келуіне рұқсат етілмей, Омбы облысына жіберілді. Сонда Шарбақкөл денсаулық сақтау бөлімінде қызмет етті, бос уақытында шығармашылығымен шұғылданды. 1937 жылы қайта ұсталып, атылды.

Қошке Кемеңгерұлының өмірі мен қызметін, шығармашылық жолын оқырмандарға зерттеушілер Рәзия Рүстембекова мен Дихан Қамзабекұлы жақсы танытты. Қаламгердің өтпелі де қиын кезеңде жазып, көзі тірісінде жариялаған туындылары да жұртшылыққа жетті. Дегенмен жазушыны шындап тану жұмысы әлі алда.

2002 ж.

ДІНШЕ ӘДІЛОВ

Қайғылы ғұмыр ♦ Ұлттық опер ордасының шаңырақ көтергеніне 80 жыл ♦ Қазақ ұлттық сахна өнері іргетасын қалаған кім?

1. Қайғылы ғұмыр

1900 ж. – Ресей империясы Дала өлкесінің Ақмола облысындағы Шу болысында – Сарысу өзенінің алқабын жайлау, Шу өзені аңғарын қыстау ететін көшпенді қазақ отбасында Дінмұхамед Әділұлы дүниеге келді. 1928 жылы ОГПУ тергеушісінің сұрағына туған жерін сол кезгі кеңестік әкімшілік бөлініске сай – «Сырдария округінің Сарысу ауданы ауқымындағы Шу өзені» деп көрсеткен.

Мұқыш (Дінмұхамедтің ауылдағы аты, оқуға барғанында Дінше атанған) – ХІХ ғасырдың орта шенінде ұлт-азаттық шайқастардың алғы легінде жүрген әскери аристократ шаңырағының жиырмасыншы жүзжылдық басындағы кедейленген бұтағынан. Атасы, Әділдің әкесі Мыңжасар Кенесары ханның ту ұстаушысы, кеңесшісі әрі қолбасыларының бірі болыпты. «Шұбыртпалы Ағыбаймен тізе түйістіре жүріп, әлденеше мәрте майданға енген» (ғылыми-танымды «Қарабура» кітабынан).

Туып-өскен өңірінің топырағы құнарлы, рухани тәрбиеге берер нәрі, тигізер игі әсері мол болған. Ол ұлттық рухты асқақтатар биік тұлғалардың – дүниежүзілік музыка әлемінде қастерлі орын алатын ерен де ерек, қайталанбас сазгер, қобыз атасы Ықылас пен оның шәкірттерінің өнерімен балалық шағынан сусындап өсті. Балабек, Сарыби, Мүсәйіп, Сапалай сынды ақын, әнші-композиторлардың шипалы ықпалын сезініп, замандас ауыл жастарымен бірге оқу-білімге ұмтылды. Ауылдастары түгіл, күллі ел шырқаған, «қазақ революциялық әндерінің ең таңдаулысы» (Илья Жаканов)

ретінде танымал Мүсәйіптің «Жалпы әлем» әні төңкерістің алғашқы жылдары жасөспірім Дінмұхамедтің албырт көңіл-күйіне әбден үндес келетін.

1909–1913 жж. – Сауатын ауыл молдасынан қазақша ашқан Мұқыш осы жылдары оқу қуған ауыл балаларымен қатар, үлкен ағасы Байсейіт Әділұлының ықпалымен, әкесінің орыс тамырының септесуімен, Ақмоладағы қала мектебінде орысша оқиды.

1913–1918 жж. – Ақмолаға жанадан ашылған «Қазақ» газетін тарату шаруасымен келген Міржакып Дулатовтың кеңесімен және жәрдемімен Омбы қаласына барып оқиды, гимназияда білім алады.

Бұл жылдары Діншеге газеттің рухани көмегі көп тиеді, Міржакып «Қазақта» оқу іздеген жеткіншек тағдырын, ұлы Абай өлеңімен өрнектеп, әлеуметтік биік мән бере сөз еткен мақаласын 1913 жылғы 30 тамызда жариялайды. Одан кейінгі кезеңдерде де газет бетінде Дінмұхамедтің гимназияда оқып жүргенін тілге тиек еткен, оның оқуына қажет қаржы жайын сөз еткен мақала, хаттар, сондай-ақ Діншенің өзінің өлеңдері мен хабарлары басылып тұрады.

1914–1918 жж. – Дінше Омбыда оқитын жастардың «Бірлік» атты мәдени-ағарту ұйымына мүше, бірер уақыт хатшы болады.

1917 ж., сәуір-тамыз – Дінше қазақтардың Омбыда өткен Ақмола облыстық съезінде сайланған қазақ атқару комитетінің нұсқаушысы ретінде ел ішінде жаңа жағдайды түсіндіруге атсалысады. Облқазатком оны комиссары ретінде (Қошке Кеменгеров екеуін) Ақмолаға жібереді. Ол Сәкен Сейфуллинмен бірге Ақмола үйездік алғашқы қазақ комитетін құрушылардың, ақмолалық жастардың «Жас қазақ» ұйымын ұйымдастырушылардың қатарында болады.

1917 ж., қазан – Том қаласындағы Сібір автономияшылары съезінен оралғаннан соң, Семейде өткен үлкен кездесуден кейін, Әлихан Бөкейханов Омбыға келген. Осындағы ұлттық интеллигенция мен оқушы жастардың жиналысында Дінше Әлихан Бөкейхановты алғаш рет көріп, сөзін тыңдайды. Жиын «Алаш» партиясының облыстық ұйымын құруға ұласады. Дінше «Алаш» партиясы Ақмола обкомының мүшесі болып сайланады.

1917/18 оқу жылында – Омбы гимназиясындағы оқуын жалғастырып, Ақмола облыстық қазақ атқару комитетінің жұмысына қатысып тұрады.

1918 ж., бас кезі – Петроградтағы Қазан төңкерісі мен Орынбордағы II жалпықазақ съезі шешімдеріне байланысты, Омбы жастарының «Бірлік» ұйымы идеялық көзқарастарына орай екі жарылады. Дінше сол қанатқа шығып, жастардың демократиялық кеңесін құрысады.

1918 ж., сәуір – Омбыда ұйымдастырылған қызылдар жасағы құрамында Қиыр Шығысқа аттанады, азамат соғысы майданында ақтарға қарсы соғысады.

1918 ж., қыркүйек – Благовещенск қаласында ақтардың түрмесіне түседі.

1918 ж., күз – Омбыға оралып, гимназиядағы оқуын жалғастырады.

1918 ж. 22 желтоқсан – Жанайдар Садуақасов екеуі Омбыда Колчак билігіне қарсы большевиктер ұйымдастырған қарулы көтеріліске қатысады.

1918 ж. соңы – 1919 ж. басы – Омбы тұрғыны, жұмысшы, азаттық қозғалысына белсене қатысушы Мұқан Әйтпеновтің үйінде ақтардан жасырынып жатады. Дінше осында өзіне соққан Смағұл Садуақасов, Жанайдар Садуақасов, басқа да достарымен ақылдаса келе, ақыры, Жанайдардың әкеп берген құжатын пайдаланып, Әбдірахман Байділдинмен бірге оның ауылына – Қызылжар жағына астыртын шығып кетеді.

1919 ж., алғашқы жартысы – Әбдірахманның ауылынан өзін ақ казактар іздестіре бастағандықтан, Арқа төсімен құпия жүріп, Дінше қызылдар қарамағындағы аймақтарға өте бастайды.

Он алтыншы жылы патшаның жазалаушы («кәр қылғыш») жасағын жойып жіберуімен әйгілі Тақыр Омар ауылына соғады. Осында, 1918 жылғы күзде Ақмолада Сәкен Сейфуллин бастаған совдеп мүшелерімен бірге қамалып, одан ақтар абақтысынан қашып шыққалы ел ішінде тығылып жүрген ағасы Байсейітпен кездеседі.

Бетпақдала арқылы Кеңес өкіметі орнаған Түркістан Республикасы аумағына өтеді.

1919 ж., екінші жартысы – Дінше Ташкентке, Түркістан коммунистерінің мұсылман бюросына келеді. Омбы-

дағы «Бірлік» ұйымынан таныс Қайреддин Болғанбаевпен кездесіп, сол арқылы Сұлтанбек Қожановпен танысады. Солардың жәрдемімен Қазақ педагогика училищесіне (артынан – Қазақ ағарту институты, Кирипрос, КИНО) оқытушы болып орналасады. Педагогикалық кеңестің хатшысы болып істейді. Орта Азия университетінде дәрістер курсын тындайды. Мұсылман коммунистердің қоғамдық мәселелерді талқылауларына, Мұсбюро (төрағасы Тұрар Рысқұлов) өткізіп тұрған басқа да іс-шара, жиындарына қатысып тұрады. Осы қызметтер барысында және жолдасарымен пікірлесе жүріп, өзінің саяси көзқарасын айқындайды,

1920 ж., басы – ұлттық қайраткерлердің көбімен танысып, сұқбаттасады. Университетте, Кирипроста Қоңырқожа Қожықовтың, Тұрар Рысқұлов пен Нәзір Төреқұловтың дәрістерін тындайды. Осы Ташкенттегі революциялық романтиканы ұлт мүддесіне ұштастыру жайын талқыласқан коммунист-қайраткерлер арасынан қырғыз азаматы Төреқұл Жанұзақовты да бірінші мәрте көреді.

Мұсбюро оны Жетісуға партиялық жұмысқа жібермек болады, бірақ ол, жолдастарының кеңесіне сай, бұл ұсыныстан бастартады.

1920 ж. басы – Жетісу ақтардан тазартылып, азамат соғысы аяқталды.

Кеңес өкіметінің орныққанына көздері жеткен соң, патшаның 1916 жылғы 25 маусым пәрмені тұтатқан көтерілісті қарулы күшпен басып, ел-жұртты жаппай қатыгездікпен жазалау салдарынан Қытайға өтіп кеткен қырғыз-қазақтар кері орала бастады. Күшпен босатылған жер-суға сырттан келген өзге ұлт өкілдері орналасып алғандықтан, қайтқан босқындардың туған жеріне қайта қоныстануын үкімет жүзеге асыру керек болды. Осы орайда Түркістан Републикасы Орталық Атқару Комитеті босқындарды орналастыратын арнайы комиссия құрып, төрағалығына қырғыз коммунисті Төреқұл Жанұзақовты тағайындады. Комиссия Жетісуға аттанып кетті.

Осы Комиссияның артынша, Мәскеудегі орталық биліктің Ташкенттегі эмиссары іспетті мекеменің ұйғарымымен, Самарадан ерткен он шақты жауынгер серігімен Түркістан

майданы Саяси бөлімінің уәкілі, іс жүзінде орталықтың Жетісудағы төтенше өкілетті өкілі ретінде Дмитрий Фурманов солай қарай аттанады...

1920 ж., 3 мамыр – Ресей Федерациясының Түркістан Республикасындағы Жетісу облысының орталығы Верный (Алматы) қаласында Жетісу облысы босқын қырғыз-қазақтарын жайғастыру жөніндегі Түркатком Айрықша комиссиясының төрағасы Төрекұл Жанұзақов ұсынған бағдарлама 1920 жылғы 3 мамырда облыстық әскери-революциялық комитеттің шешімімен бекітілді. Кезінде Ташкентте Мұсбюро топтастырған, ішінде Дінше Әділұлы да бар ұлт зиялыларының дүниетанымынан тәп-тәуір мағлұмат беретін бұл құжатпен танықанда, алғашқы кезеңде олардың коммунистік партияға үлкен үміт артқанын, кейінірек большевизмнің әділетсіз іс-дағдысы салдарынан одан күдер үзген себепін ұғуға болады.

1920 ж., 7 мамыр – Түркатком (төрағасы Тұрар Рысқұлов) мен Түркеспублика Ағарту халкоматының (халық комиссары Нәзір Төрекұлов) шешімімен Дінмұхамед Әділұлы Жетісу облыстық оқу бөлімінің меңгерушісі боп тағайындалады.

1920 ж., 17 мамыр – Ташкенттен Алматыға жолданған жеделхат: «Срочно сообщите, кем и по какой причине арестован Джанузаков 3112 Наркомиссариат внудел (кімнің қол қойғаны ажыратылмады)».

Оған мынандай бұрыштама соғылған: «17/V-20 г. Сообщить: Джанузаков был арестован особым отделом, причину ареста особый отдел не сообщил, считает это секретом точка настоящее время Джанузаков освобожден, работает комиссии точка обо всем Семироблвоенревкомом донесено подробно Турцику. Зампредс.» Орындалғаны жайында мынандай жазу түсірілген: «В дело № 1 – Исполнено телеграммой 17 мая 20 г. за № 3303. Управдел.»

1920 ж., 26 мамыр – «Протокол № 3 заседания ячейки РКП при союзе «Социалистической Культуры и Просвещения». 26 мая 1920 г. На заседании присутствуют: Кузнецов, Калошин, Бендюков, Федоров, Быков, Дулацкий, Ямщиков, Ваяенов, Хадеев, Ведмедь, Сафонов, Синоренко, Губанов, Курлов, председательствует т. Шебалин при секретаре Григорьевой. Открывается в 1/2 первого часа.

В повестке дня: ...4. О партийном контроле в Областном и Уездном отделах народного образования».

Осы мәселені талқылай келіп, РКП ұясы былай атап өтті: «О партийном контроле в ОНО – заведывающие Областным и Уездным ОНО лица беспартийные, а потому не ответственны перед комитетом партии».

Оқу бөлімдеріндегі партиялық ықпалды күшейту үшін үй-сздік оқу бөліміне арнайы коммунист жіберілді: «В Уездный Отдел выделить т. Федорова».

Ал облыстық оқу бөлімі меңгерушісі лауазымымен коммунист Дінмұхамед Әділовтің келе жатқаны ескеріліп, өзге кандидат қаралмады: «В областной ОНО в скором времени придет тов. Адилев, командиремый Турциком на пост заведывающего Отделом, а потому в последней кандидата не выдвигать».

1920 ж., 28 мамыр – «Схема ежемесячной отчетности Областного Отдела Народного Образования» от 28 мая 1920 г. № 1609. ... 2/. Точный адрес – Копальская улица, дом Шахворостова. Заведывающий отделом Адылов, временно зав. ОО В.А. Архангельский. ...17/. Василий Александрович Архангельский исполняет должность завнароба за товарища Адилева, (түсініксіз сөз) прибыть из Ташкента.»

1920 ж., мамырдың соңы – Дінше Әділов Жетісу облыстық қазақ дайындық курстарының меңгерушілігіне бекітілген Ибадулла Құлжанов пен сол курстарда оқытушы болмақ өзінің училищедегі шәкірті Ғани Мұратбаевты ертіп, Алматыға (Верный) келеді.

Діншенің тергеушіге көрсетуінен: «Наркомпрос (ол кезде халком Төрекұлов болатын) көктемде мені Жетісу облокубөлім меңгерушісі қызметіне тағайындап, Верныйға іссапарға жіберді... мен облононы басқардым, сонымен бірге, қазақтар мен қырғыздар оқитын курста дәрісші болдым».

1920 ж., 3 маусым – Верныйдағы (Алматыдағы) Қапал (қазіргі Қонаев) және Сауда (қазіргі Жібек жолы) көшелері қиылысына тақау бой түзеген Шахворостов үйіне орналасқан Жетісу облыстық оқу бөлімі кеңсесінің төрінде отырып ол мынандай бұйрықтар береді: «Приказ № 151. 3 июня 1920 г. Объявляю, сего числа я вступил в исполнение обязан-

ностей заведывающего Семиреченского областного отдела народного образования. Основание: Мандат Комиссариата народного образования, Административного отдела от 7-го мая 1920 года за № 3513, утвержденный Туркциком 8-го мая. № 8708. Заведывающий Отделом Д. Адилев (қолы)».

Діншенің өзімен ілестіре келген серіктерін жұмысқа қабылдағаны жайындағы құжаттарға көз салайық: «Приказ № 152. 3 июня 1920 г. Кулжанов Ибадулла, командированный Комиссариатом народного просвещения в распоряжение Семиреченского областного отдела народного образования назначается заведывающим областными киргизскими подготовительными и повторительными педагогическими курсами с зачислением в должность с 3-го сего июня. Основание: Мандат Административного отдела Комиссариата народного просвещения от 7-го мая 1920 года, № 3544, утвержденный ТуркЦИКом 8-го мая 1920 г., № 8709. Зав. Отделом Д. Адилев (қолы)». «Приказ № 241. 9 августа 1920 г. Командированный Компросом в распоряжение Семироблотнароб Муратбаев Гани, от 7-го мая и Данияров Базаркул откомандировываются в распоряжение заведывающего областными подготовительными киргизскими курсами с 10-го сего июня. Основание: Мандат Компроса № 3518. Зав. Отделом Д. Адилев (қолы)».

Алматыға жеткен бетте Дінше бірінші кезекте Түркеспублика астанасы Ташкенттен өзінен бір жарым ай бұрын келген Д. Фурмановпен және ол жетекшілік ететін баспасөз органымен байланыс орнатқан тәрізді. Фурманов пен Әділов байланысын бірер жанама дерекпен ғана шамалаудамыз, өкінішке қарай, нақты айғақтар Түркмайдан уәкілінің Алматыда сақталған қорынан кезікпеді, олар, ыңғайы, Фурмановтың Верныйдан өзімен бірге әкеткен құжаттар бумасында, сондай-ақ, күнделіктерінің жарияланбаған беттерінде болуы ықтимал.

1920 ж., 10 маусым – Түркмайдан 3-Атқыштар дивизиясының органы «Правда» газеті Діншенің жұмысқа кіріскеніне бір апта өткенде, газеттің 10 маусымдағы 119-санында, Жетісу облыстық оқу бөлімінің жаңа меңгерушісі Д. Әділовтың ресми жарлық-хабарын жариялады. Газеттің сол санынан бастап, Алматыдағы (Верныйдағы) Совет театрының

репертуары білім беру бөлімі айдарымен беріле бастады: «Областной Отдел Народного Образования. Советский театр. На этой неделе со среды будет ставиться...»

1920 ж., 11 маусым – «Верныйдағы кеңес өкіметіне қарсы ақгвардияшылардың, кулактар мен байлардың бүлігі» басталды...

1920 ж., 12 маусым – «Приказ № 163. 12.VI. 20 г.

Т.т. П.И. Шебалин, С.Г. Гражданкин, В.А. Свишлов и Е.Д. Есютин от занимаемых должностей областных инструкторов отчисляются ввиду их бездеятельности с 1-го сего июня и должны возратить в бухгалтерию имеющиеся у них мандаты. Завоблотнароб Д. Адилев».

1920 ж., 21 маусым – «Протокол № 49 объединенного заседания СемирОБРК, ОК партии и РВС 3-Дивизии с присутствием заведывающих и представителей Областных Отделов управления Меньшикова, финансов и р-к инспекции Сустановского, управления статистики Дублицкого, почтового сообщения Юзефович, народного образования Адилева и Архангельского, отдела Труда и Социального обеспечения Заботина, уполномоченного Центрального статуправления Рослякова, завездным отделом народного образования Волковского. 21 июня 1920 г. г. Верный.

Күн тәртібіндегі мәселе: 10. Вопрос о назначении центром Заведывающим Областным Отделом Народного Образования тов. Адилева в связи с тем, что тов. Адилев приехав в г. Верный не явился доложить о своем приезде Президиуму.

Қаулы: 10. Принимая во внимание извинения тов. Адилева признать его соответствующим своему назначению.

Күн тәртібіндегі мәселе: 11. О пересмотре вопроса о всех заведывающих Областными Отделами.

Қаулы: 11. Предложить Президиуму Семир.ОБРК пересмотреть вопрос о всех зав. ОО на предмет выяснения их состоятельности и возможности их замены. Соображения сообщить на объединенное заседание».

1920 ж., 4 шілде – «Правда» газетінің жексенбідегі санында (1920 г., 4 июля, № 137) Жетісуды іс жүзінде әскери жолмен билеуші большевиктің мынандай да жарлығы жарияланды: «Военный Совет обращает внимание Семиреченского отделения Особотдела на срочную необходимость

самым беспощадным образом приступить к борьбе с саботажем, расхлябанностью, канцелярской волокитой и злоупотреблением по службе в военных и гражданских учреждениях и организациях. Председатель Военсовета Фурманов».

Сол сияқты, Айрықша Бөлімнің мына хабарландыруы да назар аударуға тұрарлық: «Объявление. ...во время событий 12–19 VI с.г. в гарнизоне выступили с целым рядом обвинений против Особотдела, как и его представителей.... распространённые среди населения, но не доведённые до моего сведения, будут рассматриваться как провокация и виновные в последнем будут мною привлекаться к ответственности с беспощадностью, соответствующей моменту. Заведывающий Особотделом Семиречья В. Соколовский».

Дінмұхамед Әділовтың ОГПУ тергеушісіне 1928 жылғы берген көрсетуінен: «Мен облоны басқарып тұрғанда бір мұғалималар, орыстар сияқты еді, әлдебір шалыс қадамдары үшін сотталатын болды. Мен сонда, соларды жақтап, Айрықша Бөлімге ме, дәл есімде жоқ, әлде басқа орынға ма, әйтеуір талап-тілек білдіргенмін. Аналарды мүлдем отырғызып қойды ғой деймін, содан соң Айрықша Бөлім мені 3 күнге жауып тастады. Ол кезде Айрықша Бөлімді Соколовский басқаратын.»

Өзін 1920 жылғы жазда үш күн тұтқында ұстаған особотдел меңгерушісі Соколовскиймен Дінше төрт жылдан кейін Әулиеатада кездеседі. Ораз Жандосовтың ауылды әлеуметтік тұрғыдан қайта құру жөнінде Сырдария және Жетісу губернияларында жүріп жатқан жаңа үдерістерді зерттемек экспедициясында біраз уақыт бірге жұмыс істейді. Соколовский кейін орталық статистика басқармасы бастығының орынбасары болған.

1920 ж., 26 шілде – «Семиреченский Областной Отдел Народного Образования. 26/VII-20 г. № 4481.

Семироблвоенревком. Прошу срочно сообщить какое последовало распоряжение на отношение облотдела народного образования от 17-го сего июля за № 4341 об освобождении от военной службы б.б. офицеров белых Васильева, Степанова и Орлова на основании телефонограммы ревкома № 4254. Заведывающий Отделом Д. Адилев».

1920 ж., 6 тамыз – Дінше Алматыдағы алғашқы санақты ұйымдастыруға атсалысты, бұл жұмыс жайында газетке шыққан («Правда», № 164, жұма, 6 август 1920 ж.) обләскериревкомның бұйрығынан: «Приказ № 130 Облвоенревкома 22 июля 20 г. г.Верный.

Ввиду предстоящего в августе месяце сего года демографической, профессиональной сельскохозяйственной и промышленной переписи, предлагается в 3-х дневный срок со дня опубликования настоящего приказа явиться для регистрации всем учителям, учительницам и учащимся школ 2-й ступени, проживающих в г. Верном, Большой и Малой Алматинских станицах, в Статическое бюро [...] Неисполнение карается в административном порядке. Председатель Позднышев. Заведоблнароб Адилев. Врзавоблстатуправ Дублицкий. Управделами Шамышейский».

1920 ж., 9 тамыз – «Военный комиссар 2-легкого артиллерийского дивизиона г. Верный Воробьев» № 114 хатпен оқу бөліміне жауынгерлер сауатын көтеру мақсатымен оқулықтар, кітаптар бөлінсе деген өтінішпен келді («содействовать пользоваться книгами на 1,5–2 м-ца единой трудовой школы»). Діншенің бұрыштамасы: «Удовлетворить, если возможно. 9.VIII. 20 г.»

1920 ж., 25 тамыз – Жетісу обләскериревкомына Пржевальскіден мынандай жеделхат келді: «Верный. Облревком. На 4 мусульманский приют имею 7 лошадей 3 кобылицы и то для работы не хватает Комиссия потребовала осмотр Прошу телеграфировать принадлежат ли мобилизации лошади приюта Заведывающий приютом Сутюшев»

Жеделхат тіркеліп (вх.ОВРК № 5084 25 августа 1920 г.), облыстық оқу бөліміне жолданады.

1920 ж., 27 тамыз – Жеделхаттың сыртқы бетіне облыстық оқу бөлімінің меңгерушісі Дінше Әділов өз қолымен былай деп жазады: «В облвоенревком. Твердых штатов по количеству лошадей, необходимых для обслуживания приюта быть не может, все зависит от количества воспитываемых, числа зданий, воспитательных трудовых заданий. Вопросы должны (сөз ажыратылмады) без ущерба работы приютов. 27/VIII-20 г. Д. Адилев».

1920 ж., 6 қыркүйек – Дінше іссапарға шығып баратқаны жайында, Жетісу облыстық оқу бөлімінің меңгерушісі лауазымындағы соңғы бұйрығын береді: «Приказ № 294 по Семиреченскому Областному Отделу Народного Образования от 6-го сентября 1920 г. г. Верный.

Отъезжая сего числа на осмотр школ области, исполнение обязанностей по Областному Отделу Народного Образования возлагаю на помощника Заведывающего Областного Отдела Народного Образования В.А. Архангельского, каковому поручаю подписывать все бумаги по денежной части. Подлинный подписал Завоблотнароб Адилев».

Сол күні Дінше Әділов Семейге аттанады, бұл қадамы жайында тергеу көрсетілімінде былай деген: «Я вынужден был уехать из Верного с семьей Арыковой» («Мен Алматыдан Арықованың отбасымен бірге кетіп қалуға мәжбүр болдым»). Алайда тура не жәйттің осындай мәжбүрлікке апарғанын көрсетілімдерінің еш жерінде ашып айтпайды.

1920 ж., 14 қыркүйек – «Ташкент. Турцик, Билик. Копия Компрос. На пр.71.

Постановление о слиянии областного и уездного отделов народного образования, ныне проведенные в жизнь, вызвано главным образом большим недостатком работников, о чем Компросу неизвестно и бездеятельностью уездного отдела точка чтобы в будущем не повторять подобных актов очень просим высылке работников начиная с заведывающего областным отделом, так как Адилев выехал без ведома облвоенревкома направление Сибири, куда его несколько раз требовали телеграммой, оставив за себя специалиста Архангельского точка возвращению Адилева как дезертира меры приняты точка Пр. 5380. Предоблвоенревком Позднышев. Член Секретарь Агидуллин. 14 сентября».

1920 ж., 15 қыркүйек – Облревком құзырына облыстық оқу бөлімі меңгерушісі қызметін уақытша атқарып отырған Архангельскийден сұратып алдырылған Діншенің 6 қыркүйектегі соңғы бұйрығының көшірмесіне төраға мынандай бұрыштама түсірген: «Запросить – почему не подал рапорт о вступлении».

1920 ж., 18 қыркүйек – Архангельский былай деп жауап береді: «...полагал, т. Адилев уехал по ревизии с ведома Облвоенревкома. Врзавоблотнароб В. Архангельский.»

1920 ж., қыркүйектің ортасы – Дінмұхамед Әділов Семейде губатком қазақ бөлімінің меңгерушісі Жүсіпбек Аймауытовпен танысып, сонда қызмет істей бастайды.

1920 ж., 4–12 қазан – Орынборда Қазақстан Кеңестерінің Құрылтайшы съезі өтеді. Съезде делегаттар Қазақ Орталық Атқару Комитетінің (Қазатком, КирЦИК) мүшелігіне Дінмұхамед Әділовті сырттай сайлайды.

1920 ж., 16 қазан – Әділов Ішкі істер халық комиссариатының коллегия мүшесі, халық комиссарының орынбасары лауазымына бекітіледі: «Протокол № 2 заседания Президиума Киргизского Центрального Исполнительного комитета от 16 октября 1920 года. Присутствовали: Мендешев, Радус-Зенкович, Акулов, Букейханов, Кулаков, Сейфуллин, Садвокасов и Алманов. Председатель Радус-Зенкович. Секретарь Букейханов. Слушали: Распределение занятий между членами КЦИК. Постановили: I. Нижеследующих товарищей оставить в центре для работы в Коллегиях народных комиссариатов и руководства их отделами: 1) Адилева Д., 2) Аймаутова, 3) Акулова, 4) Большакова, 5) Киселева (Оренбургской юстиции) и 6) Омарова. II. т.т. Сергеева, Саматова, Ашмарина, Айтиева, Адилева Б., Шарипова, Нурмакова командировать в помощь представителю К.Ц.И.К. в Сибревком тов. Кулакову для организационно-партийных и административных работ в Семипалатинской и Акмолинской областях. Председатель Зенкович. Секретарь Букейханов».

1920 ж., желтоқсан – Дінше Семейден Орынборға келіп, Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының Ішкі істер халық комиссариатында Коллегия мүшесі, наркомның орынбасары болып тағайындалған қызметіне кіріседі. Ұзамай халком Мырзағалиев басқа қызметке ауыстырылғандықтан, Ішкі істер халық комиссары міндетін уақытша атқара бастайды.

1920 ж., 24 желтоқсан – «Приказ № 22 по Народному Комиссариату Внутренних Дел Кирреспублики. 24 декабря 1920 года. Объявляю для беспрекословного исполнения: всем служащим НКВД являться на службу в назначенное

время – 8 ч. утра по штатному времени; оканчивать занятия в 2 часа дня по шт. вр. Надзор за исполнением приказа возлагаю на заведывающего отделом... Виновные в неисполнении будут привлекаться мною к строжайшей ответственности. Врид Народного Комиссара ввудел Адилев».

Со күні берілген № 23 бұйрық: «Устанавливаю следующий порядок распределения корреспонденции, поступающей в адрес НКВД и его Отделов: Все поступающие бумаги направляются Управляющему Делами НКВД и по нанесению во входящий журнал докладывается мне для наложения резолюции и распределения отделам. Врид Н.К. ВД Адилев».

1920 ж., 25 желтоқсан – № 24 бұйрық: «Канторщик Организационно-Информационного Отдела НКВД т. Герман Адель откомандировывается в распоряжение Кирсовнаркома с 24 декабря с увольнением от названной должности. Врид НКВД Адилев».

1920 ж., 30 желтоқсан – Қазатком Төралқасының хаттамасы. «Протокол № 25 от 30 декабря 1920 г. Присутствовали чл. през. Садвокасов, Кулаков, Досов, Г. Коростелев и Букейханов, зампредсовнаркома Мурзагалиев, наркомпрод Саматов, замнаркомввудел Адилев, киркрайвоенком Авдеев, предземкомиссии Омаров, член КЦИК Льяной.

Слушали: 2. Доклад замнаркомввудел Адилева о положении Темирского и Адаевского уездов. Постановили: 2. Подтвердить прежнее постановление президиума КЦИК об адаевцах и поручить НКВД вызвать (бірнеше қызметкер аты) в Оренбург.»

Хаттамадағы Мұхамедхафий Мырзағалиевтің лауазымына назар аударыңыз: ішкі істер халық комиссары емес, халкомкеңес төрағасының орынбасары.

1920 ж., 30 желтоқсан – Дінше Ішкі істер халық комиссары міндетін уақытша атқарушы ретінде комиссариат қызметкерін арнайы іссапарға жіберіп, Ақмола және Семей облыстарын Қазақстанға ресми қосуға қажет алғашқы мәліметтерді алдыруды көздейді:

«Мандат. 31/ХІІ-20 г. № 3814. Заведывающий Административным Отделом Управления НКВД т. Лященко командировуется в Акмолинскую и Семипалатинскую губернии для

собрания на местах сведений [...] 8) о тяготении волостей к тому или иному центру и возможности группировки их вокруг этих центров для районирования уездов и губерний и о связанности этих центров с губернскими городами, телеграфом и почтой [...] Врид НКВД Адилев».

1921 ж., 3 қаңтар – № 29 бұйрық: «Во вторник 4-го сего января в 11 ч. дня штатного времени назначено совещание заведывающих отделов НКВД по выработке штатов НКВД. На совещание надлежит явиться заведывающим с подготовленными проектами штатов [...] согласно проекту, выработанному секретарем коллегии [...] Народный Комиссар Внутренних Дел Адилев». Назар аударыңыз, Дінше Ішкі істер халық комиссары ретінде қол қойған.

1921 ж., 4 қаңтар – № 30 бұйрық: «Предлагаю всем зав. отделам НКВД (кроме Главмилиции и Упр. нар. связи) представлять ежедневно в Управление Делами сведения о лицах, не явившихся на службу, для представления мне общего списка неявившихся служащих. Нар. Ком. вн. дел Адилев». Назар аударыңыз, бұл күні де бұйрыққа Дінше бұйрыққа Ішкі істер халық комиссары ретінде қол қойған.

1921 ж., қаңтар – Қазақ Республикасының жоғарғы өкімет орындарында жауапты міндеттер атқарып жүрген ұлт қызметкерлердің жалпы жиналысында Дінмұхамед Әділов Қазақ облыстық партия комитетінің хатшысы Ақуловты мінеген Смағұл Садуақасовты қолдап, сонымен бірге Қазақ Халық Комиссарлары Кеңесінің (Совнаркомның) төрағасы Радус-Зенковичті сынап сөйлейді.

1921 ж., 10 қаңтар – № 31 бұйрық: «1. Инструктор Организационно-Информационного отдела Айчуваков увольняется от названной должности с 5 января 1920 г. 2. Предлагаю всем заведывающим отделов, начальнику Глав. милиции и зав. Центр. Управления народной связи представить не позднее 13-го сего января сведения о деятельности Отделов за период от Киргизского съезда до 6 января для представления доклада о деятельности НКВД за указанный срок в КирЦИК. Врид НКВД Адилев». Назар аударыңыз, мұнда Дінше қайтадан Ішкі істер халық комиссары міндетін уақытша атқарушы ретінде қол қойған.

1921 ж., 28 қаңтар – Халкомкеңес төрағасының орынбасары болып жүрген Мұхамедкафий Мырзағалиев Ішкі істер халық комиссары қызметіне қайта жіберіледі де, ол 27 қаңтарда алқа мәжілісін өткізіп, 28 қаңтарда мына № 39 бұйрықты береді: «3. Тов. Адилеву, члену Коллегии НКВД, предлагаю принять от тов. Задорожного отдел Управления НКВД. Тов. Задорожному принять п/отдел Адм. Единиц от тов. Беремжанова с 27 января. Основание: Постановление Коллегии НКВ” от 27 января. 4. Тов. Задорожного считать заместителем тов. Адилева по должности заведывающего отделом Управления НКВД.

1921 ж., 2 ақпан – Қазатком Төралқасы. «Протокол № 8 от 2/II–21г. [...] (чл. КЦИК Адилев, Аймауытов). [...] Текущие дела. [...] Постановление НКВД от 27 января утвердить».

1921 ж., 10 наурыз – Ішкі істер халкомының орынбасары Киселев мынандай бұйрық береді: «Приказ № 48 от 10 марта 1921 г. [...] 4. Заведывающего Отделом Управления и Члена Коллегии НКВД т. Адилева, как работающего в Кирнаркомпросе исключить со всех видов довольствия Комиссариата с 1 марта с.г.» Яғни, 1921 жылғы 1 наурыздан Дінше Ағарту халкоматына ауысқан.

1921 ж., 19 наурыз – Қазақ Республикасы Ағарту халық комиссариатының тапсырмасымен Дінше Әділов Түркістан Республикасына іссапарға аттанады. Діншеге Наркомпрос тарапынан (халық комиссары Ахмет Байтұрсынов) берілген, кейін халкомкеңес сұратып алдырған мандаттың көшірмесі: «Мандат. № 331. 19 марта 1921 года.

Предъявитель сего, член КирЦИК тов. Диньмухамед Адилев согласно телеграфного отношения Н.К.П. Туркеспублики за № 1140 от 22/II сего года командировается в г. Ташкент для выяснения вопроса о напечатании киргизских учебников в Ташкенте. Тов. Адилеву поручается войти по этому вопросу в соглашение с Научно-Издательской комиссией Наркомпроса Туркеспублики, что подписями и приложением печати удостоверяется. Н.К.П. Кирреспублики. Управляющий Делами (қолы). Заведывающий сектором соц. воспитания (қолы). Секретарь (қолы)».

1921 ж., 28 маусым – «28 июня 1921 г. № 1751. В Наркомпрос. По предложению Предкирсовнаркома тов. Радус-Зень-

ковича просим по получении сего выслать копию протокола о командировании в Туркестанскую республику тов. АДИЛЕВА, а также прислать копию выданного ему мандата и удостоверения. Управляющий Делами КСНК (қолы). Начальник общей Канцелярии (қолы).

1921 ж., 29 маусым – «Председателю Кирсовнаркома. Народный комиссариат Кирреспублики при сем препровождает копию мандата тов. Адилева от 19 сего марта за № 331. Замнаркомпроса Аймауытов (қолы). Управляющий Делами (қолы). Зав. общей Канцелярии (қолы).»

1921 ж., наурыз – мамыр – Дінше Ташкентте. Кирипрос. Шығыс кештері.

Әділовтің ОГПУ тергеушісіне 1928 жылы берген көрсетулерінен: «Мен станцияға түнде келдім, осы кезде Сарымолдаев (соның алдында куғында жүрген еді) әйелін шығарып салып тұр екен. Ол менің жәрдеміммен Ішкі істер халкоматына қызметке қабылданған болатын, әрі Орынбор губаткомында бір мезгілде жұмыс істей бастаған. Лауазымы дәл есімде жоқ. Орынборлық қызметкерлерден тек мені ғана танытын. ...Мен оған сөз арасында Бұхараға бара жатқанымды айттым.

...Орынбордан біз тіркеме вагонмен шыққан едік. Мен Қожановты көрдім де, соның купесіне ауысып алдым. ...Қожанов Түркістанда түсті, ал біз Ташкентке өттік. Мен тіке оның пәтеріне бардым, екі күннен кейін Қожанов Түркістаннан келді. Түркцик жатақханасында тұратын Дулатовты іздеп таптым. Әуелі оны Кирипросқа тақау, Карл Марк даңғылына орналасқан «Ақ жол» редакциясынан кездестіргенмін.

...Бір күні кешкісін біз Кирипрос залында репетиция өткізіп жатқан едік, жас артистер Шығыс кешіне даярланды. Мен Тынышпаевтың әйелімен әңгімелесіп тұрғанмын, осы кезде маған хабар тиді: Есболов келіпті, менімен танысқысы келетін көрінеді. Мен оған қарсы жүрдім... біз емін-еркін әңгімелестік... апрель айы еді.

...Бұл 1921 жылғы мамырдың соңы яки маусымның басы болатын. ...Дулатов күндіз өзінің арнайы вагонымен Орынбор жағына кетті, ал біз Болғанбаев екеуіміз сол күні Бұхара жаққа шықтық.

1921 ж., мамыр – қыркүйек – Бұхара, Әндижан, Самарқанда әйгілі қоғам қайраткері Зәки Валидовпен бірге түркі халықтарының азаттығын көздейтін жұмыстарды ұйымдастырып-жүргізуге қатысады:

Дінише тергеушіге: «Бұхарада... жәмшік алып, бұрын әмір тұрған цитадельге келдік, онда өзбек тілінде «Бұхара орталық революциялық комитеті» деген жарнама ілінген екен. ...Арифовпен кездестік, ол Бұхара республикасының әскери нәзірі (министрі – *Б.Қ.*) болатын, бұрын Башқұртстанда Валидовтың әскерінде қызмет істеген еді. Ол бізді өте жылы қабылдады, біздің Валидовпен кездеспек ниетімізге жәрдемдесуге уәде етті.

...Біз өзбек ауласына ендік, онда хауыз бар еді, соның жанындағы көлеңкелі жерде Валидов жайғасыпты. Мен оны көргенде тіпті таңғалып қалдым, өйткені ол, өзбекше кең шалбар, үлкен де ұзын көйлек киген, сақалды, секпілді, бір қарағанға жұпыны, аласа адам, саяси қайраткерге еш келмейтін.

...Өзінің сыртқы көрінісіне қарағанда, өткен жолы сіз дәл тауып айтқандай, ол мүлдем көсемге ұқсамайтын. Бірақ маған оның байыпты жанары қатты әсер етті. Бұл кісінің жігерлі, табанды адам екені көзге ұрып тұр еді. Ол ағаш түбінде қисайып жатқан.

...Ортаазиялық орталықтың мәжілістеріне тек осы орталық мүшелері ғана қатыстырылатын, қатардағы мүшелер кірмейтін, сондықтан Битілеуов өз-өзінен қалып қалды. Болғанбаев жалқау еді, өзінің қабілеттілігіне, жан-жақтылығына қарамастан – түрік, араб тілдерін жақсы білетін – ол белсенді адам емес болатын. Саясаткер ретінде ол енжар еді... бірнеше күннен кейін ол кері қайтпақ болды...

Ұмытпасам, Ортаазиялық орталықтың мәжілісіне Болғанбаев қатысқан жоқ. Оған мен енгізілдім... Есімде, бір мәжіліс БухЧека (Бұхара Республикасының Төтенше Комиссиясы – *Б.Қ.*) төрағасыныкінде өтті....

Хашим-шайх (Бұхара Республикасының сырты істер министрі – *Б.Қ.*) пен тағы біреулер мені ұйымға енгізу рәсімін өткізді...

Маған қазақ ұйымынан баяндама жасау үшін сөз берді...

Сосын мен Валидовтің қасына орналастым, ол пәтерін әлденеше мәрте ауыстырды. Мен Бұхарада үш жарым ай бойы ұдайы Валидовпен тұрдым...

Валидовты қала сыртында ғылыми зерттеуші деп білетін...

Бір мәжіліс Файзулла Ходжаевтың қатысуымен Мұхитдинов Әбдіқадырдың пәтерінде өтті, онда түрік өкілі болды. ...Түрік өкілі, маған айтқандарындай, Ангора (Анкара – Б.Қ.) ұлттық жиналысының, яғни Түрік парламентінің мүшесі еді. ...Валидовсыз мәжілісті ашуға болмайтын, сондықтан мені, онымен бірге тұрған адам ретінде, шақырып алып келуге жұмсады.

...Валидов келген соң жиын ресми сипат алды. Мәжіліс ұзаққа созылды...

...Мені Ферғанаға Жанұзақовпен (қырғыз, Рысқұловтың жақын досы, ол әлденеше рет ТүркЦИК мүшесі болған, ақыры басмашылар жағына шығуды қажет деп тапқан) байланыс орнатып қайту үшін жіберу ұйғарылды, мен онда Қырғыз жасағын құруға тиіс-тінмін... Ол Әндижанға тақау, 25 шақырымдай жерде тұрған. ...Жанұзақовпен мен Ташкенттен таныс едім. Ол мені өте қуанып қабылдады, өз жағдайын таныстыруға кірісті, мен оған Валидовтың хатын бердім...»

Зәки Валидов (Ахметзәки Уәлиди Тоған, «Естеліктер»): «...Бұхараға Алашордадан үш жас өкіл келді, араларынан бізбен тұрақты жұмыс істеуге Діншені қалдырды.

...Түркістанды болашақта екі партиялы (бірі радикалды ұлттық партия, екіншісі социалистік) жүйемен басқару идеясы ешбір сыртқы ықпалсыз пайда болды; жергілікті жағдай және Түркістандағы халықтар мен ұлыстардың өкілдері болып табылатын интеллигенттер мен кәсіпкерлердің 1921 жылғы келіссөздерінен осы екі партиялық, Алашорданы ескергенде, тіпті, үш партиялық жүйе туындаған еді.

...Біз партия бағдарламаларын жасадық, ортақ платформаны айқындадық, бірақ бірлескен комитетті еш құра алмай қойдық. Оның себебі, бір жағынан, бұхаралықтар мен ташкенттіктер арасындағы өзіндік бір бәсекелестікте, екінші жағынан, бұхаралықтардың да, ташкенттіктердің де қазақтарға қатысты сенімсіздік білдіруінде жатқан еді.

...Шілдеде Бұхараға Түркия Ұлы Ұлттық Жиналысының мүшесі Ысмайыл Субхи Сойсаллыоғлы келді. Ол құдды

коммунистік партияны қолдайтын түрік депутаты ретінде ресми саяхат жасап жүрген. ...Онда Мұстафа Кемал-пашаның тапсырмасы бар болатын.

30 шілде күні кешкісін бәрі Абдулқадыр мырзаның үйіне жиналды. Субхи-бей екі жақпен де сөйлесіп, бірлескен комитеттің төрағалығына мені сайлауға ұсынды, ұсыныс қабыл алынды. ...Сөйтіп, 2 тамызда мен Түркістан Ұлттық Федерациясының бірлескен Комитеті төрағасының міндеттерін атқаруға кірістім. Осы сыни күндері ұлттық күрес жөніндегі комитетті құруға Түркиядан Мұстафа Кемал-паша жіберген осы депутат, Алашорданың өкілдері, әсіресе Дінше, және ауған елшісі Абдурасул-хан елеулі де қомақты көмек көрсетті.

...біздің мақсатымыз – орыстарды талаптарымызды қабылдауға мәжбүр ету тәсілін табу, ұлттық ұйымымызды шынайы қазіргі заманғы, ұлттық және саяси ұйым болатындай етіп нығайту. ...Шешуші лауазымдарға Жәмият Ұлттық Федерациясы ісіне адал және пайдалы адамдарды көтеріп, басмашылар мен жас интеллигент әскерилерді, тәуелсіздік жақтастарын, ұйымдасқан жасақтарға айналдыру керек. Егер орыстар Түркістан, Қазақстан мен Башқұртстанның әскери және экономикалық істерін жергілікті мұсылмандардың қолына берсе, Бұхара мен Хиуаға толық тәуелсіздік берсе, біз олармен бітім жасап, қарым-қатынасымызды жаңғыртуға әзірміз... Біз кеңес жүйесі ауқымында Шығыс Бұхарада ұлттық үкімет пен ресми қарулы күш құруға үлкен мән береміз...

...Бізбен бірге қырғыз Төреқұл Жанұзақ пен әндижандық өзбек Сұлтан жан аямай еңбек етті. Бұл жігіт Самарқанның сол кездегі комиссары болған қазақ интеллигенті Серғазиевтің қарамағында істейтін еді. Солардың көмегімен қыркүйектің 5–7 күндері Түркістан Ұлттық Федерациясының съезі өткізілді. Делегаттар әртүрлі жолмен Қади Хайдар бағына енді. Съездің бір күні Матурид мәһәлласының бағында өтті. Бұл күні съезге қазақ Дінше [...] қатысты... Ту үлгісі бекітілген 6 қыркүйекті біз ұлттық мереке күні етіп жариялауға ұйғардық. ...Бұл – Түркістанның күллі аймағына бірдей, Россияға қарсы көтерілген ұлтымыздың тәуелсіздік туы еді. ...Съезде барлық басмашылардың басшыларына саяси

кеңесшілер жіберу туралы шешім қабылданды... Түркістанда өткізілген барша съездердің ішіндегі ең бір жемістісі, жүрекке риясыз ұялағаны осы жиын еді.

...Өзіміздің астыртын саяси қызметімізді біз кеңес мекемелері мен коммунистік партия ұйымдарында ресми қызмет атқарып жүрген жолдастарымызбен толық түсіністік жағдайда жүргіздік. ...Башқұртстаннан келген ұлттық батальонды мен бірден-ақ басмашылар жағына шығара алар едім. Бірақ біздің ашық қызметтегі қайраткерлер, мысалы Тұрар Рысқұлов, ресми кеңес әскері құрамында ұлттық бөлім ретінде қалып, ашық тұрғаны дұрыс деп санады... Тұрақты бақылауда жүрген Тұрар Рысқұловпен мен көрісе алмадым. ...Маған Тұрардан хабар-ошарды Ташкенттегі башқұрт солдаттары мен Діншенің адамдары жеткізіп тұрды.

1921 ж., күз – Дінше безгекке шалдығып, Ташкентке оралады. Кирипрос лазаретінде емделіп, 1921/22 оқу жылы осы өзінің алғашқы ұстаздық-ағартушылық жолын бастаған оқу орнында оқытушылық қызмет атқарады.

1922 ж., көктем – *Дінше Әділов*: «...Ақмола үйезінен ағам Байсейіт Әділов келді, ол аудандық милиция бастығы болатын. Оның ауданынан Түркістан Республикасы аумағына көшпенділердің біразы көшіп кеткендіктен, менің ағам Ақмола үйезаткомы оларды қайтару жөнінде Түркеспублика өкіметімен сөйлесіп қайтуды тапсырған екен.

...Мен ағаммен бірге жүріп кеттім. Түркістанда бірнеше күн болып, Шуға, еліме аттандым. Даланың ауасы маған өте жақты, жазда әбден сауықтым».

1922 ж., күз – Ташкент. Ауылдан өзі ертіп әкелген балаларды Дінше қаладағы түрлі оқу орындарына орналастырады. Жасырынып жүрген Зәки Валидовпен өткізілген жиынға қатысады, онымен жеке кездеседі. *Дінше*: «Ташкенттің солтүстік шетінде Кирипросқа қарайтын Иванов бағы болатын... Есімде, Бұхарада ажырасқаннан кейінгі менің Валидовпен бірінші кездесуім 1922 жылғы қазанның орта шамасында осы бақта болды. Баққа Қоқанның әйгілі Худаярханының ұрпағы Худаярханов деген біреу меңгерушілік жасайтын. ...Осынау бақта Валидов маған мен Бұхарадан кеткеннен кейінгі оқиғаларды әңгімелеп берді. ...Бірнеше күннен кейін Ташкент филиалының мәжілісі шақырыл-

ды... Бұл мәжілісте Валидовтың одан арғы тағдыры талқыланды... Валидов өзіне Рысқұловтың сол кезде Ташкентте Түрккомиссия төрағасы болып отырған Рудзутакке өтініш бер деп ұсыныс айтқанын баян қылды. ...Қатысушылар бәрі бір ауыздан Валидовке мұндай қадамның қатерлі салдарға тіреп, оны өмірмен қоштасуға апаруы ықтималдығын айтты. Рысқұлов оған шынымен игі жақсылықпен қараса да, бәрібір әрмен қарай оны қорғай алмайды десті. Бұл пікірмен Валидов келісті. ...Сонымен, Валидов өтініш бермей, жасырын жүруін жалғастырады, сондай-ақ, оған шетелге өтіп кету керек деп шешілді».

Зәки Валидов: «70 шақырым қашықтықты жылдам артқа тастап, біз бесін намазында Ташкентке жеттік. Біздің штабымыз қаланың қақ ортасындағы Қазақстан педагогика институтының ғимаратында еді. Патшалық Россия тұсында мұнда гимназия болған-ды. Біз институт бағына кірдік. Бізді оқытушы Әзімбек Бірімжан қарсы алды...

...Таңертең оянып, біз фаэтонмен Иванов жүзімдігіне кеттік, онда мені Абдулқадыр мен осыншама уақытты түркістандық достармен өткізген әйелім Нафиса тосып тұрғанды.

...Бір кезде Бұхарада бізбен қазақ Дінше жұмыс істеген еді. Ол Балқаш көлі маңындағы қазақ тайпаларынан 40 шақты жігітті күреске әзірлеп, жол сілтеген еді; бізге және Энвер-пашаға қосылу үшін, жылқы саудагерлері кейпімен, олар Ташкентке келді. Олар мүлдем біздің дала жігіттеріндей, қызуқанды адамдар еді. Олардың көпшілігі алма, алмұрт, шабдалы, қауын дегенді өмірі көрмеген-ді. Ақмоладан Қалқаманмен келген бірнеше жас қазақ Аблықтағы біздің бақта тұрды. Осында Дінше де келіп кетті. Ол қатарымызды тағы да жігіттермен толықтырмақшы еді.

...18 қыркүйекте (1922 жылы – Б.Қ.) ашылған съезге 18 адам қатысты. Әсіресе қазақ интеллигенциясы жақсы атсалысты. ...Бұхарада «Орта Азия мұсылмандары ұлттық-демократиялық бірлестіктерінің федерациясы» деп атаған ұйымымызды енді «Түркістан ұлттық одағы», ал Алашорданы «Солтүстік Түркістан» деп атаймыз деп келістік. ...Съезд шешіміне сәйкес мен әйеліммен Иран, Ауғанстан және Үн-

дістан арқылы Еуропаға кетіп, онда Мұстафа Шоқайұлының көмегімен Түркістан ұлттық одағының шетелдік орталығын ашуға тиіс болдым...»

1922 ж., қараша-желтоқсан – Дінше Түркхалкомкеңес төрағасы Тұрар Рысқұловқа жолығады. *Дінмұхамед тергеушіге*: «Мен онымен амандастым да, өзімнің Валидовпен кездескенімді айттым... Дауыстап сөйлесем керек, Рысқұлов менің жайырақ айтуымды өтінді, өйткені басқа бөлмеде Лаумуллин отырған-ды, ол, жаңылыспасам, жазалау органдарында... істейтін. Ақсап басатын еді. Рысқұлов: «Ақырын сөйле, ана ақсақ («хромыш») естіп қалар», – деді.»

(Тұрардың Түркеспублика Халкомкеңесінің төрағасы лауазымына қарамастан, оны арнайы мекеме бақылауда ұстағаны астыртын қызметтегі Зәки Валидиге де аян болатын).

Дінше Тұрардың жәрдемімен Сырдария губкомынан ел ішінде аумақтық бағыныс мәселесіне орай жиындар өткізуге хұқ беретін арнайы мандат алады. Сосын ол Шу бойына оралып, Түркеспубликаға қарау жайындағы халық пікірін зерттеуге кіріседі. Ұзамай, кеңес өкіметі атынан келеңсіздіктер жасап, елдің ар-намысын қорлап жүрген Ғалым Әбубәкіровті ауыздықтауға қатысады...

1922 ж. соңы, 1923 ж. басы – «*Қарабура*» жинағынан (Дулат Шалқарбаев, «Елім деп өткен ерлер-ай!»): «1923 жылы (дұрысы: 1922 ж. – Б.Қ.) күзде Сарысу өзені мен Ортау, Ақтау маңындағы екі болыс Тарақты Шу өзеніндегі қыстауына жылдағыдан ерте көшті. Көптеген үйлер салығын төлемей кетті. Губерналық атқару комитеті көшкен елді тоқтатуға, мүмкіндігінше кері қайтаруға пәрмен жасады. Мұны орындау милиция бөлімдеріне тапсырылды. Ғалым Әбубәкіров... қару-жарағын асынып, ұзақ сапарға жол тартады. Жол-жөнекей Нұра Темешіндегі құдаларына соғып, Шала деген құдасын жолсерік етеді. Шала жүрген жерін дүрліктіріп, әбігер ететін усойқы бұзық жігіт екен. ...ағайын-туыстарынан пысықай жігіттерді жинайды. Ұзын-ырғасы жиырма шақты адам болады. Бұлар қолына не түссе сонымен қаруланады. Бұл кезде Тарақтылардың алды Шуға құлап кеткен. Қыс жылдағыдан ерте түседі. Енді кері қайту қиын. Арқаның жолы бекіп, Ғалым (жұрт оны «Қараноғай» деп атап кет-

кен) бастаған топ та Шуды қыстап қалуға мәжбүр болады. Олар өздеріне арнайы бірнеше үй тіктіріп, екі болыстың ортасынан штаб құрады да, әр ауылға салық салып, мал жинады. Елден қыстық киім жинатады. Ішік, тон, шапан, аяқ киім, бас киімде есеп болмайды. Артық дүниені теңге салып, буа береді. Әулие-Ата қаласына қора-қора қой, үйір-үйір жылқы айдатып, саттырады. Оған өрік-мейіз, арақ-шарап, қыздарға сый етіп тартатын сырға, тарақ, моншақ, қойшы әйтеуір, көңіліне соққанды алдырады. Күн сайын мал сойдырып, қазан ошақтан түспейді. Қысқасы, қарулы жасақ жалпақ елді үрейлендіріп, тонауға кіріседі. Қарсылық көрсеткенді өздері қолдан жасаған абақтыға қамап қойып, дүрелейді, жанын көзіне көрсетеді. Совет үкіметінің сенімді өкілі шалғайдағы елге осындай зұлмат күн орнатады. Ешкімге бағынбайтын өз алдына бір мемлекет сияқты ойына келгенін істеп бағады. «Айдатамын, соттатамын» деп елдің үрейін ұшырады. Қит еткенге «Контрсыңдар!» деп зіркілдейді.

Осындай жөнсіздікпен қалың елді әбден ықтырып алғаннан кейін, енді олар басқаша бір намысқа тиетін сұмдықты бастайды. Күнара қызойнақ жасап, оған реңді қыз-келіншектерді алдырады. Оларды қорқытып, некелі әйеліндей төсекке алып жатады. Кейбір қарсылық көрсеткен жас келіншектің күйеуін қамап қойып, жұбайын көзбе-көз зорлайды. Қараноғай мен Шала бара-бара келіншектерді місе тұтпай, бұзылмаған жас қыздарға ауыз салады. Қайсы біреулер қыздарын адам бармайтын нарқамыстың ортасынан күрке жасап, сонда жасырып ұстайды. Кейбіреулер қызына араша түсемін деп дүреге жығылған. Көшпенді ел арасында осындай тағылықтар етек ала бастаған.

...Екі болыс Тарақты жаңа үкіметтің айбарынан қорқып, қой терісін жамылған қасқыр сияқты «үкімет адамдарына» еш нәрсе істей алмаған. Тіпті атағы дырдай, білгір де, білікті, жүректі деп жүрген Мәдібек болыстың өзі де Қараноғай алдында қауқарсыз болып шыққан. ...Істерге дәрмен жоқ, іштен тынады. ...Ақыры болмаған соң, Шуда демалып жатқан Бәйсейітке хат жазып, арнайы кісі жібереді. Бұл хабарды естігеннен кейін Бәйсейіт қатты абыржиды.

...Қара ноғайдың қалай ұсталғандығы жөнінде Молдабек қария былай әңгімелеген еді:

– Біз ауылдан сегіз адам болып аттандық. Бәрімізде де қару бар. Атысса атысуға бармыз. Әбден сайланып шықтық. Арамызда – Ахмет, Әлібай, Смайыл және Бәйсейіттің туған нағашысы Сарықұлақ болатын. ...Ауылға келгенде иығына қызыл шұғамен тысталған күзен ішік жамылған Қараноғай алдымыздан жүгіре шықты. ...Есік алдында қаздыып, Қараноғайдың күзетші милициясы – өзіміздің Жексен тұр.

...Үйдің ортасында темір пеш, үйдің іші көңірсіп тұр, жып-жылы. ...Байсейіт сол жағын ала отыра берген Қараноғайдың үстіне қона түсті. ...Сарықұлақ оң жағында отырған Шаланың кеудесіне мініп қалған екен. Осы кезде сыртта тұрған Жексен мылтығын кезенген күйінде үйге кіріп келді де, атып жіберді. ...Шала сұлап түсті, Ахмет Қараноғайдың қолын артына қайырып, байлап жатыр. Жексен сұлап жатқан Шаланың қолындағы нағанды жұлып алды. Кейін білдік, Сарықұлақ үстіне міне түскенде, ол саптама етіктің қонышындағы нағанды алып үлгерген екен. Оны үйге енген Жексен көріп қалыпты. Мылтықты атқан себебі сол екен. Ол Шаланы атпағанда, Сарықұлақпен кош айтысады екенбіз.

...Жол-жөнекей бізге қасына Нұрлан мен Ысқақты ерткен Мұқыш (Дінмұхамед) қарсы кездесті. ...Маған реңі сұп-сұр болып, қанын ішіне тартқан Жексен жақындап келді. қолында көлденең ұстап алған винтовкасы.

– Шаланы атқан мен. Қараноғайды Тарактының бір жігіті атты, қыздың ағасы. Бұл жерде Мұқыштың қатысы жоқ, – деді ол дауысы қалтырай сөйлеп.»

1923 ж. қыс – Дінше «Қараноғай-Шала» оқиғасына байланысты Ақмола және Әулиеата үйезаткомдарына баяндама жолдайды, одан Ташкенттегі республика басшылығына жолығып, істің мән-жайын баян етеді. Сосын Әулиеатаға оралып, үйездік комиссияның құрамына енеді, арқалық көшпелі жұртты Әулиеата үйезіндегі жана орындарға қоныстандырумен шұғылданады.

1923 ж., көктем – «Қараноғайды» жоқтаушылар Орынбордан (Кирциктен) Ташкентке (Турцикке) Әділұлдарын іздеген жеделхат жолдатады. Осыған орай Әулиеатада Дінмұхамедке Түркатком басшыларының бірі Сұлтанбек Қожанов ара түседі.

1923 ж., 23 шілде – Дінше Әулиеатаға келгенінде, Мәскеудегі Әлихан Бөкейхановтан өзіне рухани сүйеніш боларлық ақыл айтқан хат алады.

1923/24 оқу жылы – Әділов Ташкенттегі Қазақ ағарту институтының (Кирипрос) оқытушысы, одан директоры қызметтерін атқарады. Түркістан Республикасы Ағарту халкоматы Ғылыми кеңесінің мүшесі болады.

1924 ж., 24 көкек – «Жасырын. Қазақстан комитетінің өкілі, хәм Киркрай милиция бастығы Нысанбайұлына баяндама.

Өткен 23-інші жылы Шу бойына Ғалым Әубәкіров тақырыпты болған оқиғаға Байсейіт Әділұлы хұқметтің қызметіне бармай, Шуға қашып келіп, Ақмоладан келген налог жиюшыларды ғайри басқа қызметпен қолданып келушілерді жүргізбей хәм оның міндетті қызметін атқартпай, халықты азғырып артына ертіп алған соң, қызметшілері елдің арасына шешуді камесиа бастығы Ғалым Әубәкіровке шағады. Қазынаның салықтарын хәм басқа түрлі шаруашылық жағын атқартпағандықтан, Әубәкіров анықтауды Әділбаласын өзінің сиезге тіккен үйіне шақыртады. Шақыру бойынша елінен Байсейіт Әділбаласы қасына екі атқосшы ертіп алып, Әубәкіровке келе жатқанда Жексен деген милиса қарсы жолығып, бармай-ақ қой, барып опа қылмайсың, тұтқынға алады, яки айдайды, неше күннен бері қарай рұқсат ала алмай, хабар беруге бүгін босанып келе жатырмыз осы деді. Бұдан кейін 9-ыншы районның начэлник милисасы Қуан Байжанов комиссияда жолығысады. Барлығы тарактының бұрынғы болысы Мәдібек Кеншімбаласының үйіне келіп қонады. Кеш батқасын Кеншімбаласын алдыға шығарып алып сөйлесіп, Ғалымды ұстамаққа уәделеседі. Және ақылының ішіне Сәрсенбек Ысқақбаласын да алды. Таң атқасын Қуан Байжанов қасындағы 5 милисамен Қарқаралыдағы Түбеліүйге алып жөнеледі. Қайдан сол жерге ұстамақ болып, сол бетімен тоқтамай, Ғалым отырған үйге келіп түседі. 10 шақты адам амандасып, мәжілістесіп отырғанда, Байсейіт Әділбаласы жолдасы Сарбалақ мырзамен баласына айтады. Далаға шығып байқа, жолдасы бар ма екен басқа үйде отырған. Ол далаға шығып байқап келіп, Қазір-ақ ұстауға болады екен. 4 адамнан басқа ешкім жоқ келе жатқан, жан-жақтан адам

да көрінбейді деп хабар бергесін, Байсейіт үстіндегі киімін жұлып тастап, айқайлап, байландар, ұстандар деп, Ғалымды басып ұрды. Шаланы Сарбалақ ұстай алған, сыбайлас алыса бергенде, жоғары Жексен деген хабар беруші милитса кіріп, милитса тез үйдің ішінде винтовкамен атады. Оқ оң қолының бармағын жұлып кетіп, астыңғы білікті үстінен сүлеп өтеді. Сонан соң байлап алып, Мәдібек Кеншім баласының үйіне барлық сыбай-саймандарымен халықтың сиезге деп арнап тіккен үйлерін қаншама кілем, көрпе, жастық, әмме ұрылардың пайдасына түскен 10 жылқы, 10 түйе һәм 84 қойларды алып барады. Барған соң кісі жіберіп Мұқыш Әділбаласын шақыртып алады. Және қаншама таманың басшы адамдары келгесін, жиналғандар ақылдасып, өлтірмекке байлайды. Ғалым Әубәкіров пен Шала Жолдасбаевты сол күні кеш батқасын 12 шамалы адамдарды түйеге мінгізіп жөнелтеді. Шудың Ұланбел деген арнасы өтетін шөлінен араға келген соң, басқаларды жүргізіп жіберіп Әулиеатаға қарай, Әубәкіров һәм Жолдасбаевты алып қалады. Сол жерде мұзды ойғызып, Жайлаубаевқа Ғалымды, Жексенге Шаланы аттырып, ойған жерге – арнаға тас байлаттырып тастайды. Мұқыш өзі *командивитъ* (араб әріптерімен жазылған түпнұсқада осылай, орыс әріптерімен жазылған – *Б.Қ.*) етіп тұрып, бұдан басқа жоғарғы айтылмыс нәрселерді Әділ балалары өз пайдаларына жаратады. Және 80 шамалы мылтықтан Әулиеатаға 5 мылтық береді. Уголовный розыскіне материал бергенде, қалғанын байларға таратып, жарамды винтовкаларды өзіне қалдырады. Ғалым қолданып істеп жүрген қағаздардың жасаған қаулыларын тиісті жерге бермей, жояды. Толып жобаға муақұқ болған және сұрап болыстық халықпен кім сайлаумен болған атқару комитетінің ісін, мөрін, жарлық қағазын Мәдібек Кеншім баласына алып береді. Әулекұл уағында тұратын болғасын һәм күш көмек болашақ приговор болатынын білгесін, бұдан басқа тарафтың әйелдерін жинап алып жауапқа болмағасын, жұмыстарды айтқызып көп жерде қызойнақ жасап масқаралады, қазақтың нешетүрлі сәбәп көрсетіп қаралау жағын қарастырып, талап алыпты қылып, тарақтының көп нәрселерін есепке алып, өтірік әйелдердің нафтырлық қылып бір список жасап, мөр

басқызып, зорлықпен келіп кетіп пайдаланып отыр. Мұның барлығын жасап болғасын, халықтан 1000 қой жинаттырып алып, Ташкентке барып, Сарысудан бергі жерді жайлаттырып, Сібір облысына қаратпақ болып, елді азғырып, Әулиеатаның топырағына өткізіп жібермек сол. Ел өтіп, көңілдегі кетіп болғасын, жинаттырып алған қойларын Ташкент алып барып, кіресіне жұмсап, шорасын төресін ұзартады.

Ескерту: Ғалым Әубәкіровті, Шала Жодасбаевты масқаралап атып суға қолымен тастағанын жасырып қойып, мағлұмат еткен жерлерге қашқанда ілестіріп бара жатқан пошталарға атты деп акт жасап білдіріп отыр.

Баяндама беруші уезной милитсаның қызметкері Абылкасым Нұрқасов.

26-ншы апрелде 1924 жыл».

Бұл құжат өкімет қағаздары арасында сақталған, тысына «О братьях Байсеите и Дильмухамеде Адилевых, обвиняемые в агитации против налогов и законов, изданных советской властью. Начато 22 марта 1924 г. Окончено 7 июля 1924 г.» деген жазуы бар № 6 іс-қағаз ішінде араб әріптерімен толтырылып сақталған үш «баяндаманың» біреуі. Көк қарындашпен дәптердің бір бетіне жазылған алғашқысында Байсейіттің бір ауылдан жиырма шақты милициямен келіп салық жинағаны, қара қарындашпен үлкен парақтың қос бетіне түсірілген екіншісінде – Республиканың бас милиционері Нысанбаевтың сұрауына орай, Қараноғай-Шала оқиғасына қатысқандардың аты-жөндері, Байсейіт пен Мұқыш әрекеттері, айтты дейтін сөздері келтірілген. Неғұрлым мәндірегі – мәтіні жоғарыда келтіріліп отырған үшінші баяндама. Бұған осы іс-қағазды жинақтаушы да айрықша көңіл аударған болуға керек, сиямен көшіртіп, «Копия с подлинника верно. Уполномоченный КирЦИКа Нисанбаев» деп қол қойып барып, тігіпті.

Іс-қағаздағы төртінші парақта Нысанбаевтың Түркістаннан Қызылжарға жолдаған жеделхатының көшірмесі бар: «Петропавловск. Предакмолгубисполкома. Подтвердить мне срочно телеграфно адресу Туркестан имелось нет против Байсеита Адилева назначенного прошлых годах начатбасарумилиция скрывшегося полученным оружием патронами

каком количестве также результат этого дела. Начглавмилития УполКирцика Нисамбаев. 14/V – 24 г. 35 слов – 2 р. 25 к.»

1924 ж., жаз – үйленуге талпыныс. *Дінмұхамед Әділов:* «Жазғытұрым мен Әулиеата арқылы аулыма бардым. Ауылға мені тек таза сезім мәселесі тартып тұрған еді. Мен бір қызға ғашық болатынмын, үйленбекші едім. Қыз да мені жақсы көретін. Бірақ ата-аналары қарсы болды.

Біз Әулиеатаның батысына қарай, Билікөлдің терістік жағын қыстаған-тынбыз. Біздер қыз алыспайтын туыстар болғандықтан, біздің үйленуімізге ата-аналарымыз келісім бермеді. Әдет құқығы бойынша біздің хақымыз жоқ еді. («... по адату не имели права») Мен... Әулиеатаға кетуге мәжбүр болдым. [...] Жандосов, Соколовский, жалпы тұтас бір комиссия келгенін естідім. Халық бұл комиссиядан қатты қорқып тұр екен.

Мен Қожановтың әйелінің бауырының (Жағыпар Мұңайтпасұлы Лапин, Күлэндам Мұңайтпасқызы Қожанованың ағасы – Б.Қ.) үйіне тоқтаған едім, тура сол уақытта кешке қарай Жандосов келді, тағы сәлден кейін Соколовский көрінді. Мен оны білетінмін, ол Айрықша Бөлімнің меңгерушісі болған-ды. Бірде, Верныйда жүргенімде, мен Айрықша Бөлімде 3 күн отырған едім. Онда со шақта Фурмановқа қарсы бүлік болған-ды. Бүлікшілер атылуға тиіс адамдардың тізімін жасаған екен де, мені де соған жазып қойыпты. Соколовский содан бері менің есімде.

Жандосов Лапинге бірінші боп келді. Біз екеуіміз ескі достарша амандастық. Біраздан соң көзілдірік киген Соколовский кірді. Мені оған Жандосов таныстырды: «Вот знаменитый Адилев, который известен по всему ГПУ Союза» («Одақтың күллі Бас саяси басқармасы бөлімдеріне белгілі болған әйгілі Әділов міне осы»). Соколовский: «А, Әділов?. Одан арғы таныстыру қажет емес», – деді. Біз ұзақ әңгіме-дүкен құрдық, күн тәртібінде тұрған өзекті де жанды жәйттер жайында сөйлестік. Таң атқанға дейін отырдық.

Олар түрлі жоспарлар құрған-ды. Маған, жаңылыспасам, Жандосов қазақ тұрмысын зерттеу жұмысына қатысуға ұсыныс жасады. Мен келістім. Жандосов пен Соколовский Әу-

лиеатада қалды. Әулиеата ГПУ-інің бастығы Субботин экспедицияны басқарып шықты. Мені оның көмекшісі ретінде қосты.»

1924 ж., күз – *Дінмұхамед*: «Меркеге бардық, онда 12 күн болдық, халық көп жиналды. Заң біткен жайына қалды. Қалайша жол бергендерін білмеймін, менімше келеңсіз жәйттер болып жатты. Комиссия тағайындайды, ол өз бетінше үкімдер шығарады т.с.с.

Мен Шымкентке жүріп кеттім. Жалпы, Шымкенттің партия органдары осы комиссияның жұмысына қарсы наразылықтар айта бастаған.

Жандосов пен Соколовскийді кездестірдім, көңіл-күйлері мәз емес-ті.

Жауапты қызметкерлердің жиналысына қатыстым. Губком хатшысы Каучуковский, губкомның бір бөлімінің меңгерушісі Ескараев болатын. Облревком төрағасы Досов еді.

Ол кезде ұлттық межелеу жүріп жатқан...

Досов пен губком түгелдей Соколовскийдің, жалпы жаңағы комиссияның қызметіне қарсы, жұмысын сынап сөйледі. Соколовский қорғанып бақты, бірақ онысынан ештеңе шыққан жоқ. Жандосов Голышкинмен ұстасып қалды.

Ақыры мені ескі дос ретінде Досов қарсы алады. [...] Досов маған сонда қалып жұмыс істеуді ұсынды. Мен қабыл алып, облревкомның іс басқарушысы қызметіне кірістім.»

1925 ж., сәуір – *Дінмұхамед Әділов* Кеңестер съезі болатын Ақмешітке келеді. Мырзағазы Есболов екеуі «Гержоттан қысым көрген Қожановтың бір жақынының үйіне» тоқтайды. *Дінше*: «Біз Үкімет көшіп келе жатқан пойызды қарсы алдық, станция жанында митинг болды, Нұрмақов. Досов және басқалар сөйлеп жатты. Мен ескі достарымнан Сейфуллинді, Садуақасов Жанайдарды көрдім, Смағұлды көрдім, бәрімен бірге бір асханаға барып тамақтандық...»

1925 ж., мамыр – «Съезден кейін... мен Ташкентке қайттым. Есболов, Ермеков, әйелімен Аспандиаров бәріміз бір вагонда болдық. Мен, Есболов, Ермеков және Аспандиаровтың әйелі преферанс ойнадық. Ташкентке келгеннен кейін бірнеше күннен соң Шымкент кеттім, Сырдария губсотына аға хатшы болып қызметке тұрдым. Мені Күлетов ұсынды.

ол сол кезде губкомда жауапты хатшы болып істейтін...»

1925 ж., шілде-тамыз – «...демалыс алдым, бір қызға үйленуге бел буған едім. Үйлендім. Келіншегімді Әулиеата үйезінен Шымкентке алып келдім».

1925 ж., 11 тамыз – «...Қызылордаға келдім. Түнделетіп, бірден Қожановтың пәтеріне бардык. Менімен бірге Асқар мен Байдуллаев Ағабек (және келіншегі Әзиза – *Б.Қ.*) бар еді. Төртеуіміз бірге... ауласында бос киіз үй тұрған, бізді сонда орналастырды. Сонда қонып шығып, таңертең Қожановпен көрістік, әңгімелестік. Мен оған қызмет жағын айта бастадым. Ол маған Наркомпрос орынбасарына хат жазып берді. Орыс еді, кейін қайтыс болды, фамилиясы есімде қалмапты. Сол шақта Ағарту халық комиссары Садуақасов болатын, ол орында жоқ еді...»

1925 ж., 12 тамыз – Ағарту халық комиссариатының аға инспекторы қызметіне Дінше халкомның орынбасары Константин Стародубцевтің бұйрығымен қабылданады. Ұзамай Ұлт театрын ұйымдастыру жұмыстарымен шұғылданады.

1925 ж., 25 қараша – Дінше Әділұлына Қазақ Мемлекеттік Театрының директоры болып тағайындалғандығы жөнінде № 23 куәлік беріледі. 1925 жылғы 1 желтоқсанда жұмысын бастаған V партконференция құрметіне театрдың алғашқы ойыны қойылады. Ол тұста әр қойылымның бірінші бөлімінде шағын спектакль ойналып, екінші жартысында ән-күйге кезек беріліп тұрған. Сахнаны безендіруге бірі жұпыны, келесісі малынған бай – екі киіз үй жиһаздары пайдаланылды. Қызығы да, қиындығы да мол ұлттық театрдың бірінші маусымы солай басталып, 1926 жылғы 13 қаңтарда Қошқе Кемеңгеровтің «Алтын сақасымен» ресми ашылды да, кәсіби драмалық өнер ордасы ретіндегі тарихи биігіне бет алды...

1926 ж., 15 мамыр – доғарыс. Бірқатар жанама деректер Діншенің қызметінен өз еркімен кетуіне Жоғарғы Сотта істейтін заңгер Сапар Мұстафиннің астыртын әрекеттері әсер еткенін байқатады. 1917 жылдың жазында екеуі де Ақмоладағы «Жас казак» ұйымына мүше еді. «Жасқақтықтардың» ескерткіш суретіне екеуі бірге түскен: жүзінде албырт өрлік бар балаң Діншенің арт жағында жұқалтаң Сапар тұр... Бес жарым жылдан кейін, 1923 жылдың басын-

да олардың жолы құмда тоғысады... Қарақшылық сипатқа енген Ғалым Әбубәкіров («Қараноғай») жасағының бір бұтағын басқарған Сапар Мұстафиннің қарамағындағы қарусыздандырылған милиционерлерімен бірге тұтқындалып, Әулиеатаға әкетілуіне Дінмұхамед Әділұлы сеп болған... Ақмола өкімет орындарының тапсырмасын орындап жүрген Мұстафин, сөз жоқ, тиісті түсіндірулерден кейін, көп ұзамай еліне оралды. Әрине, сол атышулы оқиғаға орай көкірегіне кек байлап қайтты... Ол қызмет бабымен жақсы өсті. Өз еңбегі бар, бәлкім, үкімет басында отырған бұрынғы «Жас қазақ» ұйымы бастығының да қамқорлығы болған шығар... Өскен сайын, өш алу үнемі ойында жүрген...

Екі өлке екі республика болып тұрған шақтың өзінде-ақ Әділұлдарын жауапқа тартқызудың біреер шарасы жасалған: 1923 жылы олар – Байсейіт пен Дінмұхамед (Мұқыш) – Қазатком тарапынан Түркатком арқылы іздестірілді. 1924 жылы Қазақ Республикасы Милиция бас басқармасының бастығы Нысанбаев Қазатком уәкілі ретінде олардың үстінен саяси мәнді іс қозғап, едәуір назар аударарлық тірлік жасады...

Міне енді 1925 жыл тартуы: бәрі бір қаланы – жанарған Қазақстанның жаңа астанасын мекен етті. Сапар – республика Жоғарғы Сотының тергеушісі. Иссапармен Әулиеатаға барып, қозғалған Қабылбек Сарымолдаевтың ісін жауып, шағымданушы Қарабай Әділбековті айыпкер етіп оралуының пайдасы тиген болуы да ғажап емес – Жоғарғы Соттың азаматтық істер бойынша алқасының төрағасы лауазымына ие болды. Заңгерлік арнайы білімі болмаса да, жалпы білімі төменгі дәрежелі деңгейде ғана болса да, ол өзімен қатар істеп жүрген жоғары білімді заңгерлер жете алмаған қызмет сатысына тез көтерілді... Демек оның Әділовтерді қуғындау мүмкіндігі де артты...

Тарихи істі бастап, ұлттық театр өнерін жап-жақсы даму жолына қойған Діншенің 1926 жылы жазғытұрым өз еркімен қызметін тастап кетуінің астарында осы жәйттің жатуы ғажап емес...

1926 ж., қазан – *Дінмұхамед Әділов*: «Қызылордаға келген соң Қожановтың үйіне тоқтадым. Қожановтың үй-іші тұрған Досмұхамедов Халелдікінде болдым. [...] ...жолпұлыма крайком нұсқаушыларының бірі Кадоленко 10 сом берді.

[...] Шымкентке келіп, ортаншы Мәмбеевке (олар үш ағайынды еді) соқтым, мен онда заттарымызды қалдырған едім. Жүктерімізді түйелерге артып жібердік те, келіншегіміз екеуіміз Әулиеатаға тарттық, сол жақтан ауылға бардық».

1926 ж., қараша-желтоқсан – «Мен Шымкент пен Қызылордаға барып қайтпақ болдым. Келіншегім сырқат еді, қасыма ертіп алдым. Бұл 1926 жылдың қысы болатын.»

Діншенің бұл сапарларының астарында, сөз жоқ, қызметке тұру әрекеті жатқан-ды. Реті келмеді. Ең бастысы, қызмет ұсынып қолұшын берер ешкімнің жоктығына, Байсейіт екеуінің де жағдайларының кісі қызығарлық түгі қалмағанына көзі жете түскен еді. (Байсейіттің адвокатурамен шұғылданғанын НКВД ардагері Иван Шумиловтың естелігінен білеміз. Оның да, Діншенің де қызметтерін өткізіп елге көшулеріне себеп – баяғы 1922/1923 жылғы қыста болған оқиғаны қуушы дұшпандарының әрекеттерінен сескенгендіктері жатқан. Бұл ретте, жоғарыда айтқанымыздай, жазалаушы органдарда істейтіндердің, кеуделеріне кек тұтқан басқа да ескі таныстарының белгілі бір дәрежеде тиісті жерлерге тиісті сыбырамалар түсіріп, қажет пікір туғызулары бек мүмкін). Олар 1926/27 жыл қысын ауылдарында өткізді.

1927 ж., көктем – *Дінше тергеушіге*: «Менің ағам Байсейіт Шымкент пен Қызылордаға барып, жағдайды, бұдан арғы уақытта не істерімізді барлап қайтпаққа бекінді... Смағұл Садуақасовпен және Сейфуллинмен сөйлеспек болды. Мен ағамды тосып қырда қала бердім. Сосын отбасымды алып, Шымкентке бет алдым. Қаратаудың етегіне жеткенімізде Байсейіттің қамауға алынғанын, Шымкент абақтысында отырғанын естідік.» Дінше ұғады – Қараноғай мен Шаланың жанашырлары өш алуға нақты іспен кірісті деген сөз. «Маған одан әрі жүру қатерлі еді, Оразбек Наубаев дейтін қазақты біліп қайтуға жұмсадым. Ол ертеректе ағамда милиционер болып қызмет атқарған-тын. Онымен Болысбек (фамилиясы есімде қалмапты) бірге кетті. Осы кезде бізге Байдуллаев Ағабек келді. 15 күндей өткенде жаушыларымыз оралып, ағамды Қызылордаға әкеткендерін хабарлады. Ауылға қайттық. [...] Қызылордаға бірден өзім баруға қауіптендім. Сондықтан 60 шақырымдай жетпей тоқтадық. Қолдарына Есболовтың атына хат жазып беріп, Байдуллаев пен

Бейсенбаевты қалаға жібердім. [...] Олар айтып келді: «Казшерсть» басқармасының мүшесі боп жүрген Есболовқа барып, хатты беріпті. Анау оқып шығып, жыртып тастапты да. Байсейіттің ГПУ-ден Домзакке ауыстырылғанын хабарлап, мені кешке елеусіз ертіп әкелуді сұрапты. Түнде біз Есболовтікіне бардық, онда Дулатов отыр екен. [...] Біз Байсейіттің босануынан үміттенуге болар-болмасы туралы талқыластық. [...] Байсейітті, егер мүмкіндік туса, түрмеден қашыру керек деген пікірге келдік. Мен Домзактің кейбір надзирательдерімен байланыс орната бастадым... [...] Қалада бірде Дулатовтікінде түнедім. Күндіз ол мені екі жас коммунистің қасына орналастырды. [...] Мұстафаны өлтіріп кеткенін газеттен оқыдым. Балқайды бұрын, театр директоры кезімде білуші ем, Дулатовтікінде кездестіргем.»

Міржақып Дулатовтың көрсетулерінен: «Мен студент туысым Мұстафа Көшековке (ол қазір қайтыс болды) үйіне барып өтініш айттым, Әділовтің қасында тұра тұруына рұқсат ет деп. Мұстафамен бірге Байтуғаев Балқай дейтін студент тұратын, ол да Әділовті білетін. Әділов олармен бір-ақ күн тұрған сияқты, сосын кетіп қалды. Ол ағасының хал-жағдайын білуге келген сияқты еді.»

Дінше: «Дәулетияров Махмудтікінде бірнеше күн болдым. ол менің бажам еді, келіншегімнің сіңлісіне үйленген-ді. Еңбек халкоматында істейтін тәрізді-тін. [...] Байсейітті түрмеден «қашырудың орайын келтіре алмадық та, біз ауылға оралдық. [...] Тағы Қызылордаға жиналдым, бұл жолы Бейсенбаев Мұқатай мен өзімнің жақын туысым Кәрібаев Нұрланды ерттім. [...] Тағы да қашырудың сәті түспеді...»

1927 ж., күз – «Нәтижесіз сапар мені жалықтырды да. Рамазан мен Кәрібаевті жұмсадым. [...] Біраз уақыттан соң бір қазақты ертіп Нұрлан оралды, анаусы Әулиеата аумағындағы Талас өзені бойында тұратын Жағалбайлы руынан екен. Олар Байсейітті босатып алу үшін ақша жинап, адам жіберіпті, солармен Қызылордада менің жаушыларым кездескен көрінеді. Іс Әділет халкоматына өткізіліпті де, олар енді Байсейітті босатып алу әрекетіне кірісіпті. Бұл шаруаға Алқа мүшесі Қадырбаевтың қатысы мол болыпты. Байсейітті кепілдікке шығаруға ұйғарыпты. Қадырбаев пен Қапин Сабыр кепілдік беретін кісілер табындар дейді. [...] Ауылға

Байсейіт оралып, мені шақыртыпты. [...] ...маған тұтқындалуының егжей-тегжейін айтып берді. [...] Кейінірек оған өз ісінің Ақмола губсотына жолданатыны, оған Петропавлға баруға тура келетіні мәлім болады. [...] Дулатовқа жолығады, ол қашып кетуін мақұл көріп, каражат беріпті. Ағам Досмұхамедов Жаншаға да барған екен, ол да ақша беріпті. [...] Билет алып, Түркістан жағына кетеді. [...] Кепілдік берушілердің бірі Құлмұратов Кәріпбай. [...] Бейсенбаев Мұқатаймен Мейірмандікіне тоқтайды, Мейірман оларды атқа мінгізіп, Қаратаудың солтүстік беткейіндегі «Төртши» деген жерге жеткізеді. Онда Байсейіттің таныс адамдары көлік беріп, Байсейіт серіктерімен ауылымызға жетті. Бізді ешкім мазалаған жоқ...»

1927/28 жж. қыс – «Қысты біз ың-шыңсыз Шу өзенінде өткіздік. [...] Түркістаннан Үмбет (фамилиясын білмеймін) келіп, Жабаев Рүстембек деген қызметкерді көргенін айтты, ол әлдеқалай Қызылордаға барып қайтқан екен, сонда Мәскеуден Қожанов келіпті, Қожанов Жабаевқа айтыпты-мыс: Қызылордада Әділовтердің соңына мықтап түсіпті, егер оларды ұстап алса – абақтыға жабады, сол себепті алысырақ жүргендері дұрыс деп. Ол мұны Жабаев бізге жеткізеді деген есеппен айтса керек.»

1928 ж., көктем – «Көшпенді жұрт солтүстікке бет түзеп, жайлауға қоныс ауыстыра бастады. Мен Ташкентке барып қайтпақ болдым, Қожанов Ташкентте істейді, БК(б)П ОК Орта Азия Бюросының үгіт-насихат бөліміне жіберілді деп естіген-тінмін. Сонымен көрісіп, жағдайым жайында сөйлесем деп едім. Бәлкім мені Өзбекстанда қызметке орналастыру қолынан келіп қалар, мүмкін ағыңнан жарылып ашыл дер, яки шетелге сапардың ретін келтірер. [...] Кәрібаев Нұрлан екеуіміз Байдуллаев Ағабектің ауылына беттедік. [...] Жолда бізге Жақыпов Ордабай жолығып, Байдуллаевтың қамалып қалғанын, Домзакте отырғанын айтты. Ол қылмыс іздеу бөліміне қызметке тұрған екен де, пәре алды деген айыппен тұтқындалыпты. Жақыпов бізге одан хат әкеле жатыр екен. [...] Ағабектің ауылына келдік. Мен оның жағдайын білмек болдым. Егер қашқысы келсе, қолұшын бермекшімін.

Әуелі мен Арысқа дейін атпен барып, Арыстан Ташкентке дейін пойызға отырамын ғой деп ойлаған едім.

Біз Домзакке түнде ұрланып келіп, терезеден Ағабекті көрдік, ол кеңседе жұмыс істеп отыр екен, бас изесіп сәлем-дестік, ол да бізді көрді.

[...] Достарыммен көріскім келді. Сонда Аймауытов тұратын, ол Шымкент қазпедтехникумының оқытушысы еді. Пәтері техникумның жанында екен. Кешкісін терезесінен қарап, үстелде отырғанын көрдім. Есімін атап жәй ғана дауыстап шақырдым. Ол жұмысын тоқтатып, сыртқа шықты. Біз қараңғы бұрышқа барып тұрдық. [...] Есімімді атағаныңнан-ақ, мен сені даусыңнан таныдым деді ол маған. Мен оған хал-ахуалымызды, Ташкентке барып, Қожановпен ақылдаспақ ниетімді, бірақ Шымкентке келгенімді, өйткені мұнда достарымыздың бірі отырғанын айттым. Маған көмектесуін өтіндім. Ол маған менің мұнда көзге түсуімнің қауіпті екенін, мені тұтқындаулары ықтималдығын айтты. Егер біз Байдуллаевты түрмеден алып қаша алсақ, мейілдерің деді, бірақ Ташкент сапарына қатысты қарсылық білдірді. Өзі жақында Ташкентке, одан Қызылордаға шықпақшы екен, егер менің Қожанов пен Дулатовқа сәлемім болса, айта бармақ. [...]

Ағабекті алып қашуды былай ұйымдастырмақ болдық: оны амбулаторияға апару керек-тін, біз ат дайындап тұрамыз, Ағабек амбулаториядан сытылып шыға алса, атқа мінеді де жүріп кетеді. Таңертең... [...] біз қала сыртынан тосуға тиіс едік, ал оның ағасы аттарды алып, түрме жаққа кеткен. Біраздан кейін Ағабектің шауып келе жатқанын көрдік, сөйтіп біз төртеуіміз аттарымыздың басын қоя бердік. Жылдам жүріп, Арыс өзеніне дейін келдік. Ағабектің Темірлан поселкесіне тақау жердегі бір танысыныкіне тоқтадық. [...] Сол күні бәріміз оның ауылына жеттік. Тағы бірнеше күннен соң мен серігіммен қырдағы ауылыма аттандым...»

1928 ж., жаз – *Дінмұхамед*: «28-жылдың жазында Шымкентке келіп, Аймауытовпен кездестім. Арамызда Голошекин туралы әңгіме болды. [...] ...ол қорқынышты бір аласапыран болып жатқанын, бәрінің астан-кестені шыққанын, айнала жансыз, агент, тыныс алу, қадам басу мүмкін емес. бар жерде тынышсыздық, аңдушылар екенін, т.т. айтып шағынды. Қазақстан масқара үрейлі жағдайға түсірілді, ал мұның бар себебі Голошекинде. Дүние ол келген соң аяғы аспаннан келе төңкерілді. [...] Мен бе, әлде ол ма, есімде жоқ,

әйтеуір әңгімелесіп тұрғанда, қастандық жасауға болмас па екен деген мәселені көтердік. Аймауытов өзінің қастандық жағында екенін айтты. [...] Нұрланды Қызылордаға жібергенімде, одан Дулатовтан Голощекиннің қайда екенін сұрай келуді өтіндім. [...] Дулатов айтыпты: Голощекиннің өміріне қастандық жасауды ойламау керек, өйткені, біреуін жойсаң – басқасы келеді, ал бұл әрекет үшін террор жүргізілетін болады, біз мұнда бәріміз де байлаулымыз, қастандықтың кері нәтиже беруі ықтимал, әрі баршамыз да аяқ-қолдарымызбен матаулы емеспіз бе деп. [...] Голощекинді кім өлтіру керек деген мәселе алға қойылған емес. Мен тек қана өз күшіме сене алмайтынмын. [...] Біздің Голощекинге дұшпан деп қарайтынымызды, барлық ұлтшылдардың оны жеккөретінін, түптің түбінде оны тайдыру қажет деп есептейтінімізді Нұрлан білетін. [...] Алға қойған мақсатқа жетудің сенімді жолдарының бірі – террор дегенді айтатын бізге Бөкейханов. Ол Софья Перовская және басқалар туралы әңгімелейтін, сөйтіп мынандай ойды өрбітетін еді: қазақтардан терроршылар пайда болмайынша, қазақ халқының азат болуынан үміт ете алмайсың деп. Қазақтың ұлтшыл-қызметкерлері көп жағдайда инертті, жандарын аяйды, қатерлі істерге бармайды дейтін. Ол террордың қажет құрал екенін қызына әрі беріле сөз ететін, бірақ бұл мәселе [...] принципті шешімін тапқан емес. Жеке әңгіме-дүкен үстінде террор жайы сөз болатын, патша режимі тұсындағы революционерлердің жауынгерлік ұйымы дейтінді мадақтайтынбыз. [...] Террорды принципінде пәрменді құрал ретінде мойындайтын едік, бірақ бұл ретте ұдайы тіршілік айналасынан ұзай алмайтынбыз, өйткені бәріміз де отбасымен тұсалғанбыз-ды, жанұя үлкен кедергі еді, ол мұндай қызметті жандандыруға мүмкіндік бермейтін.»

1928 ж., күз – Байсейіт пен Мұқыш ірі байлардың дүние-мүлкіне жүргізілетін тәркілеу науқанымен бірге өздіерінің де қамауға алынуы ықтималдығын сезініп, бой тасалап, әр сыбысқа құлақтарын түрік ұстап жүріп жатады. Өкімет өкілдері барды деген ауылдан қаша көшеді. Ақыры, сондарынан тікелей куғыншылар түскенде, олар бір-бірінен көз жазып қалады...

1928 ж., 17 желтоқсан – *Дінмұхамед*: «...Ағабек тауда екен. Біз үйлер арасымен тереңдей бермекші едік, артынан бұл ойымыздан айнып қалдық. Асқар мен Нұрланды жұмсамақ болдық, себебі Жағыпар біздің үйлеріміз қонған жаққа барып бәрін біліп қайтамын деген. Біз Ағабектің ауылында қалдық. Бұл түнді біз сонда өткіздік, ал таңертең мені біреулер ертемен оятты, өкімет өкілі келгенін айтты. Мен асығыс-үсігіс киіне бастадым...»

Чекист Шумилов (Ұлы Қазанның 50 жылдығына орай шыққан Қазақстан чекистерінің тыныс-тіршілігін баяндайтын «Көрінбейтін майдан» атты жинаққа енген «Жартыфеодалдар» операциясы» естелігінен): «...Әділов пен Ағабекөвті (Ағабек Байдуллаевты – *Б.Қ.*) тұтқындап, біз аялдамастан жақын жердегі теміржол станциясына жүріп кеттік, одан Қызылордаға, ПП ОГПУ-ға жеттік те, сол жерге Әділов пен Ағабекөвті өткіздік. [...] Кент-Аралдан мен шыққалы тұрған күні, біздің жасақтың бастығы Егембаевқа ағайынды Әділовтердің тұтқындалуға тиіс екінші бауыры – Байсейіттің жүрген жері мәлім болды. Егембаев бір топ жауынгермен осы тапсырманы орындауға аттанды. Алайда Байсейіт тірі берілмепті, Егембаев оның берілуін талап еткенде, бандит өзін өзі револьверден атып жіберіпті.»

«*Қарабура*» жинағындағы *ел-жұрт естелігінен*: «Байсейіт белуардан қан кешіп, ажалмен бетпе-бет арпалысып жүріп құрысқан Совет үкіметінен ақырында опа таппады. Өзі орнатысқан үкімет өзіне жауыға бастады. [...] ...сонау жылдарғы Қара ноғай мен Шаланы жоқтаушылар әкілене бас көтерді. [...] 1928 жылы күзде аудан бойынша 9 ірі байдың малы конфисқаланды. [...] Әр жерден наразылықтар туа бастады. Ауыл белсенділері бұл наразылықты тұтатып жүрген Байсейіт деп жоғарғы жаққа хабарлап жатты. Ақыры 1928 жылы желтоқсан айында Байсейіт пен Дінмұхамедтің «бандасын» ұстауға Біріккен Саяси бас басқармасының өкілі Шумилов бастаған қарулы отряд шықты. [...] Байсейітті ұстауға аудандық кеңес төрағасы Макинді жіберді. Олар өздерінің жансыздары арқылы Байсейітті құм ішінде қыстап отырған Науан ауылында жатыр деп естіген. [...] От-

ряд таңмен бірге Терең жал ішіндегі көнді қыстап отырған Науан ауылын сыртынан қоршап алды. [...] ...ауыл үстінен бір дүркін оқ жаудырды...

...Мылтық үстін-үстіне өршелене атылды. [...] бір парак қағазға өлген қойдай акт жасалды да тынды...»

1930 ж., 12 наурыз – Мәскеуде, ОГПУ-де 43 адамды жауапқа тартқан № 78754 іс («Алаш ісі» – Б.Қ.) бойынша Айыптау қорытындысы шығарылды. Үш аптадан кейін үкім шықты. Араға тағы екі жұма салып, төрт боздаққа қатысты жоғарғы үкім орындалды.

1930 ж. 21 сәуір – пролетариаттың ұлы көсемі Лениннің алпыс жылдық мерейтойы қарсаңында, 1930 жылғы 21 сәуірде Дінмұхамед Әдіұлы (Жүсіпбек Аймауытов, Ахметсафа Юсупов, Әбдірахман Байділдин төртеуі) атылды. Мәскеудің Ваганька зиратына құпия көміп тасталған бұл боздақтар жайында алпыс екі жылға созылған үнсіздіктен кейін «Кешкі Мәскеу» газеті 1992 жылғы 25 мамырдағы санында тұңғыш хабар берді...

Дінмұхамед Әділов пен оның байланысы болған қызметкерлердің өмір жолын білу үшін төмендегі дерек көздері каралды.

Қазақстан Республикасы Президентінің архивінен: 141-қор, Б(б)КП Қазақ өлкелік комитеті құжаттары; 139-қор, Р(б)КП Қазақ (Киргиз) облыстық комитеті құжаттары; 666- қор, Р(б)КП Жетісу облыстық комитеті құжаттары; 1-қор, Р(б)КП Верный үйездік-қалалық комитеті құжаттары.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Орталық тарихи архивінен: 5-қор, Орталық Атқару Комитеттерінің құжаттары; 30-қор, Халық Комиссарлары Кеңесінің құжаттары; 40-қор, Ішкі істер халық комиссариатының құжаттары; 81-қор, Ағарту халық комиссариатының құжаттары; 251-қор, Жоғарғы Сот құжаттары; 1380-қор, Әділет халық комиссариатының құжаттары; 109-қор, Түркмайдан Соғысрөккенесі Жетісудағы уәкілінің құжаттары.

Алматы облыстық мемлекеттік архивінен: 350-қор, Жетісу облыстық әскери-революциялық комитетінің құжаттары; 177-қор, Жетісу облыстық оқу бөлімінің құжаттары.

Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің архивінен: Біріккен Саяси Бас баскарма жүргізген № 78754-іс.

Бұлардан басқа, мерзімді басылымдар, зерттеу еңбектері, естеліктер, сондай-ақ тәуелсіздік жылдарында жарияланған ғылыми жұмыстар да пайдаланылды.

2. Ұлттық өнер ордасының шаңырақ көтергеніне 80 жыл

Бүгін Мұхтар Әуезов атындағы академиялық қазақ драма театрының 80 жылдығы атап өтіледі. 1926 жылғы 13 қаңтарда кеңестік Қазақ Республикасының астанасы Қызылорда қаласында Ұлт театры тұңғыш рет ресми түрде шымылдығын ашты. Осы күн ұлттық кәсіби сахна өнерінің қара шаңырағы – Мұхтар Әуезов атындағы академиялық қазақ драма театрының туған күні болып саналады. Биыл еліміздің осынау даңқты өнер ордасының шаңырақ көтергеніне 80 жыл толып отыр. Алматыда бүгін осы мерейтойға арналған салтанатты шаралар болады. Ал біз Әуезов театрының негізін қалаған қайраткер, тұңғыш директоры жайында не білеміз?

Даңқты театр тарихы былай басталды...

Орта Азиядағы республикаларды ұлттық тұрғыда жіктеп-межелеу науқаны өткеннен кейін, Қазақ және Түркістан республикаларына бөлініп жатқан қазақ жерлерінің негізгі бөлігін, ақыры, бір шаңырақ астына топтастыруға мүмкіндік туды. Түркесубликадан межеленген қазақ облыстарын Қазақ автономиясына қосты. Соның нәтижесінде, 1925 жылғы 15–19 сәуірде Ақмешітте өткен Кеңестердің Бесінші (қазақ жер-суы мен халқы біріктірілгеннен кейінгі Бірінші – *Б.Қ.*) Күлліқазақ құрылтайы Ресей Федерациясы құрамындағы біртұтас Қазақ Ұлттық Республикасының құрылғанын әйгіледі.

Құрылтай автономиядағы «халық ағартудың кезекті мәселелері жөнінде» арнайы қарар қабылдады. Онда тұрмысы жүдеу, артта қалған Қазақстанды күшті, шаруашылығы жаңғырған, мәдениетті кеңес республикасына айналдыру» жолдары, соның ішінде ұлт театрын құру мәселесі де атап айтылып, жеке тармаққа: «Қазақтың ұлттық театрын құру жеделдетілісін» деген тұжырым жазылған болатын.

Құрылтай шешімімен Ақмешіт – Қызылорда, Киргиз – Қазақ аталып, республика жұрты автономия тыныс-тіршілігін жандандыруға, жер-суы мен халқы біртұтастанғаннан кейінгі тұңғыш астанасының құрылысын екпінді түрде өрістетуге зор шабытпен атсалысты. Алайда қазақтың ұлттық театрын құру жайындағы қаулыны орындау күзге дейін қолға алынбады.

Тарих бұл қаулының орындалуын жүзеге асыруды Діншенің – Дінмұхамед Әділұлы Әділовтің еншісіне бұйыртты. Ол республика партия ұйымы жетекшілерінің бірі Сұлтанбек Қожановтың ұсынысымен, 1925 жылғы жазда ағарту халкоматының аға инспекторы қызметіне тағайындалған еді. Сол тұста жас республикаға қажет мамандарды еліміздің ірі қалаларындағы белгілі оқу орындарында оқытып дайындау мәселесі күн тәртібінде тұрған. Дінмұхамед Әділұлы емтихан қабылдау комиссиясының төрағасы болды. Шәкірттер Мәскеу, Тәшкен, Орынбордың түрлі оқу орындарына жіберілді.

«Осы науқан біткеннен кейін... мен ұлттық қазақ театрын ұйымдастыру қажеттігін көтере бастадым, – деп еске алды Дінше 1928 жылы ОГПУ тергеушісі алдында. – Бұл жайында Садуақасов, Жандосов, басқа да көптеген көрнекті қызметкерлер айтып жүрді. Маған сол театрды ұйымдастыру тапсырылды. Мен Қазақстанның түрлі қалаларына Садуақасовтың атынан сахна қызметкерлерін шақырған жеделхаттар жолдай бастадым. Ақыры... ұлт театры құрылды. Мені директоры етіп тағайындады. Бірінші спектакльді біз бесінші өлкелік партконференцияның ашылуына қойдық...» (Садуақасов Смағұл – ағарту жөніндегі халық комиссары, Жандосов Ораз – өлкепарткомдағы үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісі).

Көрсетілімнің қысқа ақпаратынан мына маңызды деректі білесін: ұлт театрының алғашқы ойын көрсетуі 1925 жылғы 1 желтоқсанда болған (осы күні Ресей Компартиясы Қазақ өлкелік ұйымының Бесінші конференциясы жұмысын баста-

ды). Бірақ одан театр жұмысын ұйымдастырудың жоқтан бар жасауда мандайтер төккізген қияметін біле бермейсің. Кәсіби сахнаның не екенін білмейтін ауыл өнерпаздарынан үлкен өнер көрігін қыздырушыларды жасауға бет алған ол кезеңнің қиындығы беріде өнер қайраткерлері жазған естеліктерден, зерттеушілер еңбектерінен ғана көрінеді.

Соларға сүйене отырып, Ұлт театрын құру мынандай кезеңдерден өткенін парықтаймыз: өнерпаздар әуелі Қазақстанның бес жылдығын тойлау күндерінде бас қосқан және Қызылорданың мерекелі орындарында өз өнерлерін көрсеткен сияқты. Ең атышулы, атақты оқиға әйгілі палуан Қажымұқанның көшпелі цирк аренасында өнер көрсетуі болса керек. Ұлт театрын құру үшін жер-жерден өнерпаздардың басын астанаға шақырып қосып жүрген Дінше халықтың Қажымұқанды ұлықтауы кезінде айтылып жатқан сөздердің орысшалануын талап еткен европалық қызметкерлерге қарап сөйлейді. Оның сондағы сөзі кешегі езілген қазақтың көкірегіне қандай мақтаныш сезімін ұялатқаны жайында беріде атақты артист Қапан Бадыров тебірене еске алды.

Мерекелік іс-шаралар аяқталған соң, қазанның 22-ші жұлдызында, республиканың Ағарту комиссариатында жазушылар мен мәдениет қайраткерлерінің қатысуымен кеңейтілген мәжіліс өткен. Сонда халық комиссары Смағұл Садуақасұлы ұлт театрын ашу мақсатында атқарылып жатқан жұмыстар жайында баяндама жасады. Одан араға бір ай салып, жаңа театр республика коммунистері форумында тұңғыш рет ойын көрсетті.

Театрдың ресми ашылған күні 1926 жылғы 13 қаңтар деп есептеледі. Мұны кеңестік тарих терістеген емес, тек осы күні театр шымылдығын Мұхтар Әуезовтың «Еңлік-Кебегімен» ашты деген деректі әбден құлаққа сіңірген. Іс жүзінде бұл күні сахнада Қошке Кемеңгеровтің «Алтын сақина» атты пьесасы ойналған еді. Күтулі мәдени оқиға жайында республикалық «Еңбекші қазақ» газеті 1926 жылдың басын-

да бірнеше нөмірінде мынандай хабарландыру жариялады: «Гинуардың (қаңтардың – Б.Қ.) 13-і күні кешкі сағат 6-да мемлекеттік ұлт театрының ашылу мерекесі болады. Театр әртістері Кемеңгерұлының «Алтын сақинасын» ойнайды. Оның соңынан концерт, демалыс уақыттарында оркестр ойнап тұрады. Театр директоры Дінше». Осынау тарихи деректің бұрмалану себебі Қошкенің де, Дінше секілді, саяси репрессия құрбанына айналғанында жатқан-ды.

Бірақ «Еңлік-Кебек» – Әуезов театрының алғашқы қойылымы» деген дерек ойдан шығарылмаған еді, ол шынында да ұлт театры сахнаға шығарған алғашқы спектакль болды. Тек ол кеңес мәдениет тарихы айтатын 1926 жылғы 13 қаңтардағы ұлттық театрдың салтанатты түрде ашылуында қойылған жоқ, ол – саяси тұтқын, саяси репрессиялардың алғашқы толқынында атылып кеткен Дінше Әділұлы атап айтқан оқиғаға орай – Қазақ өлкелік партия ұйымының Бесінші конференциясына қойылды.

Дінше шартараптан жинаған көркемөнерпаз әртістердің алғашқы ойыны өлкелік партия конференциясына қатысушылар алдында 1925 жылғы 1 желтоқсанда ойналған. Сөйтіп, жер-суы мен халқы бір шаңырақ астына біріккен біртұтас Қазақстан астанасына алғашқы партиялық форумға қатысу үшін республиканың әр өңірінен жиналған коммунистер желтоқсанның алғашқы күндерінде Мұхтар Әуезовтің «Еңлік-Кебегінің» бір актіні (ол бұрын Орынборда қойылған, онда әртіс Серке Қожамқұлов ойнаған, сондықтан да оның пьесаны Ұлт театрында сахналауға жақсы жәрдемін тигізгені түсінікті) көрді және өнерпаздардың үлкен концертін тамашалады. Одан кейін жас труппа театрдың ресми ашылуына әзірлене бастады.

Алғашқы маусым

Қазақ Республикасының Ағарту халкоматы 1925 жылғы 25 қарашада Діншеге берген куәлік мәтіні мынандай: «Удостоверение. Дано сие тов. Адилеву Диньмухамеду в том, что

он действительно состоит на службе в Нар. Комиссариате по просвещению в качестве Директора Каз. Гос. Театра, что подписями и приложением печати удостоверяется». («Куәлік. Берілді бұл куәлік жолдас Әділов Дінмұхамедке, ол іс жүзінде Ағарту жөніндегі Халық Комиссариатында Қаз. Мем. Театрының Директоры лауазымымен қызмет жасайды, осы жәйт қойылған қолдармен және мөр басу арқылы куәландырылады»).

Қызметіне ресми сипатта, жаңа сапамен кіріскен Дінше театрға артистерді «Өнер қайраткерінің шартты уағдасы» деген келісімшарт жасау жолымен қабылдайды да, Ұлт театрының 1926 жылғы 13 қаңтарға белгіленген салтанатты ашылуына жаңа спектакль әзірлеуді бастап кетеді...

Қазақтың тұңғыш ұлттық театры Қызылордадағы орыс театрымен бір ғимаратта жұмыс істеп, аптасына бір-екі мәрте (бейсенбі, жексенбі күндері) ойын қойып отырды.

1926 жылғы қаңтар – мамыр айларына созылған алғашқы маусымда театр қойылымдарының 12 премьерасы болды, сахнада барлығы 20 драмалық спектакль ойналды.

Әр пьеса қысқа мерзім ішінде әзірленіп, бір-екі-ақ реттен қойылатын. Театрлық маусым бойы спектакльдер концерттік ойын-сауықтармен бірге, астастыра көрсетіліп жүрді. Концерттер ешқандай кәсіби білім алмаған, театр артисі болып қызмет атқаратын халық таланттары орындайтын ән-күй, әзіл-сықақ, тіпті цирк нөмірлерінен түзілетін. Енді қаз тұрып келе жатқан ұлттық театр өнеріне халық шығармашылығы үйлесе кірігіп жатты.

Тұңғыш директор ұлттық сахна өнерін жолға қою-дамыту жұмысына халық комиссары Смағұл Садуақасұлының қолдауымен білек сыбана кірісті. Ағарту халық комиссариаты театрдың репертуарын жақсарту мақсатымен жақсы пьесаларға бәйге жариялады. Ал бәйгеге түскен шығармалардың ұнамдыларын Дінше бірден сахнаға әзірледі.

Дінмұхамед Әділов «Театр директоры Дінше» деп қол қойып, «Еңбекші қазақта» жариялап отырған жарнамалық

мәтіндерден осы бәйге мен Ұлт театрының қызметі жөнінде бірер қызық мәлімет алуға болады.

Мәселен, төмендегі хабарларға көз жүгіртелік: «Мемлекеттік білім комиссариаты. Апрельдің 4-і, жексенбі күні Оқу комиссариатының бәйгесіне келген пьесалардың ішіндегі дәмелісі – 3 перделі «Исатай батыр» деген тарихи драма қойылады. Ойынға келушілер пьесаны сынап, сұраулар ба-сылған қағазға жауап жазып береді. Жеті кісіден сыншы комиссия ойында болып, пьесаның артық, кем жерлерін бақылап отырады. Сыншы комиссия мүшелері: 1) Садуақасұлы Смағұл, 2) Майлыұлы. 3) Жандосұлы, 4) Жолдыбайұлы, 5) Байтұрсынұлы, 6) Насонов, 7) Аймауытұлы».

Немесе: «...Бәйгеге келген 3 перделі, 6 сүгіретті және прологі мен эпилогі бар «Қаракөз» атты драма апрельдің 8-інде, бейсенбі күні ойналмақшы еді, бірақ даярлап шығаруға уақыт көп керек болғандықтан, апрельдің 11-іне қалдырылды. Театр артистерінің саны жетпегендіктен, 10-нан артық адам сырттан шақырылды. Ойынның аса қызық болып шығуы күтіледі».

Сондай-ақ: «Мемлекеттік ұлт театры Қазақстанның оңтүстік жағына қарай шығуы алдында... апрельдің 22-сінде, бейсенбі күні, Оқу комиссариатына бәйгеге келген пьесалардың бір дәмелісі «Шернияз» атты 4 перделі қарақалпақ тұрмысынан жазылған драма ойналады... (Одан әрі, жоғарыдағыдай, көрермендерден сыншылық пікір білдіру өтініліп, спектакльді арнайы комиссия көріп отыратыны айтылған, сондай-ақ әртістер – «ойынға қатысушылар» – аттары жазылған)».

Байқағандарыңыздай, Әділов пен оның өнерпаз серіктері балаң сахнада маңдай терлерін төге еңбек етіп, қатардағы көрермендер мен белгілі қазақ жазушылары, орыс режиссері, тіпті оқу наркомы бір мезгілде ұлттық драматургия, режиссура, орындаушы-әртістер жайында, солардың баршасының кәсіптік биікке біліктілікпен бет алуына септесуге тиіс пікірлерін білдірулеріне қолайлы, көрнекі жағдай туғызған көрінеді...

Премьералардың жиі болуына карағанда – жас театр іргесін қалаушылардың тынымсыз ізденіс үстінде жүргені кәміл. Дінше спектакльдердің қойылымдарына негізінен жалпы көркемдік басшылық жасап отырса керек, ал әр ойынның ұңғыл-шұңғылын шығармашылықпен әрлеп, режиссуралық деңгейін көтере түсу үшін – сахна шеберлерінің өз ішінен жекелеген спектакльдердің режиссерлерін тағайындау тәжірибесін қолданған тәрізді. Мәселен, «Қаракөзге» режиссер болуды Орынбор оқу орындарындағы көркемөнерпаздар үйірмесінде ойнап ысылып келген Серке Қожамқұловқа тапсырса, «Шернияздың» режиссері етіп – Ташкент сахналарында тәжірибе алған, Қазақ ағарту институты қабырғасындағы музыкалық-драма үйірмесінде аз мезет өзінің шәкірті болған Құрманбек Жандарбековті белгілейді...

Сонымен, Дінше (Дінмұхамед) Әділов бүгін сексен жылдық мерейтойы салтанатты түрде аталмақшы Мұхтар Әуезов атындағы қазақ мемлекеттік академиялық драма театрының негізін салушы, бірінші тікелей ұйымдастырушысы, тұңғыш директоры болды. Сондай-ақ оның маман кадрдан жұрдай жаңа өнер отауының жаңадан шаңырақ көтеріп, түгін тұтетуге, үлкен сахна ордасы ретінде қалыптасуға бет алған шақтағы алғашқы көркемдік жетекшісі де, бас режиссері де екені өз-өзінен түсінікті.

Дінше мектептері

Әйгілі мемлекет қайраткері, әдебиетші, көсемсөзші, «ұлы террор» құрбаны Сұлтанбек Қожановтың жары, «халық жауы әйелінің» еншісіне тиген күллі тағдыр тауқыметін басынан кешіп, тоқсанды алқымдап, төсек тартып жатқан қадірменді қария Гүлэндәм Мұңайтпасқызы Қожанова 1988 жылдың бас кезінде 1921 жылғы Ташкент мәдени өмірінің бір сипатын еске алған-тын. Сол шақта Түркістан республикасы жауапты қызметкерлері зайыптарының қатысуымен «Шығыс кештері» өткізіліп тұрғанын, сондай бір

өнер кешінің басты ұйымдастырушысы Дінмұхамед Әділов болғанын еске алып, аға ұрпақтың алыста қалған жастық шақтарындағы ұмытылмас мезеттерді жылы лебізбен тілге тиек еткен еді.

1928 жылғы 27 желтоқсанда өткізілген кешкі жауап алу үстінде ОГПУ тергеушісіне Дінше былай дейді: «Я помню, в бытность мою в Ташкенте ставили восточные вечера, распорядителем казахской части был я. В тот день, когда мы выехали, в театре «Колизей» шел такой спектакль, и я невольно о нем подумал». («Есімде, Ташкентте тұрғанымда біз шығыс кештерін жасаушы едік, қазақ бөлімін мен басқаратынмын. Біз шыққан күні «Колизей» театрында сондай спектакль жүріп жатты да, мен еркімнен тыс сол жайында ойладым»). Бұл оның 1921 жылғы мамырдың соңында Бұхара қаласына астыртын тапсырмамен сапар шегуіне байланысты есіне түсіргені. Осы ретте – жетпіс жыл жау санатына жатқызылып келген, бүгінде заңды түрде башқұрт халқының мақтанышына, ұлттық батырына айналған қоғам қайраткері, ірі ғалым Зәки Валидовтың 1997 жылы Мәскеуде жарық көрген «Естеліктеріне» көз жүгірте кеткен жөн сияқты.

Зәки Валиди – монархия құлағаннан кейінгі түркі халықтарының ішінде тұңғыш жарияланған ұлттық автономияның басшысы (1917 жылы Башқұрт автономиясы – 16 қарашада, Түркістан (Қоқан) автономиясы – 24 қарашада, Қазақ (Алаш) автономиясы – 12 желтоқсанда құрылды). Ол қазақ қайраткерлерімен тығыз байланыста болды. Олармен ақылдаса отырып, кеңес өкіметімен келісімшарт жасады. Башқұрт, қазақ халықтарының тәуелсіздікке бірлесіп қол жеткізетініне сенді. Алайда, Ленин мен Сталиннің қол қойылған тарихи келісімшартты дөрекі түрде бұзулары өз алдына, олардың күллі ұлт саясаты – аты өзгерген империяны көксеген жәй ғана көзбояушылық екенін тікелей пікірлесе жүріп айқын көреді. Сөйтіп, ақыры, 1920 жылдың ортасында большевиктерге қарсы іс-әрекет, өзара үйлескен қимыл ұйымдастыру мақсатымен Бұхараға өтеді. Көтерілісшілер

(кеңестік терминмен – басмашылар) жеңіліске ұшыраған соң, 1923 жылы шетел асып кетеді. «Естеліктерін» Түркияда 1969 жылы жариялапты...

Бұхара қаласында жасырын жағдайда тұрып жатқан Зәки Валидовқа қазақ зиялылары жіберген үш жас жігіт 1921 жылғы мамыр айының соңғы күндерінде келіп, әңгімелесіп қайтады. Орталарынан Дінмұхамед Әділұлын өз елдерінің Ферғана алқабындағы тұрақты өкілі ретінде қалдырады.

(Бұған дейін Дінше қызыл партизан жасағы қатарында 1918 жылғы көктемнен күзге дейін, Қиыр Шығыста, ақтармен соғысқан, сол жылғы желтоқсанда Омбыдағы Колчак диктатурасына қарсы көтеріліске қатысқан, 1919 жылы Тұрар Рысқұлов басқаратын мұсылмандар бюросы жұмыстарына қатысушысы болған, Ташкент педучилищесінде сабақ берген, ал 1920 жылы Түркістан Орталық Атқару Комитетінің шешімімен Алматыда Жетісу облыстық халыққа білім беру бөлімінің меңгерушісі лауазымында қызмет атқарған. Сол жылы қазан айында өткен Қазақстанның тұңғыш Кеңестер съезінде Қазақ Орталық Атқару Комитетінің мүшелігіне сайланып, Орынборда Ішкі істер халкомының орынбасары, бірер мезгіл халық комиссары болып істеген. Ол жайында қазақ автономиясының белгілі қайраткерлерінің бірі Смағұл Садуақасов сол 1920 жылы: «Дінмұхамед Әділов жас болса да, қазақ революционерлерінің кәрісінен саналады», – деп жазды).

Дінше Бұхарада үш жарым ай бойы белсенді жұмыс атқарады. Зәки өзінің «Естеліктерінде» («Хатираларында») оның түрлі қызметін әлденеше мәрте ризашылықпен атап кеткен.

Мәселен, «Түркістан Ұлттық Федерациясының негізін қалау және оның I съезі» деген тарауда ұлттық күрес жөніндегі комитетті құруға «Алашорда өкілдерінің, әсіресе Діншенің» зор үлес қосқанын ерекше бағалап айтады. «Түркістан Ұлттық Федерациясының VI съезі» тарауында ол туралы былай дейді: «...5–7 қыркүйекте Түркістан Ұлттық Федерациясының съезі ұйымдастырылды... (1921 ж. Самарқанда болған

бұл астыртын жиынды өткізуге ресми, ашық қызметтегі тілеулес қайраткер – большевиктердің Самарқан облыстық партия ұйымының хатшысы Абылай Серғазиев көмектесті дейді Зәки Валидов – *Б.Қ.*) Съездің бір күні Матурид маһалласының бағында өтті. Бұл күні съезде қазақ Дінше болды (21-фото). Оған безгек тиген екен. Ол қатты наукас еді. Әрәдік есінен танып қалатын. Дегенмен съезге қатынасты. Бірде есінен адасып жатып ол менен Шумбуруннан – Балқаш көлінен солтүстікке қарай, Бетпақдала шөліндегі құдықтан бір шелек су әкеліп беруімді өтінді. Оның тайпасы тереңдігі 100 кезге жететін осы шыңыраудың суын ішетін көрінеді. Қызуы көтеріліп сандырақтағанда да – сол суды әкеп берші деп қиылды ол маған. Сосын Дінше сауыға бастады, ізінше туған өлкесіне аттанды, Шумбурун суын ішпейінше толық жазылмайтынын айтты. Ол ақын әрі әртіс еді. Көшпелі труппамен әр жерде ойын қойып жүретін. Түркістанға сапар шеккен кезінде Исмаил Субхи Сойсаллыоғлы (Түркия парламентінің депутаты, айтылып отырған сапары 1925 жылдың соңынан 1926 жылғы мамырға шейінгі аралықта орын алса керек – *Б.Қ.*) Діншенің театрын Қызыл Мешітте (Қызылорда деп оқыңыз – *Б.Қ.*) көріп, Стамбулға труппаның үлкен фотографиясын алып келді».

Зәки, сондай-ақ, Діншенің тәуелсіздік күрескерлері қатарына қырық шақты жігіт тартқанын, өзінің онымен Ташкентке жасырын келгенінде кездескенін, Тұрар Рысқұловпен «Діншенің адамдары» арқылы байланысып тұрғанын және Ташкенттегі астыртын съезге қатысқандардың басым көпшілігі қазақ қайраткерлері (ішінде Әділов те бар) болғанын жазады. «Естеліктеріне» Зәки Валиди Дінмұхамедтің суретін: «Қазақ ақыны Дінше, Алашорданың Бұхара мен Самарқандтағы өкілі», – деген мәтінмен бастырды...

Діншенің көркемөнерпаздықпен шұғылдануы 1914–1918 жылдары Омбыда оқыған кезеңінде – жастардың мәдени-ағарту және қоғамдық-саяси «Бірлік» ұйымының мүшесі, бірер мезгіл хатшысы болған және 1917 жылы Ақмолада

«Жас қазақ» ұйымын құрысқан шақтарында да орын алғанын айта кету ләзім. Ал 1920 жылдың көктемінде Алматыда Жетісу облыстық оқу бөлімінің меңгерушісі қызметінде істеген кезінде ол мұғалімдер дайындау курсына мәдениет тарихынан тұрақты түрде дәріс беріп тұрған, облыстағы алғашқы мәдени-үгіт топтарын құрысқан.

Шығармашылық одақ

Дінше театрдың ресми ашылуына өзінің байырғы пікірлес досы Қошке (Қошмұхамед) Кеменгерұлы Кеменгеровтың «Алтын сақина» атты пьесасын сахналауға таңдап алды. Қошке Кеменгеров – саяси репрессиялардың алғашқы толқынында тұтылып, бес жыл ғұмырын түрме мен айдауда өткізген, ал екінші, «үлкен террор» атанған қанды толқында мүлдем оққа байланған жазықсыз құрбандардың бірі. Ол Омбы үйезінде дүниеге келіп, ауыл молдасынан мұсылманша, одан Омбыдағы шіркеуге келушілердің мектебінен (приходская школа) орысша оқыған. Сосын Омбыда ветеринарлық-фельдшерлік оқудың екі класын тәмамдап, 1913 жылы Омбы ауылшаруашылық училищесіне түсті. Осы жылы Омбыға гимназияда оқу үшін Ақмоладан қалалық мектепті бітірген жеткіншек Дінше Әділов те келген. (Ол қазақтардың Сібірдегі астанасына – Дала генерал-губернаторлығының орталығына – Орынборда жаңадан ашылып жатқан «Қазақ» газетінің қызметкері, ақын, журналист Міржақып Дулатовтың ақыл-кеңесін арқа сүйеп барған-ды).

Екеуін Омбыда оқитын жастардың 1913 жылдан ұйыса бастаған «Бірлік» атты саяси және мәдени-ағарту ұйымы табыстырды. Мұндағы жалпы оқу, өнер-білім игеру көкжиегін кеңейтуді көздеген басқосулар (олардан тысқары, әдетте астыртын өтетін жиындарда, заман талабынан туындап жататын саяси ой-пікірлер жасырын түрде айтылатын, пікір таластырылатын, халық мүддесі тұрғысында түрлі жоспар жасалатын), сауық кештері, сондай-ақ баршасы бірігіп жасап жүрген «Балапан» атты қолжазба журнал олардың

көзқарастарын айқындауға, азаматтық тұғырларын сомдауға септесті. Ойлы әңгіме қозғап қалам тербеуде тез көзге түскен Қошке де, өлең шығаруға, әрі домбыра тартып, ән салуға бейімі бар, мәдениет тарихын қуа оқитын Дінше де ұйымның белсенді мүшелері болды. Екеуі де белгілі бір кезеңдерде «Бірлікте» хатшылық міндет атқарды.

Монархияның құлауы оларды ашық саясат алаңына бірге алып шықты. Омбыдағы Бостандық үйінде (күні кешегі Дала генерал-губернаторы кеңсесінде) 1917 жылдың сәуірінде Ақмола облысы қазақтарының съезі өткен-ді. Онда азаттық таңының атуына байланысты ағымдағы ахуал талқыланып, қазақтардың облыстық атқару комитеті құрылды. Съездің шешімін орындау мақсатымен қазақ атқару комитеті жұмысқа «Бірліктің» белсенді жастарынан жәрдемшілер тартты. Сөйтіп солардан үйездерге жіберетін комиссарлар жасақтады. Халық жиналыстарын өткізіп, қазақ комитеттерін құру үшін. Қошке мен Дінше Ақмола үйезіне бөлінді.

Олар Ақмолада сондағы мұғалімдер Сәкен Сейфуллин, Бірке (Бірмұхамед) Айбасов төртеуі бірлесіп әрекет етті. Ауыл-ауылды аралап, жиындар өткізді. Үйездік жиналысқа өкілдер сайлап жіберілуін ұйымдастырды. Ал үйез тұрғындарының съезінде үйездік қазақ атқару комитеті құрылған. Оған Рахымжан Дүйсенбаев төраға, бұлар мүше болып, бостандық таңы арайындағы саяси жұмыстарын екпіндете жүргізе берді. Ұзамай байырғы журналист Рахымжан (ол «Дала уәлаяты газетінде» 1902 жылғы жабылуына дейін істеген, сосын заңгерлік білім алып, адвокат болып қызмет атқарып жүрген) «Тіршілік» атты газет шығарудың шаруасымен орталық қалаларға іссапарға кетеді де, комитет төрағасы лауазымында Сәкен істейді. Төрт үзеңгілес жігіт ауылдардағы жастардың басын құрап, «Жас қазақ» ұйымын құрады. Содан бәрі сананы оятарлық қызық жұмыстар жүргізеді.

Солақайлық әрекеттер де болып тұрады: олардың тым тапшылдық көрсетіп, ауқаттылармен араздасулары, дінге

қарсылық білдірулері, тиісінше жергілікті бас адамдармен тіл табыса алмаушылықтары ұзамай теріс нәтижесін береді. 1917 жылғы шілдеде Орынборда өткен бірінші жалпықазақ съезіне қатысып келген ақмолалық делегаттармен көзқарас қайшылығы бой көрсетіп тұрған шиеленісті үстемелей түсіп, үйездегі халықтың екінші жалпы жиналысында атқару комитеті қайта сайланады. Қайта сайланған комитет құрамына Сәкен мен оның серіктері енгізілмейді. Содан Қошке мен Дінше екеуі Омбыға қайтып кетеді. Екеуі де мектептеріндегі оқуларын жалғастырады.

1917 жылғы қазан айының аяғына қарай Омбыға Томдағы Сібір автономияшыларының съезінен оралып келе жатқан Әлихан Бөкейханов соғады. Белгілі қоғам қайраткері және болашақ ұлт көсемімен Бостандық үйінде өткен кездесу Алаш саяси партиясын құру жиынына ұласады. Сол жиналыста Қошке де, Дінше де Алаш партиясының Ақмола облыстық комитеті мүшелігіне сайланады.

Осында Бөкейхановтың пайым, уәждеріне студент Шәймерден Әлжанов қарсы сөйлеп, солшыл бағыттағы өзгеше кезқарас танытқан болатын. Ол ұзамай Көлбай Төгісов, Мұқан Әйтпенювтерді қолдап, социалистік бағыттағы «Үш жүз» партиясын құруға қатысады. Осы жәйт және Петроградтағы большевиктердің қазан төңкерісі, сондай-ақ, Алаш автономиясын құруды мақсат еткен Орынбордағы Желтоқсан жалпықазақ құрылтайы «Бірлік» ұйымының тағдырына әсер етпей қалмайды.

1918 жылғы сәуірде «Бірлік» мүшелері көзқарас ыңғайымен екі жарылады. Қошке алаш тұғырындағы «Жас азамат» ұйымына, Дінше кеңестік бағдардағы Демократиялық одаққа қосылады. Ұзамай Дінше мүлдем большевиктеніп, Омбыда жасақталған қызыл партизандар жасағына кіреді де, ақтармен соғысу үшін Қиыр Шығысқа аттанады. Ал Қошке жастардың ұлттық мүддені күйттейтін жаңа ұйымының тілі болып табылатын «Жас азамат» газетін шығарумен шұғылданады. Осылай екі дос қоғамдық қозғалыстың екі қанатына шығып, өз жолдарында қилы тағдыр сындарына ұшырасады.

Қошке алғашқы өлеңдерін Троицк қаласында шығып тұрған «Айқап» журналына жариялап, біршама танылып қалған. Омбыда «Балапан» қолжазба журналының редакторы ретінде қаламын ұштады. Енді Қызылжарда «Жас азамат» газетінің редакторы болды. Сондағы «Бостандық туы» газетінде де істеді. Оқу оқыды. Публицистикалық, драмалық шығармаларын жазды. Көлемді шығарма жазу үшін зиялылар арасындағы ағымдарды түсінуге тырысты. Сол орайда досы Діншенің өмір жолын да қадағалап жүрді. 1924 жылы Ташкентке келді. «Ақ жол» газетінде істеді. Оқи жүріп, өзі де кей оқу орындарында сабақ берді. Және күрделі де қызық заманын арқау етіп, ойына алған үлкен шығарманы жазып шығуды мақсат етті.

Оның 1925 жылғы 16 наурызда Діншеге жазған бір хаты ОГПУ жүргізген қылмыстық тергеу ісқағаздары арасында тігулі тұр, содан біраз жәйтті аңғаруға болады. «Дінше бауырым! – деп жазды Қошке Кеменгерұлы оған. – Денсаулығың жөнінде, қызметіңнің өскені турасында естідік. Әлі күнге сұр бойдақ жүргенінді де білдік. Мейлі, әзілді қоялық. Іске келейік».

Ал істің мәнісі мынау: «Ғұмырында талай тарихты бастан кешірдің ғой сен. Менің ептеп қаламды ермек ететінімді білесің. Сенің сонау Қиыр Шығыс сапарыңнан бастап, қазіргі өміріңе шейін терең танысқым келеді». Соған орай сұрақтар қояды: «Қандай мақсатпен коммунизм жолына түстің? Бұл жолдан неге ауытқыдың? Және өзің көрген уақиғалар хақында, сапарлас, қарым-қатынас жасап жүрген достарың туралы қысқаша ақпар бер». Өтінішін әбден ойланып айтып отырғанына мына сөздері куә: «Жалқауланба. Уақытыңды бөл. Өмірдің алдында әйтеуір есеп беруіміз керек қой. Мен қазақ зиялыларының өмірі жөнінде роман жазуға отырдым». Туындысын жазуда Діншеге көп үміт артатынын мына жолдардан байқауға болады: «Егер Түркістандағы ерліктерің туралы хатқа жаза алмасаң, онда ауызша айт. Бір жерде кездесейік. Қазақстанның дүмді деген қайраткерлеріне мінездеме

бер. Осы өтінішімді аяқсыз қалдырма. Өзіңе сенемін. Ниет-тес тілеушің һәм досың Қошке. 16.III.1925 жыл».

Көп сыр бүккен хат. Дінше Әділұлы, жоғарыда айтқанымыздай, 1925 жылы республика астанасы Қызылордада Наркомпроста істеп, Ұлт театрын ашудың, ұлттық театрдың тұрақты шығармашылық қызмет атқаруын тікелей ұйымдастырудың практикалық жұмыстарын жүргізді. Директоры (көркемдік жетекшісі, бас режиссері) болды. Осы күзде екеуінің кездескеніне дау жоқ. Қошке, жоғарыда айтқанымыздай, Ташкентте журналистикамен шұғылданды. Оның астанаға келіп-кетуге тілшілік қызметі мүмкіндік туғызатыны өз алдына, арнайы ат басын тіреуге себепкер жағдай – ұлттық театрдың салтанатты түрде ашылатын күнінде қоюға Дінше Қошкенің «Алтын сақина» атты драмалық шығармасын таңдап алған еді. Қойылымды автордың қатысуымен әзірлеу, әсіресе, сахна өнерінің балаң тұсында, мүлдем табиғи жағдай. Демек спектакльді дайындау барысында екі ескі достың асықпай сырласуына толық мүмкіндік болды.

Сонымен, Қошке өзінің болашақ романына негізгі материалды Діншеден алғысы келді, оған өзінің жоғарыдағы хаты куәлік етіп тұр. Оның сонау омбылық досының бейнесіне шығармашылық қызығушылықпен қарауы өте орынды-тын. Себебі, Дінше «жас та болса, кәрі революционер» қатарынан болса да, революция барысынан көңілі суып үлгерген қайраткер-тін. Хатында айтқанындай, Қошке соның себебін білгісі келді.

Дінше Әділұлы 1918 жылы Қиыр Шығыста шайқасты. Амур жағасындағы Благовещенск қаласында ақтардың түрмесіне түсті. Күзде Омбыға оралып, сол жылдың аяғында Колчакқа қарсы қарулы көтеріліске қатысты. Одан Түркістан Республикасына өтіп, Ташкентте қазақ педагогикалық училищесінде мұғалім болды. Мұсылмандар бюросының мәжілістеріне қатысып тұрды. 1920 жылы Түркаткомның (Турцик) тапсырмасымен Алматыға келіп, Жетісу облыстық оқу бөлімінің меңгерушісі болып істеді. Өзімен бірге

шәкірті Ғани Мұратбаевты ертіп әкеліп, қазақ мұғалімдерін дайындайтын курсқа дәрісші етіп тағайындады. Ғанидың сабақ бере жүріп, қоғамдық-саяси жұмысқа араласуына, ширап, ысылуына септесті.

1920 жылғы қазанда болған Орынбордағы Кеңестер съезінде Дінше алғашқы Қазақ Орталық Атқару комитетінің мүшелігіне сырттай сайланды. Бұл оның қоғамдық-саяси тыныс-тіршіліктегі беделінің арқасында мүмкін болған жәйт еді. Ішкі істер халық комиссариатының алқа мүшесі, халық комиссарының орынбасары, халық комиссары міндетін атқарушы болды. Сосын қазақ үкіметі мен облыстық партия комитетінің отаршылдық салқынынан арылмаған саяси бағытына Смағұл Садуақасовпен бірге қарсы шығып, сынады. Соның салдарынан халық комиссары лауазымына бекітілмеді, қызметінде қыспақ көре бастады.

Сонда ол Бөкейханов пен Байтұрсыновтың батасымен Ташкентке кетіп қалды. Онда өзі 1919–1920 жылдары ұстаздық еткен Қазақ ағарту институты (Казинпрос) мұғалімдері мен оқушыларының қатысуымен қазақ тұрмысынан ойын-сауық әзірледі. Қаланың «Колизей» театрында өтіп жүрген «Шығыс кештеріне» арнап халықтық «Біржан-Сара» музыкалық спектаклін қойды.

Одан Бұхараға кетіп, жалпытүркілік қозғалыс серкелерінің бірі Зәки Валидов жүргізген белгілі астыртын жұмысқа қатысты.

Безгекке шалдыққандықтан, елге оралды. Жазылған соң, Кеңес өкіметі мұраттарына кір келтіріп жүрген ел ішіндегі белсенділерді ауыздықтауға қатысты. Сосын Ташкентте Казинпростың оқытушысы, директоры болды. Ақыры Қызылордада Бесінші (Бірінші) Кеңестер съезі қарарына сай ашылған Ұлт театрының директоры ретінде мәдениет қайраткері санатына шықты.

Қысқасы, романшы үшін оның өмір жолының қызық тұстары мол екені анық-ты. Бірақ Қошке романы қолжазба күйінде құпия полиция қолына түсті де, со беті жоқ болды.

Біз енді, ғайыптан табыла кетпесе, оның зиялылар өмірін шығармасында қалай бейнелегенін, Дінше тағдырының онда қандай орын алғанын ешқашан біле алмаймыз.

Қошке туындысының ұзақ жазылуы немесе жазылып болған жағдайда да (романның аяқталғаны, оны сонау Омбы облысындағы Шарбақкөлден Қазақстан астанасы Алматыға жеткізуді армандап жүргенінде Қошкенің тұтқындалғаны, шығарма қолжазбасының да күллі қағаздарымен бірге тәркіленгені балаларының естелігінен мәлім болып отыр) жарық көрмей, түрлі түзетуге, ішкі-сыртқы цензураға ұрынуы ғажап еместігін түсінеміз.

Мәселе Діншенің тез істі болғанында еді. Ол 1926 жылы жазда театрдың басшылығынан өз еркімен кетті. Жанама деректер сол кезде оны солай етуге мәжбүрлеген ахуал болғанын көрсетеді. Содан қайтып жұмысқа орналаса алмайды, акыры, 1928 жылғы тәркілеу кезінде тұтқындалады. 1930 жылы Мәскеуде, пролетариат көсемі Лениннің туғанына алпыс жыл толған күні, атылады. Ізінше оның «қаны бетіне шыққан ұлтшыл» екендігі, ұлт театрының бағытын алашордашылдық бағытқа әкеткендігі, т.т.с.с. «қылмыстары» жария бола бастайды. Есімі театр, мәдениет құрылысы тарихынан тез өшіріледі.

Сол 1930 жылы Қошке де қамалды. Екі жыл түрмеде отырып, ішкі Ресейге жер аударылды, Мәскеу-Донбасс темір жол құрылысында істеді. 1935 жылы босатылғанында, Қазақстанға келуіне рұқсат етілмей, Омбы облысына жіберілді. Сонда Шарбақкөл денсаулық сақтау бөлімінде қызмет етті. Бос уақытында шығармашылығымен шұғылданды. 1937 жылы қайта ұсталып, Омбыда атылды. Оның өмірі мен қызметін, шығармашылық жолын оқырмандарға зерттеушілер Рәзия Рүстембекова мен Дихан Қамзабекұлы жақсы танытты. Қаламгердің өтпелі де қиын кезеңде жазып, көзі тірісінде жариялаған туындылары да жұртшылыққа жетті. Дегенмен осынау белді қалам қайраткері мен оның досы және мәдениет қайраткері Дінше Әділұлымен шығармашылық одағының қыр-сыры әлі де шындап танылған жоқ.

Ұлт театрына «Қазақ мемлекеттік академиялық театры» атағы алғаш рет қашан берілді?

1926 жылғы 11 ақпанда Ағарту халық комиссариаты алқасының мәжілісі Қазақ мемлекеттік театрының директоры Дінше Әділовтың қатысуымен ұлт театрының («Казнацтеатр») жай-күйіне байланысты мәселе қарады. Халық комиссары Смағұл Садуақасов төрағалық еткен бұл алқа мәжілісінің сөйлеушілер сөзін тізген толық хаттамасын кезіктіре алмадық. Алқа мүшелерінің мәселені талқылау барысында не айтып, қандай дәйектер келтіргені бізге беймәлім, бірақ қабылданған қаулыға қарап, театрдың аяқ алысы сәтті бағаланғанына күмән келтірмейміз.

Қаулының алғашқы бабының бірінші тармағы: «Театрға «Қазақ Мемлекеттік Академиялық Театры» атауы берілсін», – деп тұжырылған. Келесі тармақтарда өндірістік жоспар мен смета, ұлттық труппаның ҚКСР бойынша өнер көрсетуге шығатын маршруттары мен гастрольдік сапар сипаттары көрсетілген жоспары бекітілген. Сондай-ақ, театр шығынын ағарту халкоматы есебінен жабу және халкомкеңес алдына Өлкеқордан («Крайфонд») театрға 25 мың сом бөлу мәселесін қою атап айтылған.

Театрды басқару ісін ұйымдық тұрғыдан жетілдіру жолдары арнайы алты тармаққа бөліп жазылыпты. Онда театрды құрамында директор мен оның көмекшісі бар әкімшілік аппарат басқаратыны, касса мен техникалық қызметтің орыс және қазақ труппаларына ортақ болатыны, техникалық қызмет көрсетушілердің, әсіресе ұлттық киім тігушілер мен сахна қызметшілерінің қатарына қазақ жұмыскерлерін тарту қажеттігі айтылып, қабылданған шешімдер негізінде ереже жасау, әрі оны 1926 жылғы 1 наурызға дейін іске қосу халкоматтың саяси ағарту және әкімшілік бөлімдеріне тапсырылды. Театр халкоматтың саяси ағарту бөлімі басшылығымен жұмыс істеп, шаруашылық жағынан әкімшілік бөліміне есеп береді деп белгіленді.

Театрдың негізін қалаушы өз жұмысын қалай қорытындылады

Араға екі ай салып, 1926 жылғы 25 көкекте халкомат алқасы театрдың қызметі жайында Дінмұхамед Әділовтің баяндамасын тындап, талқылады. Алқа қаулысымен қазақ театрының есеп беру мерзімі ішіндегі қызметі қанағаттанарлық деп табылды. Қысқы маусымның аяқталуы 1 мамырға орайластырылсын деп шешілді. Сондай-ақ, жаз кезінде Қызылордада қысқы маусымға дайындық жұмыстарымен шұғылдануы үшін бір адам бөлу, ойын қойып жүрген ғимаратын ұлт театрының қарамағына біржола бекітіп беру көзделді.

Қаулыда сахна өнерпаздарының шеберлігін ұштай түсу мәселесіне зор көңіл бөлінді. Келер маусымға труппаны жаңа артистермен толықтыру кезінде іріктеуге мән беру, қабілетті өнерпаздарды мұқият таңдау қажеттігі атап көрсетілді. Бұл орайда талапкерлерді губерниялық халық ағарту бөлімдерінде алдын-ала байқаудан өткізу, сондай-ақ осында – театр қабырғасында міндетті түрде сынаққа алу тапсырылды. Әсіресе труппаға қыздардан артис тарту мәселесіне айрықша мән берілді. Сонымен бірге, сахна шеберлерін осы 1926 жылдан бастап-ақ ҚКСР-дан тысқары жерлердегі көркемөнер жоғары оқу орындарында (драмалық артистер дайындайтын мектептерде, консерваторияларда) оқытуды қолға алу қажет деп танылды. КСРО театрларымен, оның ішінде шығыс республикалары театрларымен шығармашылық байланыстар орнату керектігі атап айтылды. Әрине, қаржы мәселесіне де арнайы тармақ арналып, республика үкіметі алдына қояр ұсыныстар, сұралатын нақты сома айқындалды.

Өзінің қызметтегі міндетін адал атқардым деп есептеген Дінше қызметтен босатуды сұрайды. ОГПУ тергеушісіне берген түсініктемесінде ол бұл орайда былай деген: «Я считал, что обязанности директора этого театра выполнял безукоризненно, внес много сил и энергии, и поэтому решил подать в отставку. Директором театра был назначен

Байсеитов Азиз. Я получил отставку и поехал в Ташкент». («Мен бұл театрдың директоры міндетін кінәратсыз атқардым, қажырым мен қуатымды аямай жұмсадым деп есептедім, сондықтан да отставкаға кетуге бел будым. Театр директорлығына Байсейітов Әзиз тағайындалды. Мен отставка алдым да Тәшкенге кеттім»).

Театр директоры ретінде қол қойған соңғы құжаты, дұрысында, сақталғандарының соңғысы мынау. Серке Қожамқұловтың (биік өнерімен ұзақ жылдар ел сүйіспеншілігіне бөленіп, Еңбек ері атанған осынау майталман өзінің естелік кітабінде театрға 1925 жылы Діншенің бұйрығымен қабылданғанын атап кеткен) театр әртісі екенін куәландырған куәліктің мөрлі мәтінінің төменгі жағына қоңыр сиямен: «Справка. Тов.Кожамкулов действительно по сие время состоит главрежом и артистом Каз. Гос. академического театра. Директор театра Адилев. 8/V 26 г.» («Анықтама. Жолдас Қожамқұлов осы уақытта Қаз. Мем. академиялық театр артисі және бас режиссері болып табылады. Театр директоры Әділов. 8/V 26 ж.»), – деп өз қолымен жазып, қол қойыпты. Мұны Серкеге әртістігімен бірге бас режиссер екендігін куәландыратын жаңа жекебас құжатын беруі үшін Ағарту халкоматына ұсынған екен.

Жазғы гастрольге шығатын артистердің 1926 жылғы 16 мамырдағы тізімі Ағарту жөніндегі халкоматқа жаңа директордың қолымен жолданған көрінеді. Демек, Дінше театр басшысы құзырындағы материалдық құндылықтар мен іс қағаздарын Әзиз Байсейітовке мамырдың ортасына қарай өткізген. Тағы бір құжатқа назар аударайық: «Азамат Шанин Қазмемтеатр директоры қызметіне 15/X 26 жылдан, нұсқаушылық бөлім меңгерушісі лауазымына ауыстырылған ж. Байсейітовтың орнына тағайындалады», – делінген ағарту халкоматының 1926 жылғы 6 қазанда берілген бұйрығында. Семейдегі Терісиндикат кеңсесі басқарушысының орынбасары қызметінен – қолы боста шұғылданатын әуесқойлық үйірмеден кәсіби өнер айдынына – Қызылордаға театр

директоры болып келген Жұмат Шаниннің ұлттық сахна өнерінің нағыз профессионалдык деңгейге көтерілуіне зор үлес қосқаны белгілі.

Сонымен, бүгінгі әйгілі өнер ордасының шыр етіп дүниеге келгелі бергі бірінші театрлық маусымы – қаз тұрып, тәйтәй басу кезені – бастан-аяқ Дінмұхамед Әділұлының жетекшілігімен өтті. Ал театрдың алғашқы қойылымдары мен өнерпаздардың шеберлік деңгейі көрнекті мемлекет қайраткері, ұлт театрының дем берушісі әрі қамқоршысы болған Смағұл Сәдуақасұлының мақалаларында өз уақытында талданып, бағаланып отырды.

...Қасіретті жылдарда репрессияның кара найзасына алғашқылар қатарында шаншылып, қыршын кеткен боздақтың ұлттық сахна өнерін қалыптастырудағы еңбегі сонау 20-шы жылдардың аяғында-ақ жоққа шығарылды. Республикамыздың бас газеті бетінде белгілі ақынымыз: «...бетінен қаны шыққан ұлтшыл Әділұлы театрдың бағытын еңбекші тап мүддесінен бұрып әкетті», – деген жалалы тұжырымын жазған еді. Қатыгез заманның, әділетсіз уақыттың сызы, қоғамдық құрылыс ауысқанмен, әлі кетіп болмағаны шығар, Дінмұхамед Әділұлының ардақты есімін кей зерттеушілер тәуелсіздік дәуірінде де әр саққа жүгіртуден кет әрі емес. Алайда шындық түптің түбінде жеңбей қоймаса керек. Иншалла, ұлтымыздың аяулы азаматы мәдениет тарихындағы, қазіргі таңда сексен жылдығын атап өткелі тұрған Мұхтар Әуезов атындағы академиялық қазақ драма театрының тарихындағы өз орнына қадірлеп апарылатын болар.

12 желтоқсан 2006 ж.

3. Қазақ ұлттық сахна өнері іргетасын қалаған кім?

13-ші қаңтар – қазақ ұлттық кәсіби сахна өнерінің кара шаңырағы болып табылатын Мұхтар Әуезов атындағы академиялық қазақ драма театрының туған күні. Биыл елімізде-

гі осынау даңқты өнер ордасының ресми түрде тұңғыш рет шымылдық ашқанына 90 жыл толады.

I. Кәсіби сахна өнерін қалыптастырудағы алғашқы қадамдар

Бұдан тоқсан жыл ілгеріде, Қазақ Республикасының бас газеті «Еңбекші қазақтың» 1926 жыл басындағы бірнеше нөмірінің бірінші бетінде мынандай хабарлама басылды:

«Ғинуардың 13-і күні кешкі сағат 6-да Мемлекеттік Ұлт театрының ашылу мерекесі болады.

Театр артистері Кемеңгерұлының «Алтын сақинасын» ойнайды.

Оның соңынан концерт. Демалыс уақыттарында оркестр ойнап тұрады.

Театр директоры Дінше.»

Сөйтіп, 1926 жылғы ғинуардың (январьдың, қаңтардың) 13-інде жас Қазақ Республикасының астанасы Қызылорда қаласында Мемлекеттік Ұлт театры (қазіргі Мұхтар Әуезов атындағы академиялық қазақ драма театры) салтанатты түрде ашылды. Даңқты театрымыздың сахнасында тамаша өнерімен жарқыраған әр кезгі атақты шеберлер мен әйгілі режиссерлер есімдері бүгінде баршамызға таныс. Ал Ұлт театрының ашылу мерекесіне орай және алғашқы қадамдары жайында республиканың бас газетінде беріліп тұрған хабарларға «Театр директоры Дінше» деп қол қойып отырған тұңғыш басшысы және оның есіміне байланысты мәдени оқиғалар жайында не білеміз? Жоғарыдағыдай жарнамалық мәтіндер 1926 жылдың алғашқы төрт айы бойында шыққан. Оларда Ұлт театрының қызметі, арнайы ұйымдастырылған бәйге, жекелеген спектакльдерді қоюшы режиссерлер, ойнайтын әртістер, бәйгеге түскен туындыларды сараптайтын комиссия құрамы жайында деректер бар. Мәселен, сондай жарнамалардың бірінде бәйгеге түскен пьесаны талқылауға көрермендердің де қатыса алатыны айтылады: «Ойынға келушілер пьесаны сынап, сұраулар басылған қағазға жауап жазып береді». Сонымен бірге: «Жеті кісіден сыншы комиссия ойында болып, пьесаның артық, кем жерлерін бақылап

отырады». Бұл комиссияның ағарту халкомы Смағұл Садуақасов, өлкелік партия комитеті үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісі Ораз Жандосов, орыс театрының режиссері Михаил Насонов, акын-жазушылар Бейімбет Майлин, Молдағали Жолдыбаев, Ахмет Байтұрсынов, Жүсіпбек Аймауытов кірген құрамы да көрсетілген.

Аңғарғанымыздай, алғашқы театрлық маусым барысында репертуарды байыту мақсатымен драматургтерді ынталандыру шарасы жасалған – жаңа пьесаларға бәйге жарияланып, түскен туындылар бірден сахналанып тұрды. Ағарту халық комиссариаты құрған арнайы комиссия – белгілі қазақ журналист-жазушылары, орыс театрының режиссері, оқу наркомы – спектакльдерді көрермендермен бірге тамашалап, олардың сапасына, Дінше мен оның өнерпаз серіктерінің балаң сахнада мандай терлерін төге еңбек етіп көрсеткен ойындарына баға беріп отырды. Олар және қатардағы көрермендер ұлттық драматургия, режиссура, орындаушы-әртістер жайында спектакльдің артынша, ойынның ізін суытпай пікірлерін білдіріп, өз ойларымен жас сахна шеберлерінің кәсіптік биікке біліктілікпен бет алуына септесуге тырысты...

Газет бетіндегі әлгіндей жарнамалардан «оқу комиссариатының бәйгесіне келген пьесалардың ішіндегі дәмелісі – 3 перделі «Исатай батыр» деген тарихи драма», «Шернияз» атты 4 перделі қарақалпақ тұрмысынан жазылған драма», сондай-ақ «бәйгеге келген 3 перделі, 6 сүгіретті және прологі мен эпилогі бар «Қаракөз» атты драма» қойылғанын білуге болады. Арнайы хабарландырулардың біріндегі: «Қаракөз» атты драма апрельдің 8-інде, бейсенбі күні ойналмақшы еді, бірақ даярлап шығаруға уақыт көп керек болғандықтан, апрельдің 11-іне қалдырылды. Театр артистерінің саны жетпегендіктен, 10-нан артық адам сырттан шақырылды. Ойынның аса қызық болып шығуы күтіледі», – деген жолдар да қызғылықты. Бұлардан мемлекеттік жас өнер ордасындағы қауырт тыныс-тіршіліктің бір сипатын, кәсіби сахна шеберлерін қалыптастыруды күйттеген ұмтылысты көреміз.

Қазақтың тұңғыш ұлттық театры Қызылордадағы орыс театрымен бір ғимаратта жұмыс істеп, аптасына бір-екі мәрте (бейсенбі, жексенбі күндері) ойын қойып отырды. Қысқа мерзімде (театрдың бірінші маусымы төрт айға ғана созылды) сахналық қойылымдардың 12 премьерасы болды. Әр пьеса аз уақыт ішінде сахналанып, бір-екі-ақ реттен қойылатын. Маусым бойы сахнада ұзын саны 20 рет спектакль ойналды. Барлық спектакльдер концерттік ойын-сауықтармен астастыра көрсетіліп жүрді. Театр артистері болып ешқандай кәсіби білім алмаған халық таланттары қызмет атқаратын, сахнада түрлі образдарды солар сомдады. Спектакльдер соңынан қойылатын концерттерде ән-күй, әзіл-сықақ, тіпті цирктік нөмірлерді де солар орындайтын. Ел арасынан жиналған халық шығармашылығы өкілдері енді қаз тұрып келе жатқан ұлттық театр өнерінің бастауында осылайша екпінді түрде еңбек етті.

Шамамен әр апта сайын бір премьера боп тұрғанына карағанда, жас театрдың іргесін қалаушылар, сөз жоқ, тынымсыз ізденіс үстінде жүрді. Театр директоры Дінше спектакльдердің қойылымдарына негізінен жалпы көркемдік басшылық жасап отырды. Ал әр ойынның ұңғыл-шұңғылын шығармашылықпен әрлеп, режиссуралық деңгейін көтере түсу үшін сахна шеберлерінің өз ішінен жекелеген спектакльдердің режиссерлерін тағайындау тәжірибесін қолданды. Мәселен, «Қаракөзге» режиссер болуды Орынбор оқу орындарындағы көркемөнерпаздар үйірмесінде ойнап ысылып келген Серке Қожамқұловқа, «Шернияздың» режиссерлігін Ташкент сахналарында тәжірибе алған, Қазақ ағарту институты қабырғасындағы музыкалық драма үйірмесінде өзінің шәкірті болған Құрманбек Жандарбековке тапсырды...

Сонымен, биыл тоқсан жылдық мерейтойы салтанатты түрде аталуы тиіс Мұхтар Әуезов атындағы қазақ мемлекеттік академиялық драма театрының негізін салушы, бірінші тікелей ұйымдастырушысы, тұңғыш директоры, тек дирек-

торы ғана емес, маман кадрдан жұрдай жаңа өнер отауының жаңадан шаңырақ көтеріп, түгін түтетуге, үлкен сахна ордасы ретінде қалыптасуға бет алған шақтағы алғашқы көркемдік жетекшісі де, бас режиссері де Дінше (Дінмұхамед, Мұқыш) Әділов болды.

1926 жылғы 11-ші ақпанда халық комиссары Смағұл Садуақасов төрағалық еткен Ағарту халкоматы алқасының мәжілісінде Ұлт театрының (орысша толтырылған құжатта – Казнацтеатр) жай-күйіне байланысты мәселе қаралды. Діншенің баяндамасы тыңдалып, талқылана келе, театрдың аяқ алысы жақсы бағаланды.

Театрға «Қазақ Мемлекеттік Академиялық Театры» атауы берілсін деген қаулы қабылданды.

Екі айдан кейін, 1926 жылғы 25 сәуірде, Ағарту халық комиссариатының алқасында Дінмұхамед Әділов театрдың қызметі жайында есепті баяндама жасады. Талқылаудан соң қабылданған қаулыда Қазақ театрының есеп беру мерзімі ішіндегі қызметі қанағаттанарлық деп табылды.

Сондай-ақ, қысқы маусымның аяқталуы, келесі театрлық маусымға дайындық, қабілетті өнерпаздардан мұқият тандап, труппаны жаңа әртістермен толықтыру, сахна шеберлерін осы 1926 жылдан бастап-ақ республикадан тысқары жерлердегі көркемөнер жоғары оқу орындарында оқыту және, әрине, қаржы мәселелері қаралып, республика үкіметі алдына қояр ұсыныстар, сұралатын нақты сома нақтыланды.

Биік өнерімен ұзақ жылдар ел сүйіспеншілігіне бөленіп, Еңбек Ері атанған сахна майталманы Серке Қожамқұлов өзінің естелік кітабында театрға 1925 жылы Діншенің бұйрығымен қабылданғанын атап кеткен. Оның сонда алған театр әртісі екенін куәландыратын куәлігі республикалық мұрағатта сақтаулы тұр. Сол куәліктің мөрлі мәтінінің төменгі жағына Дінше 1926 жылғы 5 мамырда қоңыр сиямен орысша мына сөздерді жазып, қолын қойыпты: «Анықтама. Жолдас Қожамқұлов осы уақытта Қаз. Мем. академиялық театр артисі және бас режиссері болып табылады. Театр

директоры Әділов. 8/V 26 ж.» Мұны Ағарту халкоматына Серкеге әртістігімен бірге бас режиссер екендігін куәландыратын жаңа жекебас құжатын беруі үшін ұсынған екен.

Содан көп ұзамай Дінше қызметінен босанады. ОГПУ тергеушісіне 1928 жылы берген түсініктемесінде ол бұл орайда былай деген: «Мен бұл театрдың директоры міндетін кінәратсыз атқардым, қажырым мен қуатымды аямай жұмсадым деп есептедім, сондықтан да доғарысқа кетуге бел будым» («Я считал, что обязанности директора этого театра выполнил безукоризненно, внес много сил и энергии, и поэтому решил подать в отставку»).

Наркомпросқа (Ағарту халкоматына) жолданған жазғы гастрольге шығатын артистердің тізіміне жаңа директор Әзиз Байсейітов 1926 жылғы 16 мамырда қол қойыпты. Демек, Дінше театр басшысы құзырындағы материалдық құндылықтар мен іс-қағаздарын оған мамырдың ортасына қарай өткізген.

II. Ұлт театрының туу тарихынан бірер сөз

Орта Азиядағы ұлттық-мемлекеттік тұрғыда жіктеп-межелу науқаны өткеннен кейін, қазақ жер-суы мен халқы бір шаңырақ астына топтастырылды. Ресей Социалистік Федеративтік Советтік Республикасы құрамындағы Қазақ автономиясына Түркістан республикасынан межеленген қазақ аймағын және Қарақалпақ облысын қосты. Сол шара нәтижесінде құрылған Үлкен Қазақстан Кеңестерінің 1925 жылғы 15–19-шы сәуірде Ақмешітте (Қызылордада) өткен Бірінші (ескі республикадағы рет саны бойынша – Бесінші) құрылтайы біртұтас Қазақ Ұлттық Республикасының құрылғанын әйгіледі. Құрылтай автономиядағы «халық ағартудың кезекті мәселелері жөнінде» арнайы қарар қабылдады. Онда «тұрмысы жүдеу, артта қалған Қазақстанды шаруашылығы жаңғырған күшті, мәдениетті кеңес республикасына айналдыру» жолдары, соның ішінде ұлт театрын құру мәселесі де атап айтылды. «Қазақтың ұлттық театрын құру

жеделдетілсін» деген шешім жеке тармақта тұжырымдалды. Алайда оны орындау күзге дейін қолға алынбады. Тарих қаулының бұл тармағының орындалуын жүзеге асыруды Діншенің – Дінмұхамед Әділұлы Әділовтің еншісіне бұйырты.

Дінше 1925 жылғы жазда Қазақ өлкелік партия комитетінің екінші хатшысы Сұлтанбек Қожановтың ұсынысымен Ағарту халкоматының аға инспекторы қызметіне тағайындалған еді. Сол тұста жас республикаға қажет мамандарды еліміздің ірі қалаларындағы белгілі оқу орындарында оқытып дайындау мәселесі күн тәртібінде тұрған. Дінмұхамед Әділұлы емтихан қабылдау комиссиясының төрағасы болды. Шәкірттер Мәскеу, Тәшкен, Орынбордың түрлі оқу орындарына жіберілді. «Осы науқан біткеннен кейін... мен ұлттық қазақ театрын ұйымдастыру қажеттігін көтере бастадым», – деп еске алды Дінше 1928 жылы. Кеңестер съезінің ұлт театрын құру жөніндегі шешімі жайында халық комиссары Садуақасов, өлкепартком басшыларының бірі Жандосов, басқа да көптеген көрнекті қызметкерлер айтып жүретін. Діншеге сол театрды ұйымдастыру тапсырылды. Дінше іске кірісті: «Мен Қазақстанның түрлі қалаларына Садуақасовтың атынан сахна қызметкерлерін шақырған жеделхаттар жолдай бастадым». Театр жұмысын ұйымдастырудың жоқтан бар жасап маңдай тер төккізген қияметін, кәсіби сахнаның не екенін білмейтін ауыл өнерпаздарынан үлкен өнер көрігін қыздырушыларды жасауға бет алған сол кезеңнің қиындығын өнер қайраткерлерінің бертінде жазған естеліктерінен, зерттеушілердің еңбектерінен көруге болады. Соларға сүйене отырып, Мемлекеттік Ұлт театрын құру мынандай кезеңдерден өткенін байқаймыз: өнерпаздар әуелі Қазақстанның бес жылдығын тойлау күндерінде – 1925 жылдың күзінде астанада бас қосқан және Қызылорданың мерекелі орындарында ән шырқаған. Әйгілі палуан Қажымұқанның көшпелі цирк аренасында өнер көрсетуі ең атышулы, атақты оқиға болған екен. Сонда отырған еуропалық қызметкерлер халықтың Қажымұқанды ұлықтауы кезінде айтылып жатқан жүрек-

жарды лебіздерін орысшалауды талап еткен көрінеді. Сол кезде Ұлт театрын құру үшін жер-жерден халық таланттарын шақырып жүрген Дінше олардың алдына шығып, еркін сөз сөйлейді. Оның сондағы мәдениет хақында айтқан сөзі кешегі езілген қазақтың көкірегіне қандай мақтаныш сезімін ұялатқаны жайында атақты халық артисі Қапан Бадыров беріде тебірене еске алған еді.

Мерекелік іс-шаралар аяқталған соң, республиканың Ағарту халкоматында жазушылар мен мәдениет қайраткерлерінің қатысуымен 22-ші қазанда кеңейтілген мәжіліс өткен. Сонда халком Смағұл Садуақасұлы ұлт театрын ашу мақсатында атқарылып жатқан жұмыстар жайында баяндама жасады. Одан араға бір ай салып, Діншенің айтуынша, жаңа театр республика коммунистері форумында тұңғыш рет ойын көрсетті: «Бірінші спектакльді біз бесінші өлкелік партконференцияның ашылуына қойдық...» Яғни, Казнацтеатрдың алғашқы спектаклі Ресей Компартиясы Қазақ өлкелік ұйымының Бесінші конференциясы жұмысын бастаған 1925 жылғы 1 желтоқсанда болған.

Театрдың ресми ашылған күні 1926 жылғы 13-ші қаңтар екенін кеңестік тарих терістеген емес, тек осы күні театр өз шымылдығын Мұхтар Әуезовтың «Еңлік-Кебегімен» ашты деген деректі әбден құлаққа сіңірген. Іс жүзінде бұл күні сахнада, жоғарыда айтылғандай, Қошке Кемеңгеровтің «Алтын сақина» атты пьесасы ойналған еді. Ал маңызды мәдени оқиға жайындағы тарихи деректің бұрмалану себебі Діншенің де, Қошкенің де саяси репрессия құрбанына айналғанында жатқанды. Бірақ «Еңлік-Кебек» – Әуезов театрының алғашқы қойылымы» деген дерек ойдан шығарылмаған, ол шынында да құрылу үстіндегі жас театр әртістерінің сахнаға шығарған алғашқы спектаклі болды. Тек ол кеңестік мәдениет тарихы айтатын 1926 жылғы 13-ші қаңтардағы қазақтың ұлттық театрының салтанатты түрде ашылуында емес, саяси тұтқын, саяси репрессиялардың алғашқы толқынында 1930 жылы атылып кеткен Дінше Әділұлы атап айтқан оқиғаға орай – Қазақ өлкелік партия ұйымының Бесінші конференциясы құрметіне ойналған. Жер-суы мен халқы бір шаңырақ

астына біріккен біртұтас Қазақ елі астанасындағы алғашқы партиялық форумға қатысу үшін әр өңірден жиналған коммунистерге желтоқсанның алғашқы күндерінде Дінше жинақтаған жас труппа Мұхтар Әуезовтің «Еңлік-Кебегінің» бір актіні көрсетті (бұрын Орынборда өзінің қатысуымен ойналған бұл пьесаны Ұлт театрында сахналауға Серке Қожамқұловтың жақсы жәрдем тигізгені түсінікті) және үлкен концерт қойды. Содан кейін театрдың ресми ашылуына әзірлене бастады...

III. Шығармашыл достар жайында

Дінше театрдың ресми ашылуына өзінің байырғы пікірлес досы Қошке (Қошмұхамед) Кеменгерұлының «Алтын сақина» атты пьесасын сахналауға таңдап алды. Қошке Омбы үйезінде дүниеге келіп, ауыл молдасынан мұсылманша, одан Омбыдағы шіркеуге келушілердің мектебінен (приходская школа) орысша оқыған. Сосын Омбыда ветеринарлық-фельдшерлік оқудың екі класын тәмамдап, 1913 жылы Омбы ауылшаруашылық училищесіне түсті. Осы жылы Омбыға гимназияда оқу үшін Ақмола қалалық мектебін бітірген жеткіншек Дінше Әділов те келген. Ол қазақтардың Сібірдегі астанасына – Дала генерал-губернаторлығының орталығына – Орынборда жаңадан ашылып жатқан «Қазақ» газетінің қызметкері, ақын, журналист Міржақып Дулатовтың ақыл-кеңесін арқа сүйеп барған-ды. Ұзамай «Қазақ» газеті жасөспірім Діншенің оқуына қажет қаражат жинауға бірнеше мәрте мұрындық болды, газет бетінде оның өлеңдерін жариялап тұрды. Екеуін Омбыда оқитын жастардың 1913 жылдан ұйыса бастаған «Бірлік» атты саяси және мәдени-ағарту ұйымы табыстырды. Мұндағы жалпы оқу, өнер-білім игеру көкжиегін кеңейтуді көздеген басқосулар (олардан тысқары, әдетте астыртын өтетін жиындарда, заман талабынан туындап жататын саяси ой-пікірлер жасырын түрде айтылатын, пікір таластырылатын, халық мүддесі тұрғысында түрлі жоспар жасалатын), сауық кештері, сондай-ақ баршасы бірігіп жасап жүрген «Балапан» атты қолжазба журнал олардың көзқарастарын айқындауға, аза-

маттық тұғырларын сомдауға септесті. Ойлы әңгіме қозғап қалам тербеуде тез көзге түскен Қошке де, өлең жазатын, домбыра тартып, ән салатын, мәдениет тарихын қуа оқытын Дінше де ұйымның белсенді мүшелері болды. Екеуі де белгілі бір кезеңдерде «Бірлікте» хатшылық міндет атқарды.

Монархияның құлауы оларды ашық саясат алаңына бірге алып шықты. Омбыдағы Бостандық үйінде (күні кешегі Дала генерал-губернаторы кеңсесінде) 1917 жылдың сәуірінде өткен Ақмола облысы қазақтарының съезінде азаттық таңының атуына байланысты ағымдағы ахуал талқыланып, қазақтардың облыстық атқару комитеті құрылды. Съездің шешімін орындау мақсатымен қазақ атқару комитеті жұмысқа «Бірліктің» белсенді жастарынан жәрдемшілер тартты. Жер-жерде халық жиналыстарын өткізіп, қазақ комитеттерін құру үшін солардан комиссарлар жасақтап, үйездерге жіберді. Қошке мен Дінше Ақмола үйезіне бөлінді. Ақмолада олар сондағы мұғалімдер Сәкен Сейфуллин, Бірке (Бірмұхамед) Айбасовпен бірлесіп әрекет етті. Ауыл-ауылды аралап жиындар өткізді, үйездік жиналысқа өкілдер жіберілуін ұйымдастырды. Үйез тұрғындарының съезінде үйездік қазақ атқару комитеті құрылып, оған Рахымжан Дүйсенбаев төраға, бұлар мүше болды да, бостандық таңы арайындағы саяси жұмыстарын екпіндете жүргізе берді. Ұзамай байырғы журналист Рахымжан (ол «Дала уәлаяты газетінде» 1902 жылғы жабылуына дейін істеген, сосын заңгерлік білім алып, адвокат болып қызмет атқарып жүрген) «Тіршілік» атты газет шығарудың шаруасымен орталық қалаларға іссапарға кетеді. Үзеңгілес жігіттер Сәкеннің басшылығымен ауылдардағы жастардың басын құрап, «Жас қазақ» ұйымын құрады («Жас қазақ» мүшелері түскен, Сәкен «Тар жол, тайғақ кешуде» жариялаған суреттің бел ортасында албырт жас Дінше де бейнеленген). Содан бәрі революция рухындағы қызық жұмыстар жүргізеді. Солақай әрекеттер де болып тұрады: олардың тым тапшылдық көрсетіп, ауқаттылармен араздасулары, дінге қарсылық білдірулері, тиісінше жергілікті бас адамдармен тіл табыса алмаушылықтары ұзамай теріс нәтижесін береді. 1917 жылғы шілдеде Орынборда өткен бірінші жалпықазақ

съезінен кейін өткен үйез халқының екінші жалпы жиналысында атқару комитеті қайта сайланады. Оның құрамына Сәкен мен оның серіктері енгізілмейді. Содан Қошке мен Дінше Омбыға қайтып кетеді. Екеуі де өз оқу орындарындағы сабақтарын жалғастырды.

1917 жылғы қазан айының аяғына қарай Омбыға Томдағы Сібір автономияшыларының съезінен келе жатқан Әлихан Бөкейханов соғады. Белгілі қоғам қайраткері және болашақ ұлт көсемімен Бостандық үйінде өткен кездесу Алаш саяси партиясын құру жиынына ұласады. Сол жиналыста Қошке де, Дінше де Алаш партиясының Ақмола облыстық комитеті мүшелігіне сайланады. Осында Бөкейхановтың пайым, уәждеріне студент Шәймерден Әлжанов қарсы сөйлеп, солшыл бағыттағы өзгеше көзқарас танытқан болатын. Ол ұзамай Көлбай Төгісов, Мұқан Әйтпеновтерді қолдап, социалистік бағыттағы «Үш жүз» партиясын құруға қатысады. Осы жәйт және Петроградтағы большевиктердің совет өкіметін жария еткен Қазан төңкерісі, сондай-ақ Орынбордағы Алаш автономиясын құрған Желтоқсан жалпықазақ құрылтайы «Бірлік» ұйымының тағдырына қатты әсер етеді: 1918 жылғы сәуірде «Бірлік» мүшелері көзқарас ыңғайымен екі жарылады. Қошке алаш тұғырындағы «Жас азамат» ұйымына, Дінше кеңестік бағдардағы Демократиялық одаққа қосылады. Ұзамай Дінше мүлдем большевиктеніп, Омбыда жасақталған қызыл партизандар жасағына кіреді де, ақтармен соғысу үшін Қиыр Шығысқа аттанады. Ал Қошке жастардың ұлттық мүддені күйттейтін жаңа ұйымының тілі болып табылатын «Жас азамат» газетін шығарумен шұғылданады. Осылай екі дос қоғамдық қозғалыстың екі қанатына шығып, қилы тағдыр сындарына кезіккен өз жолдарына түседі.

Қошкенің 1925 жылғы 16-шы наурызда Діншеге жазған бір хаты ОГПУ жүргізген қылмыстық тергеу ісқағаздары арасында тігулі тұр. Хатында ол ғұмырында талай тарихты бастан кешкен Діншенің сонау Қиыр Шығыс сапарынан бастап, қазіргі өміріне шейін терең білгісі келетінін жазған. Қандай мақсатпен коммунизм жолына түскен? Бұл жолдан неге ауытқыған? Өзі көрген уақиғалар, сапарлас, қарым-қа-

тынас жасап жүрген достары хақында қысқаша ақпар берсе. Бұлар оның қазақ зиялыларының өмірі жөнінде роман жазуы үшін қажет. Түркістандағы істері туралы хатқа жаза алмаса, ауызша айтсын. Қазақстанның дүмді деген қайраткерлеріне мінездеме берсін. Соларды есту үшін арнайы кездескісі келетінін айтқан. Сол жылғы көктемнен «Алтын сақа» сахналанып болған 1926 жылдың басына дейін олардың талай кездескеніне күмән жоқ. Романшы үшін Дінше өткен өмір жолының қызық тұстары мол екені анық-тын. Бірақ Қошкенің романы қолжазба күйінде, жанама деректерге карағанда, құпия полиция қолына түсті де, со беті жоғалып кетті. Біз енді, ғайыптан табыла кетпесе, оның зиялылар тыныс-тіршілігін шығармасында қалай бейнелегенін, Дінше тағдырының онда қандай орын алғанын ешқашан біле алмаймыз...

IV. Дінше қандай жолдан өтті?

Қошкенің болашақ романына негізгі материалды Діншеден алғысы келуі, оның сонау омбылық досының бейнесіне шығармашылық қызығушылықпен қарауы өте орынды-тын, себебі Дінше революция ісіне жан аямай атсалысқан, сосын оның барысынан көңілі суып та үлгерген қайраткер-тін. Хатында айтқанындай, Қошке соның себебін білгісі келді. Діншенің театр ісіне кіріскенге дейін көркемөнерпаздықпен шұғылдандуы 1914–1918 жылдары Омбыда оқыған шағында (жастардың мәдени-ағарту және қоғамдық-саяси «Бірлік» ұйымында) және облыстық қазақ революциялық мекемесінің комиссары ретінде Ақмолада қоғамдық-саяси қызмет атқарған кезінде (1917 жылы «Жас қазақ» ұйымын құрысқанында) орын алғанын айта кету ләзім. Одан соң 1918 жылғы көктемде Омбыда қызыл партизан жасағына кірген де, Қиыр Шығысқа аттанып, күзге дейін ақтармен шайқасқан. Благовещенскіде ақтар түрмесіне түсті. Одан Омбыға оралып, сол жылғы желтоқсанда Колчак диктатурасына қарсы қарулы көтеріліске қатысқан. Ақтардан жасырынып, 1919 жылы Түркістан өлкесіне өткен. Ташкентте Тұрар Рысқұлов басқаратын Мұсылмандар бюросы жұмысына қатысқан, қазақ педагогикалық училищесінде сабақ бер-

ген, ал 1920 жылы Түркістан Орталық Атқару Комитетінің төрағасы Нәзір Төрекұловтың шешімімен Алматыға аттанып, Жетісу облыстық халыққа білім беру бөлімінің меңгерушісі лауазымында қызмет атқарған. Өзімен бірге шәкірті Ғани Мұратбаевты ертіп әкеп, қазақ мұғалімдерін даярлау курсына дәрісші етіп бекітті, оның сабақ бере жүріп, қоғамдық-саяси жұмысқа араласуына, ширап, ысылуына септесті. Сондай-ақ өзі де мұғалімдер дайындау курсына мәдениет тарихынан тұрақты дәріс беріп тұрған. Алматыға келген бетте Түркмайдан Әскери-революциялық кеңесінің уәкілі Дмитрий Фурмановпен байланысып, облыстағы алғашқы мәдени-үгіт топтарын құрысқан. (Тарихта «Верный бүліншілігі» деп таңбаланған 1920 жылғы 12–19-шы маусым оқиғаларын көзімен көрген. Мәскеуден келген революциялық трибунал бірде-бір оқ шығармаған «көтеріліс» басшыларын топтап атып, қаладағы партия ұйымының басшысын, тағы басқа қызметкерлерді жер аударуға үкім шығарған болатын. Міне сол «бүліншілік» шындығын Діншенін: «Гарнизон Фурмановқа қарсы шықты» деген бір ауыз сөзі ашып тұр – мұрағат деректері оның дұрыс айтқанын, «бүліншілік» нақты оқиғаны большевиктік тәсілмен әдіптеп бұрмалаудың салдары екенін көрсетеді, алайда бұл жеке әңгіме желісі.) 1920 жылы күзде Семейге барып, Жүсіпбек Аймауытов басқаратын қазақ бөлімі жұмысына қатысқан. Қазан айында өткен Қазақстанның тұңғыш Кеңестер съезінде Қазақ Орталық Атқару Комитетінің мүшелігіне сырттай сайланып, Орынборға келген. Ол жайында Қазақ автономиясының белгілі қайраткерлерінің бірі Смағұл Садуақасов республиканың бас газеті бетінде сол шақта: «Дінмұхамед Әділов жас болса да, қазақ революционерлерінің кәрісінен саналады», – деп жазғанды. Әділов Ішкі істер халық комиссариатының алқа мүшесі, халық комиссарының орынбасары, халық комиссары міндетін атқарушы болды. Сосын қазақ үкіметі пен облыстық партия комитетінің отаршылдық салқынынан арылмаған саяси бағытына Смағұл Садуақасовпен бірге қарсы шықты. Соның салдарынан халық комиссары лауазымына бекітілмеді, қызметінде қыспақ көре бастады.

Сонда ол Әлихан Бөкейханов пен Ахмет Байтұрсыновтың батасымен Ташкентке кетіп қалды. Онда 1919–1920 жылдары өзі ұстаздық еткен Қазақ ағарту институты (Казинпрос) мұғалімдері мен оқушыларының қатысуымен қаланың «Колизей» театрында өтіп жүрген «Шығыс кештеріне» арнап қазақ тұрмысынан ойын-сауық әзірледі. Одан Бұхараға кетіп, жалпытүркілік қозғалыс серкелерінің бірі Зәки Валидов жүргізген белгілі астыртын жұмысқа қатысты. Безгекке шалдыққандықтан, елге оралды. Жазылған соң, 1922–1923 жылғы қыста Сырдария облаткомы мандатымен Шу бойында халық жиналыстарын өткізді. Кеңес өкіметі мұраттарына кір келтіріп жүрген ел ішіндегі белсенділерді ауыздықтауға қатысты. Сосын Ташкентте Казинпростың оқытушысы, 1924 жылы директоры болды. Институт директоры болған кезінде, әрине, белгілі дәрежеде көркемөнерпаздар үйірмесі жұмысымен де айналысқан. Осы жәйттер оны мәдениет қайраткері санатына қосып, 1925 жылы Кеңестер съезі қарарына сай Ұлт театрын ұйымдастыру ісіне құлшына кірісуіне сенімділік берді.

Әйгілі мемлекет қайраткері, әдебиетші, көсемсөзші, «Үлкен террор» құрбаны Сұлтанбек Қожановтың жары, «халық жауы әйелінің» еншісіне тиген күллі тағдыр тауқыметін басынан кешкен Гүләндәм Мұнайтпасқызы Қожанова 1988 жылдың бас кезінде 1921 жылғы Ташкент мәдени өмірінен бір сыр шерткен еді. Түркеспублика жауапты қызметкерлері зайыптарының қатысуымен «Шығыс кештері» өткізіліп тұрғанын, сондай бір өнер кешінде қойылған спектакльдің басты ұйымдастырушысы Дінмұхамед Әділов болғанын еске алып, аға ұрпақтың алыста қалған жастық шақтарындағы ұмытылмас мезеттерді жылы лебізбен еске алған. Сол бір белес жайында 1928 жылы ОГПУ тергеушісіне Дінше былай депті: «Я помню, в бытность мою в Ташкенте ставили восточные вечера, распорядителем казахской части был я. В тот день, когда мы выехали, в театре «Колизей» шел такой спектакль, и я невольно о нем подумал». («Есімде, менің Тәшкенде тұрған шағымда шығыс кештерін қоюшы едік, қазақ бөлімін мен басқаратынмын. Біз сапарға шыққан күні

«Колизей» театрында сондай спектакль жүріп жатты да, мен еркімнен тыс сол жайында ойладым»). Бұл 1921 жылғы мамырдың соңғы күндерінің бірі болатын. Ол серіктерімен бірге астыртын тапсырмамен Бұхара қаласына шыққан. Онда Зәки Валидов жасырынып жүрген еді. Ол – жетпіс жыл жау саналған, бүгінде заңды түрде башқұрт халқының мақтанышына, ұлттық батырына айналған қоғам қайраткері, ірі ғалым. Түркі халықтары ішінде монархия құлағаннан кейін тұңғыш жарияланған ұлттық автономияның басшысы (1917 жылы Башқұрт автономиясы – 16 қарашада, Түркістан (Қоқан) автономиясы – 24 қарашада, Қазақ (Алаш) автономиясы – 12 желтоқсанда құрылды). Зәки қазақ қайраткерлерімен ақылдаса отырып, кеңес өкіметімен келісімшарт жасады, башқұрт, қазақ халықтарының тәуелсіздікке бірлесіп қол жеткізетініне сенді. Алайда, Ленин мен Сталиннің қол қойған келісімді дөрекі түрде бұзулары өз алдына, олардың күллі ұлт саясаты – аты өзгерген империяны көксеген жәй ғана көзбояу екенін тікелей пікірлесе жүріп айқын ұққан да, ақыры, большевиктерге қарсы қимыл ұйымдастыру мақсатымен 1920 жылдың ортасында Бұхараға өткен. 1921 жылғы мамыр айының соңғы күндерінде оған қазақ зиялылары жіберген үш жас жігіт барып, орталарынан біреуін қазақтардың Ферғана алқабындағы тұрақты өкілі ретінде қалдырған. Бұл Дінше еді. Ол Бұхарада үш жарым ай бойы белсенді жұмыс атқарды. (Зәки Валиди өзінің Түркияда жазған «Естеліктерінде» оның түрлі қызметін әлденеше мәрте ризашылықпен атап өтіп, «Бұхара мен Самарқанда Алашорда уәкілі болған қазақ шайыры әм мәдениет қайраткері Дінше» деген мәтінмен жеке суретін бастырды.)

V. Тоталитаризм құрбандарына қатысты өтелмеген парыз

Сонымен, бүгінгі әйгілі өнер ордасы Қошмұхамед Кеменгеровтің «Алтын сақинасымен» шымылдығын ашып бастаған бірінші театрлық маусымы – қаз тұрып, тәй-тәй басу кезеңі – бастан-аяқ Дінмұхамед Әділұлының жетекшілігімен өтті. Ал жас ұжымның алғашқы қойылымдары мен өнерпаздардың шеберлік деңгейі көрнекті мемлекет

қайраткері, ұлт театрының дем берушісі әрі қамқоршысы болған Смағұл Садуақасұлының мақалаларында өз уақытында талданып, бағаланып отырды. Бірақ олардың есімдері тез ұмыттырылды. Өйткені Дінше 1926 жылы жазғытұрым театрдың басшылығынан өз еркімен кетті де, құпия полиция қармағына түсті. 1928 жылғы тәркілеу науқаны соңында тұтқындалды. 1930 жылғы 21-ші сәуірде Мәскеуде, пролетариат көсемі Лениннің туғанына алпыс жыл толған юбилейі қарсаңында құрбандыққа шалынып, атылды. Дінше Смағұл қазақ еліндегі диктатор Голощекиннің айралы саясатының құрбаны болып, 1933 жылы дүниеден озды. 1930 жылы Қошке де қамалды. Екі жыл түрмеде отырып, ішкі Ресейге жер аударылды, 1937 жылы қайта ұсталып, Омбыда атылды. Осылай үшеуінің де Ұлт театрының бастауындағы еңбектерін елемеуге негіз салынды.

Қасіретті жылдарда репрессияның қара қанжары отыз жасар Діншені мерт етті, қыршын кеткен боздақтың ұлттық сахна өнерін қалыптастырудағы еңбегі ізінше жоққа шығарылды. Республикамыздың бас газеті бетінде белгілі ақынымыз сол 30-шы жылдары: «...бетінен қаны шыққан ұлтшыл Әділұлы театрдың бағытын еңбекші тап мүддесінен бұрып әкетті», – деген жалалы тұжырымын жария етті. Содан Дінше Әділұлының есімі театр, мәдениет құрылысы тарихынан тез және ұзақ уақытқа өшірілді.

Қоғамдық құрылыс ауысты, тәуелсіздік туын желбіреткенімізге ширек ғасырға айналды. Отарлық қатыгез заманның, әділетсіз уақыттың қасаң бұрмалауларын дұрыстауға енді толық мүмкіндігіміз бар. Ұлтымыздың аяулы азаматын ардақтап, есімін мәдениетіміздің тарихындағы, қазіргі таңда тоқсан жылдық мерейтойын атап өткелі тұрған Мұхтар Әуезов атындағы академиялық қазақ драма театрының тарихындағы өз орнына қойған жөн.

2 желтоқсан 2015 ж.

Түркістан Республикасының Мемлекеттік («Козлизей») театрында өткізіліп тұрған «Шығыс кештерінде» «Біржан-Сара» халық спектаклін қойып, өнер көрсеткен Қазақ ағарту институты (Кирипрос) жанындағы көркемөнерпаздар үйірмесінің мүшелері. Жатқандар (оңнан): Құрманбек Жандарбеков, Әбдірахман Мұнайтпасов. Отырғандар (оңнан): Ләтіпа Қожықова, Рәбия Асфендиярова, Үрия Тұрдықұлова, Гүлбаһрам Тынышбаева, Гүлнәдам Қожанова, Емберген Табынбаев, Ұлдар Нарбекова, Қадидша Лапина. Түрегеп тұрғандар (оңнан): Дінше Әділов (режиссер).
Ташкент, 1921 ж.

«Жас қазақ» ұйымының мүшелері. Алдыңғы қатарда отырғандар (оңнан): 4) Сәкен Сейфуллин, 5) Абдолла Асылбеков, 7) Қошқе Кеменгеров. Екінші қатардағылар (оңнан): 5) Дінше Әділов, 7) Сейітов, 8) Сәтбаев, 10) Бәкен Серікбаев. Үшінші қатардағылар (оңнан): 4) Сапар Мұстафин.
Ақмола, 1917 ж.

Қазақ әдебиеті мен өнерінің Мәскеудегі онкүндігіне қатысушылардың бір тобы (солдан): Темірбек Жүргенов, Құрманбек Жандарбеков, Елубай Өмірзақов, Евгений Брусиловский, Ораз Исаев, Күләш Байсейітова, Жамбыл Жабаев, Шара Жиенқұлова, Үрия Тұрдықұлова, Қалибек Қуанышбаев, Қанабек Байсейітов, Манарбек Ержанов.
Мәскеу, 1936 ж.

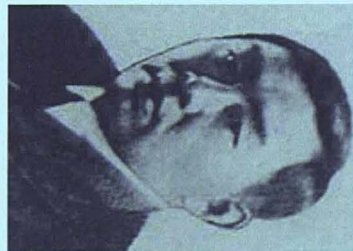
Жанайдар
Салғуақасов

Темірбек
Жүргенов

Ораз
Исаев

Санжар Асфендияров

Ғабдол-Ҳакім Бөкейханов (сол жақта).
Орда, XX з. 10-шы эжс. ш.

Левон Мирзоян

**Мағжан
Жұмабаев**

Сұлтан Сегізбаев

Ораз Исаев зайыбы Сара Есовамен

СҰЛТАН СЕГІЗБАЕВ

Екі халыққа бірдей қымбат

Өзбекстан Республикасының Қазақстандағы күндері қарсаңында

Тарихтың қай кезеңі бұйыртқанын кім білсін, әйтеуір бір заманда қазақ-жағалбайлылардың бір көші қазіргі Өзбекстан жеріне ат басын тіреген көрінеді. Қонысына елінің намын беріпті. Міне сол Жағалбайлы қыстағында 1899 жылы болашақ мемлекет қайраткері Сұлтан Сегізбаев дүниеге келді. Ауыр тұрмыс тауқыметін тартып жүрген диқан Сегізбай баласына биік дәреже меңзейтін есімді ырымдап, жақсы үмітпен қойса керек. Кішкентайынан Нәдір қожаның мектебіне оқуға береді. Ұзамай ауылдарына мұғалім болып келген Бекболат Салиев деген кісі Сұлтанның зейінділігіне, алғырлығына назар аударып, орысша оқыту үшін өзімен бірге үлкен қалаға әкетуге ниеттенуін де қуана қолдайды.

Бекболат мұғалім Сұлтанدى бір жылдан астам Қазанда оқытып, қайтып оралған соң Ташкенттегі орыс гимназиясына түсуіне жәрдемдеседі. Алайда, гимназисіміз оқуға кірісер-кіріспестен оның тегіне күдік келтірген, әкесінің кедей диқан екенін айтқан арыз түседі. Сонда Аққорған болысына жіберілген комиссиямен Бекболат мұғалім де барып, Жағалбайлы қыстағындағы күллі ағайындарының мал-мүлкін Сегізбайдың атына есептетеді. Осындай жолмен әкесінің байлығы екі мың ділдәға баланған Сұлтан гимназияда оқи беруге пұрсат алады. Ол ұстаз бен әке, ағайын-туыстар сенімін ақтап, гимназияны 1917 жылы алтын медальмен бітіріп шығады.

Он алтыншы жылғы Маусым жарлығынан туған көтеріліс, он жетінші жылғы Ақпан революциясы, монархия құлаған-

нан кейінгі саяси оқиғалар зерек жастың дүниетанымын қалыптастыруда елеулі орын алғаны сөзсіз. Ол ауылына оралып, Жағалбайлы қыстағындағы аса дәулетті Қыдырбайдың кеңсесіне қызметке кіргенінде, әлеуметтік теңсіздіктердің сан түрін көреді, ақыры, Қазан төңкерісіне орай Түркістан өлкесі тандап алған өзгеріс жолын орнықтыруға атсалысады.

1918–1919 жылдары Сұлтан Сегізбаев Аққорған болыстық партия комитетінің хатшысы және сонымен бірге Піскент аудандық революциялық комитетінің төрағасы әрі әскери комиссары болып істеді. Совет өкіметіне наразы боп елді талан-таражға ұшырата бастаған құрбашыларға қарсы күресуді ұйымдастырды, осы істе өзінің жеке басының ерлігімен де көзге түсіп, жұртшылық құрметіне бөленді.

Күресте тәжірибе жинақтап қалған Сұлтанға басмашыларға қарсы жорық жасау тапсырылады. Оның өзбек, қазақ, қырғыз жігіттерінен құрылған үлкен отряды Сырдария мен Ферғана алқаптарындағы басмашыларды тоз-тоз қылады.

Ол 1920 жылы Бакуде өткен Шығыс халықтарының I-съезіне делегат болады. 1921 жылы Ресей большевиктер партиясының 10-съезіне барғанында, Кронштадтағы кеңес өкіметіне қарсы бүлікті басуға қатысады. Сол жылы Сұлтан Сегізбаев «Қосшы» одағының Орталық Комитетіне жауапты хатшы қызметіне жіберіледі. Ұзамай Түркістан Орталық Атқару Комитеті Төралқасының мүшесі болып сайланады.

1923 жылдың басында Сегізбаев Ферғана облыстық партия комитетінің хатшысы қызметіне жіберілді. Мұнда ол «Ферғана» газетінің редакторы міндетін қоса атқарды. Партия, кеңес, шаруашылық, насихат мәселелерін шешу тағы да басмашыларға қарсы күреспен бірге жүргізілді. Ферғанадағы қызметі кезінде ол жауынгерлік Қызыл Ту орденімен наградталды.

Сұлтан Сегізбаев 1924 жылдан Түркістан Компартиясы Орталық Комитетінде үгіт-насихат бөлімі меңгерушісінің орынбасары болып істейді. Ұлттық-территориялық меже-

леу комиссиясының жұмысына басшылық жасайды. Ұзамай Ташкент уездік партия комитетінің хатшысы болады. Сол жылдың ақырында оны Мәскеу, большевиктер партиясының Орталық Комитеті қарамағына шақырып алып, Украинаға, Донбасс облыстық партия комитетінің хатшысы қызметіне бекітеді. 1925 жылдың күзінде Сұлтан Украина Компартиясы Орталық Комитетінің жолдамасымен Мәскеудегі Қызыл профессура институтына оқуға келеді. Институтта ол партия бюросының мүшесі болып сайланады. Оқи жүріп, «Правда» атындағы журналистика институтында саяси экономия пәнінен сабақ береді, 1928–1930 жылдары Қызыл профессура институтының құзырындағы кешкі коммунистік университет деканы болып істейді. Осы жылдары ол өзінің ғылыми еңбектері мен мақалаларын да өндіріп жазып, Мәскеу басылымдарында жарияланып тұрды.

Қызыл профессура институтын тәмамдаған соң, Сегізбаев 1930 жылы Ташкентке оралады. Бірінші ұлттық экономист, отыз бір жасар профессор Бүкілодақтық ауылшаруашылық академиясының Орта Азия филиалы мен мақта ғылыми-зерттеу институтының директоры лауазымдарына тағайындалады.

Қазақ, өзбек, орыс тілдерінен тысқары французша, ағылшынша, немісше еркін білген Сұлтекең ғылыми-зерттеу және оқытушылық жұмыстарында ұлан-ғайыр іс тындырса керек еді, алайда оны мұнда көп істетпей, қайтадан Мәскеу шақыртып алдырады. Мұнда Орталық Бақылау комиссиясы мен Шаруа-дикан инспекциясы халық комиссариатының мақта шаруашылығы-суландыру істері тобына басшылық қылады.

Бұрынғы кеңес республикаларының бәрінде «ұлы бетбұрыс» жасалып жатқан ауыр жылдар-ды. Қазақстанда алапат ашаршылық болды, жергілікті халықтың жартысы қырылды, басқа өңірлерге көшіп кетті. 1932 жылдың күзінде Мәскеу мұндағы ауыл шаруашылығының құлдырауы туралы қаулы қабылдады. 1933 жылдың ақпанында аса дабыралат-

пай, басшылықты ауыстырды. Аштық апатына ұшырап, өте күйзелген Қазақстанды көтеру үшін жан-жақтан сауатты, іскер ұлттық кадрлар қызметке шақырылды.

Сұлтан Сегізбаев та осы орайда Мәскеуден Алматыға қоныс аударды. Қазақстан өлкелік партия комитетінің әуелі ұйымдық-нұсқаушылық бөліміне, кейін ауыл шаруашылығы бөліміне меңгеруші болып тағайындалды. Өлкелік комитеттің бюро мүшесі және Қазақстан Кеңестері Орталық Атқару Комитетінің мүшесі болып сайланды. Қазақстанның он бес жылдығына арналған салтанатта баяндалған табыстарда Сегізбаевтың да елеулі үлесі бар.

Ол 1937 жылдың басында Солтүстік Қазақстан облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы қызметінде істеді. Қазақстан коммунистерінің бірінші съезі оны Орталық Комитеттің мүшелігіне сайлады.

Қорқынышты жыл, «үлкен террор» жылы Қазақстан Компартиясының алғашқы сайланған Орталық Комитетінің мүшелері бірінен соң бірі бірінші хатшысына дейін «халық жауы» жаманатымен таңбаланып жатты. Сұлтан Сегізбаевтың Түркістан Республикасы тұсында қоғамдық-саяси жұмыстарда жалындап қатар жүрген үзеңгілестері Тәшкенде де, Мәскеуде де, Алматыда да адам түсініп болмайтын айып тағылып ұсталып кетуде, енді оның да кезегі келіп тұрғандай-ды. Алайда тағдыр ол үшін тамұқ есігін сәл кейінірек ашпақ екен...

Ұрей жайлаған отыз жетінші жылдың екінші жартысында күдіреті күшті Мәскеу Сегізбаевты Қазақстаннан шақырып алып, Өзбекстанға жаңа жауапты қызметке жібереді. Оны қазан айында Өзбек Кеңестік Социалистік Республикасы Халық Комиссарлары Кеңесінің Төрағасы лауазымына сайлайды. Ол білікті мемлекет қайраткері ретінде республиканың экономикасы мен мәдениетін көтеруге бар қажыр-қайратын жұмылдыра кіріседі. Бірақ жазалағыш машина сергек – 1938 жылдың жазында өткен республикалық партия активі үстінде предсовнарком Сегізбаев қамауға алынады. Көп

кешікпей атып тасталады. Жиырма шақты жылдан кейін, елуінші жылдарғы «жылымық» кезінде, нақақтан күйгені анықталып, ақталады...

1967 жылғы шілдеде Өзбекстан Компартиясының Орталық Комитеті мен Өзбек КСР Министрлер Кеңесі отызыншы жылдардағы заңсыздықтар салдарынан жазықсыз жазаланған мемлекет қайраткері Сұлтан Сегізбаев есімін есте қалдыру хақында қаулы қабылдады. Содан бері Аққорған мен Мырзашөл аудандарында бір-бір кеңшарға Сегізбаев аты беріліп, кеңшар орталығына ескерткіш қойылды. Гүлистандағы медициналық оқу орны, Ташкенттің бір көшесі осы ардақты халық ұлының есімімен аталды. Туған жерінде музей ашылды.

Сұлтекең өзбек пен қазаққа бірдей қымбат перзент, оның есіміне алдағы уақытта Қазақстан Республикасында да лайықты құрмет көрсетілетініне күмән жоқ. Сұлтан Сегізбаев 1918 жылғы 1 мамырда кеңестік негізде автономия жариялаған Түркістан Республикасы қанаттандырып, шыңдаған тамаша ұлттық қайраткерлердің бірі, ол өзінің өмір жолымен бүгінгі күнге де – халықтарымыздың туысқандық қарым-қатынастарын арттыра түсуге, азаматтарымызды тарихпен тәрбиелеуге, жұмхұрияттарымыздың егемендіктерін нығайта беруге қызмет ететін болады.

14 мамыр 1995 ж.

ЖАНАЙДАР САДУАҚАСОВ

Әділетсіздікке ұшыраған әділет халкомы

«Ұлы террор» жылдары жазықсыз жазаланған ірі мемлекет қайраткерлерінің бірі Жанайдар Садуақасұлы Садуақасов 1898 жылы Шу өзенінің алқабында көшпенді малшы отбасында дүниеге келген еді. (Бұл өңір бүгінде қазіргі Жамбыл облысы Сарысу ауданының аумағына кіреді. Ауыл Шуды қыстап, Сарыарқаны жайлайтын. Көшпенділердің ғасырлар тереңінен келе жатқан мұндай өмір салтына большевизмнің әйгілі тәркілеу және күштеп ұжымдастыру науқаны, соның салдарынан орын алған ұлттық апат – ашаршылық нүкте қойған-ды). Жеткіншек Жанайдар 1912 жылға дейін ауыл молдасынан қазақша дәріс алған болатын.

Сол ауылдан шыққан, ерте сауат ашып, орысша оқып, қызмет істеп, жағымды істерімен ел аузына ілігіп жүрген, болашақ қоғам қайраткері Байсейіт Әділовтің (1887–1928) ықпалымен, әкесі жасөспірім Жанайдарды 1912 жылы күзде Ақмолаға оқуға жібереді. Осында ол 1913–1915 жылдары шіркеу жанындағы мектепте, 1915–1916 жылдары жоғарғы бастауыш мектепте оқиды.

Омбы гимназиясында жерлесі әрі қатары, болашақ Қазақ АКСР Орталық Атқару Комитетінің алғашқы құрамының мүшесі, Ұлт театрының тұңғыш директоры және бас режиссері Дінмұхамед Әділов оқитын. (Бала Діншені патшалық кезінде Міржақып Дулатов «Қазақ» газетінің өкілі ретінде Ақмолаға келгенінде көріп, оған білімін қыр өлкесінің астанасында көтеруіне кеңес берген, әрі оған ұдайы қамқорлығын көрсеткен). Жанайдар 1916 жылы Дінмұхамедпен бірге Омбыға барып, ересектерге арналған гимназияға түседі.

Омбыдағы оқушы жастардың «Бірлік» атты мәдени-ағарту және саяси ұйымы жұмысына (мұнда Дінмұхамед-Дінше ұйым шаңырақ көтергелі мүше, кейінгі жылда хатшы болатын) белсене араласты.

Монархияның тарих сахнасынан кетуімен халықтың саяси белсенділігі ерекше артқаны мәтім. 1917 жылғы көктемде Омбыда Ақмола облысы қазақтарының съезі болды. Сол съезде сайланған қазақ атқару комитеті сібірлік астанада оқып жүрген жастарды қызметке көптеп тартты. Дінше мен Қошке Кемеңгеров (болашақ драматург, жазушы, публицист) Ақмола қаласына комиссар ретінде іссапарға жіберілді, онда олар Сәкен Сейфуллинмен бірге үйез қазақтарының, сондай-ақ жастардың арасында революциялық ұйымдар құрумен шұғылданды. Ал Жанайдар орталықта – Омбыда қазақ комитетінің ауылдық және болыстық ұйымдар жөніндегі нұсқаушы болып істеді.

1917 жылғы желтоқсанда Орынборда Екінші жалпықазақ құрылтайы болып, Алаш (Қазақ) автономиясы жарияланды, Алаш үкіметі (Алаш-Орда) сайланды. Алайда оны большевизм, тиісінше – кеңестік тұғырдағы қазақ белсенділері оны мойындамады. Мәселен, Ақмоладағы Сәкен Сейфуллин, Байсейіт Әділов бастаған топ «байлардың автономиясын қабылдамайтындарын, автономияны өз іштерінен оқығандар көбейген соң алатындарын» мәлімдеп, орталыққа жеделхат жолдады.

Осындай идеялық көзқарастардағы қайшылықтарға байланысты Омбыдағы жастар ұйымы да алауыздыққа ұшырады. Сонда, 1918 жылдың басында, «Бірлік» екі жарылғанда, оның солшыл қанатын Жанайдар да қолдады. Ол омбылық оқушылар ішінде Демократияшыл қазақ жастары кеңесін құруға қатысып, соны басқарды.

1918 жылдың күзінде, Сібірде Колчак билігі орнаған шақта, көктемнен бері Қиыр Шығыста халықаралық партизандар жасағы қатарында ақтармен шайқасқан Дінше Әділов Омбыға оралған-ды. Жанайдар онымен бірге жазушы-қай-

раткер Ф.А. Березовскиймен, сол арқылы жұмысшылардың саяси ұйымдарымен байланысып, кеңес өкіметі идеяларын насихаттаған астыртын жұмыс жүргізді. Сонда, Омбыда, 1918 жылғы 22 желтоқсандағы актарға қарсы көтерілген қарулы көтеріліске қазақтардан Дінше екеуі ғана қатысқан болатын.

Көтеріліс сәтсіздікке ұшырағанда Жанайдар бой тасалап, қалада қалады. Тұтқындалу қаупі төнген Діншенің Омбыдан қашып шығуына, сөйтіп оның «Бірлік» ұйымындағы үзеңгілесі, болашақ партия-кеңес және кәсіподақ қызметкері, әдебиетші Әбдірахман Байділдин тұратын Қызылжар өңіріне өтуіне жәрдемдеседі.

Сол қыста, халық ағарту саласының қазақ бөлімінде іс жүргізуші қызметін атқара жүріп, Жанайдар Садуақасов Омбы түрмесінен Сәкен Сейфуллин мен басқа да жігіттердің қашып шығуына қажет құжаттар дайындайды.

Оның өзі де, ақыры, 1919 жылғы шілдеде, актар қолындағы Омбыдан жасырын шығып кетуге мәжбүр болады. Ақмолаға оралады. Осында кеңес өкіметі орнағанда, үйездік халық соты комитетінің мүшесі ретінде қызмет істей бастап, 1920–1922 жылдары кеңестердің Ақмола үйездік комитетінің мүшесі, оқу бөліміндегі саяси ағарту саласының меңгерушісі, үйездік атқару комитетінің іс басқарушысы және төралқа мүшесі, Ақмола губерниялық аткомының хатшысы (қазіргі Астана қаласында), Черлок үйездік ревкомының төрағасы (Петропавловск қаласында) болды.

Жас қайраткер өзін жауапты жұмыстарда тез танытты. Революцияның идеяларына құлай сеніп, халыққа қызмет ету ісіне жан-жүрегімен жегілгендігі тиісті нәтижелер берді. Ол республика кеңестерінің 1922 жылғы кезекті үшінші съезінде Қазақ АКСР Орталық Атқару Комитетінің жауапты хатшысы (Орынбор қаласында) болып сайланды. Ал 1924–1925 жылдары Адай үйездік ревкомының төрағасы, 1925–1926 жылдары Қазақ АКСР Қаржы халық комиссарының орынбасары (Қызылорда қаласында), 1926–1928 жылдары Сыр-

дария губерниялық аткомының төрағасы (Шымкент) болып істеді.

Еліміздегі ұлы өзгерістер толқынында үлкен шындалу мектебінен өтіп, ірі қайраткер ретінде сомдалған Жанайдар Садуақасұлы 1928 жылдың басында Әділет халық комиссары және Республика Прокуроры болып тағайындалды. Бұл қызметінде ол Қазаткомның 1928 жылғы тамызда шығарған қазақтың ірі бай-феодалдарын тәркілеу туралы декретінің орындалуын тексеру жұмыстарын тікелей бақылады.

Осы жерде атап айта кету ләзім: сол жылдарда Ресей Федерациясының құрамында тұрған Қазақ автономиялық республикасы мен оның үкіметі іс жүзінде бар болғаны қуыршақ мемлекеттің өз еркі өзінде жоқ қуыршақ үкіметі ғана болғаны белгілі, соған сәйкес, тиісінше – осынау аталған құқық қорғау органдарының да құқтары шектеулі-тін. Республикада пәрменді билікті бас саяси басқарма (ГПУ) деп аталатын құпия полиция астыртын түрде, орталық атынан жүргізетін.

Міне сол жазалағыш орган қазақтың ірі бай-феодалдарын тәркілеу науқанын ұлт қайраткерлерін қудалау әрекетіне ұластырды. «Кеңес шараларын жүргізуге қарсылық көрсетті» желеуімен Дінше Әділов тұтқындалып, қазақ зиялыларының үлкен тобына бүгінде «Алаш ісі» атымен кең мәлім болған жасанды саяси айып тағу науқаны басталғанда, сол кезде республика прокуроры болып отырған Жанайдар Садуақасов өзінің Омбыдағы оқушылық шағынан басталған саяси күрестегі үзеңгілесіне – жан-дүниесін жасынан жақсы білетін ауылдас жолдасына, белгілі бір дәрежедегі туысына қатысты жасалып жатқан заңсыздыққа ара тұра алмады. «Автономия» алған қазақ республикасының прокуроры түгіл, күллі үкіметі орталықтың осындағы партиялық эмиссары мен ГПУ агенттерінің қырағы бақылауында тұрғанды.

Садуақасов, барша кеңестік Қазақстанның қазақ қызметкерлері тәрізді, өз қызметін пұрсат берілген шекте ғана жүргізуге қақылы болатын, дегенмен соның өзінде оның бас-

тамашылдығы тәуір нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік туғызып жатты. Оның тікелей өзі қолға алып, араласуымен республика соттарындағы халық заседательдерінің қатарында қазақтардың үлесі 1929 жылдың соңына қарай 50,5 пайызға көтерілді. Ол республиканың басбұзарлық (қылмыстық) кодексі нормаларын үкіметте қайта қарап, талқылауға, жекелеген бөлімінің баптарын қатаңдатып қайта тұжырымдатуға мұрындық болды.

Әділет халкомы және прокурор лауазымында Садуақасов 1930 жылғы сәуірге дейін істеді. Тап сол кезде ауылдасы, күрескер серігі Дінше Әділов (Аймауытов, Байділдин, Юсуппен бірге) қолдан ұйымдастырылған «Алаш ісі» бойынша, пролетариат көсемінің туғанына алпыс жыл толу құрметіне, Мәскеуде атып тасталды...

Бұдан соң Жанайдар Садуақасұлы 1936 жылға дейін БК(б)П Қазақ өлкелік комитетінде мәдениет-насихат бөлімінің меңгерушісі, көлік жөніндегі хатшы, кеңестік сауда бөлімінің меңгерушісі қызметтерін атқарды. Ал 1936 жылы Халкомкеңес төрағасының бірінші орынбасары болып тағайындалды. Осы қызметімен бірге ол республикалық партия газетінің («Еңбекші Қазақ», одан «Социалистік Қазақстан» аталған, қазіргі «Егемен Қазақстан») бас редакторы болды.

Мәдениет саласын басқарып, тікелей баспасөзде істей жүріп, ол жазушылармен қоян-қолтық араласты, олармен ұлт әдебиетінің ахуалы және болашағы жайында жиі пікірлесіп, әрдайым өз ойын білдіріп отырды. Жаңа шығармаларға пікір жазды, жас әдебиетшілердің ұлттық рухты жоғалтпауына назар аударды. Әр кезде ағымдағы сәтке байланысты мақалалар жазып тұрды. Алайда Садуақасовтың публицистикалық мұрасы әлі күнге дейін арнайы зерттелген жоқ.

Ол Қазақстан партия ұйымы қабылдаған маңызды қаулы-қарарларды жинастырып, 1931 жылы құжаттар жинағын шығарды. Бұл – қайта жарияланбаған, өте құнды жинақ.

Жанайдар Садуақасұлы 1937 жылы Қазақстан К(б)П Алматы облыстық комитеті мен Алматы қалалық комитетінің бірінші хатшысы болып сайланып, сол қызметінде 1937 жылғы 17 қыркүйекте тұтқындалғанға дейін істеді. Ол 1938 жылғы 25 ақпанда КСРО Жоғарғы Соты Әскери алқасы көшпелі сессиясының үкімімен атылған. Сол күні оққа ұшқан 39 боздақпен бірге Алматы түбіндегі Әли ауылына (қазіргі Жаңалық) құпия жерленген (бірнеше мың жазықсыз жазаланған жан жатқан бұл қорымға 2002 жылы ескерткіш қойылды).

Жанайдардың зайыбы «халық жауының» әйелі ретінде ұсталып, лагерьге айдалған кезде ұлын сіңлісі қолына алған екен. Пәле-жала жабыса бермесін деген оймен баланың фамилиясын өз күйеуінің сойына өзгертіпті. Содан Рүстем Жанайдарұлы Мангелдин Қырғызстанда өмір сүрді, үлкен ғалым болды, бертінде Бішкекте дүние салды. Балалары сонда тұрады. Ал Жанайдардың туған інісі Құрман мен туған қарындасы бала-шағаларымен, сондай-ақ бірқатар басқа да жақын туысқандары Қарағанды облысының Жаңаарқа ауданында, аталас туыстарының көпшілігі Жамбыл облысының Сарысу ауданында тұрып жатыр.

Еліміздің қоғамдық тыныс-тіршілігінде орын алған түбегейлі өзгерістер зерек те сергек жас өркен Жанайдар Садуақасұлын ірі қайраткер дәрежесіне жеткізіп, тарих толқынының жалына көтерген еді. Оның сонау шырқау биікке самғап шыққан өмір жолының монархия құлағаннан кейінгі алғашқы кезеңі Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» тарихи романында суреттелген. Садуақасовтың өткен ғасырдың 30-шы жылдарында, ашаршылыққа ұшыраған өзінің туған ауылының халқын Саудакент аймағына көшіруге байланысты ел ішінде жүргізген жұмысының бір кезеңін жазушы-зерттеуші Дулат Шалқарбаев «Ақиықтар» деген кітабында (Тараз, 1998) баян етеді.

20 шілде 2004 ж.

ЛЕВОН МИРЗОЯН

*Секретарь Мирзоян * Тағы да Мирзоян жөнінде*

1. Секретарь Мирзоян

Қазақ халқының риясыз сүйіспеншілігіне бөленген Левон Исаевич Мирзоян туралы сөзді сол уақытта кең таралған пікірлердің кейбірін еске түсіруден бастайық... Мұндайда қалың бұқараның сүйікті жазушысы кәдімгі Сәбит Мұқановқа жүгіну ләзім, өйткені оның әйгілі «Өмір мектебі» – шын мәніндегі замана тыныс-тіршілігіне тұнып тұр. Москвада оқып жүрген қаламгер 1933 жылдың жазында, каникулға шыға, ел аралайды. «Егер былтыр я биылғы жылдың басында келсең – ашыққан халықтың өңінен зәрең ұшар еді, – дейді оған губерниялық атқару комитетінің председателі Сүлеймен Есқараев, – «адам жылқы мінезді: бір күнде жүдейді, бір күнде торалады» деген қазақ сөзі рас екен. Мирзоян келгеннен бері аштар тез тыңайып, қазір дағдылы күйіне келіп қалды. Халық қазір өте көңілді...»

Өлкелік партия комитетіндегі жаңа басшының есімі ел аузынан түспей жүргенін Сәбеңнің өзі де көреді: «Ауылдың қарапайым адамдары оның атын Мырзажан қойып алған...» «Жалпы алғанда, асыра сілтеу – партия жолы емесін, «найзағайшылардың» ісі екенін халық ұғып болғанға ұқсайды. – «Қаз келсе – жаз келеді, қарға келсе – қатқақ болады» дегендей, – дейді жолшыбайғы халық, – Голощекин бұл елге қарға боп кеп қырсығын тигізді. Мырзажан қаз боп кеп, жаз әкелді» (Таңдамалы шығармалар, 11-т., 430-бет). – Міне осы

қысқа үзіктерден-ақ Левон Исаевичке деген халық махаббатының терең сырын айқын аңғаруға болады...

Газеттер 1933 жылғы 3 февральда ВКП(б) Қазақ өлкелік комитетінің екі қаулысын жариялады. Бірі – Қазақстандағы жұмысынан босанғысы келген өтінішін Орталық Комитеттің қанағаттандыруына байланысты Голощекин жолдасты ВКП(б) Казкрайком бірінші секретары міндетінен босату, екіншісі – осы қызметке Мирзоян жолдасты сайлау жөнінде болатын².

Бес күннен кейін Голощекиннің Алматыдан аттанып бара жатқаны хабарланды. Бұл хабарға қоса газеттер³ астанадағы бірқатар кәсіпорындар мен мекемелерде өткен жалпы партия жиналыстарының шешімдері Ф.И. Голощекин жолдастың атына кеп түскенін, онда жұмысшылар Филипп Исаевичтің «өлкені социалистік тұрғыдан қайта құруда ірі табыстарға қол жеткізген қажырлы еңбегін атай отырып, сүйікті лениншіл-большевикпен қимастықпен қоштасып жатқанын» жазды...

Оның Қазақстаннан аттануы тағы бір оқиғамен орайлас келді. Торғай және Шу аудандары бойынша «көшпелі және жартылай көшпелі қазақ халқына берілетін мемлекеттік азық-түлік жәрдемі мен тұқым ссудасын жаппай ұрлық пен талан-таражға салғаны үшін, сондай-ақ колхоз малы мен астығын ұрлағаны үшін 7 август заңымен» (ішінде райком секретары, ауатком председателі, колхоз председателі, қойма меңгерушісі бар) он шақты адамның төртеуін ату жазасына, қалғанын он жылдан бас бостандығынан айыруға кескен үкімді республика Жоғарғы соты бекітті...

Ертеңіне, 9 февраль күні, Мирзоян қызметіне кірісті⁴. Оның алдында – асыра сілтеу мен бұрмалау зобалаңы тозактың қыл көпіріне душар еткен, әбден күйзелулі елді шынайы социализм жолына бағыттау міндеті тұрған еді..

2 «Казахстанская правда». 3 февраля 1933 г.

3 «Казахстанская правда». 8 февраля 1933 г.

4 «Казахстанская правда». 9 февраля 1933 г.

Күні кеше Алматыдан зор қошемет естіп аттанған әріптесінің соңында мал-жаны тозып, селдіреп қалған, сәні кетулі шала-жансар жалпақ даланы тірілту керек-тін. Сонда ақын Сәкен Сейфуллин: «Партия: «Ісін түзе, тез...» деп бізге, Мирзоян – қырағы ерді бастық етті, Мирзоян істі қолға алып жатыр, Өзі де, сөзі де елге барып жатыр. Төктіріп азық, тұқым мұқтаж елге, Егіске күшті ұранын салып жатыр. Мирзоян іс басында күндіз-түні, Қозғады еңбекші елді салған үні...»⁵ – деп жырлаған-ды. Бұл шындық болатын.

Өлкелік партия ұйымының басшылығына келген алғашқы күндерде-ақ Левон Исаевич бірінші кезекте ауыл өмірін назарға алды. ВКП(б) Орталық Комитеті мен СССР Халкомсовы Қазақстандағы қанағаттанғысыз жұмыс дәрежесіне орай, тұқым себуді ойдағыдай және уактылы өткізуді ұйымдастыру үшін Төтенше комиссия құрып, председательдігіне Мирзоянды бекітті.

Көктемгі егіс науқаны соны серпінмен жүргізілді. Сонымен қатар жергілікті халықтың жағдайын жақсартуды көздеген жан-жақты іс шаралары жасалып, жүзеге асырыла бастады. Көшпелі аудандарда қалған артельдерді қайта қарап, оларды жер өңдеу серіктіктерінің уставына аудару, серіктік жанындағы фермалардың малын кедей шаруашылықтарда жеке пайдалануға үлестіріп беру жөнінде жер-жерге нұсқаулар берілді. Совет Одағының басқа аймақтарынан қазақ шаруашыларына көмекке бөлінген мал мен азық-түліктік астық жеткізілді. Облыстық және аудандық, партия активтерінен әлденеше ондаған коммунист ауылдық ұяларда хатшы боп істеуге жіберілді. Көшпелі және жартылай көшпелі аудандардағы партия ұяларының ұйымдық құрылымы туралы өлкелік комитеттің арнайы шешімі қабылданды. Олар үшін партия қызметкерлерін даярлайтын арнайы курс ашылды.

Ауыл тұрмысын көтеру, мал шаруашылығын өркендету

⁵ Сейфуллин С. Бес томдық шығармалар жинағы. Алматы, 1986–1988. 2-том. 135-бет.

мәселелері 1933 жылғы жазда өлкелік комитеттің кеңейтілген пленумында жан-жақты талқыланып, сол жылдың күзінде республика екпінді мал өсірушілерінің алғашқы съезі өткізілді. Мұндағы сөйлеген сөзін мал шаруашылығының кейбір мәселелеріне арнаған Мирзоян⁶, 1936 жылы тап осындай кезекті жиында – мал шаруашылығы озаттарының екінші слетінде – қолда бар мүмкіндіктерді талдай отырып, алға нақты, ірі міндет қойды: қос слет аралығындағы үш жыл ішінде мал басы екі есе арттырылып, 9 миллион 300 мыңға жеткізілгендіктен, бұл салаға назар аударуды күшейте түсіп, алдағы үш жылда осы көрсеткішті тағы екі есе арттыруды, яғни мал басын 18–20 миллионға жеткізуді басты міндет етіп қойды⁷.

Шындығында, жоспардағы осы көрсеткіштің өзі коллективтендіруге дейін жалпақ далада мыңғырған малдың жартысына да жетпейтін. Голощекин дәуірінің республикадағы мал шаруашылығын тұралатқанда да, өсіп-өркендеуін кемі жарты ғасырға кері шегеріп тастағаны анықты, сонда да соңғы жылдардағы игі өзгерістер баршаның көңіліне қонып, жаңа табыстарға құлшынта түсетін. Және күллі жақсылықты жұрт қамқор ісімен келіп, зорлық-зобалаңды тыйған Левон Исаевичтен тарауда деген ойда-тын.

Мұның себебін жұртшылық, өзінің халықтық түйсігімен, өлкеге жіберілген жаңа басшының нағыз лениншіл болуында жатыр деп білетін еді. «...Ленин – тегін кісі емес, оған аруақ қонған кісі, құдай тағала оны жылаған көптің көз жасын исін деп жіберген» (435-бет). – Жазушымен әңгімелескен қарапайым шаруа «Өмір мектебінде»⁸ осылай пайымдайды. – «Ленин – халықты сүйген адам. Халық та оны сүйеді. Ондай адамды құдай да сүйеді. Мен де Ленинді шып көңілден жақсы көрем» (436-бет). Сондай адамнан Мирзоян сабақ алыпты деген сөзді естігенде әлгі кісі: «Халықтың

6 *Мирзоян Л. И.* Ближайшие задачи Казахской партийной организации. Алма-Ата, 1934.

7 *Мирзоян Л. И.* За двадцать миллионов поголовья скота». А-А., 1936.

8 *Мұқанов С.* Таңдамалы шығармалар. Он алты томдық. 11-том.

қамын ойлап, көз жасын иген ұстазына да, шәкіртіне де мың сан рахмет!» (436-бет) – дейді.

Қатардағы еңбеккердің жүрекжарды лебізі...

Большевиктердің лениндік гвардиясынан саналатын бұл тамаша қайраткер қазіргі Азербайжан ССР-і территориясына кіретін Гянджа губерниясындағы Шуша уезінің Ашан селосында, 1897 жылғы ноябрьде, шаруа семьясында дүниеге келген.

Революциялық қозғалысқа Левон Исаевич 1912 жылдан араласа бастапты. Он бес жасар жасөспірім бұл кезде Баку қаласындағы кәсіби училищелердің бірінде оқып жүрсе керек. Оқушылардың социал-демократиялық жасырын үйірмесіне қатысу – оның революциялық күрестегі алғашқы қадамы еді. Кейінірек осы үйірмеден РСДРП Баку комитетінің басшылығымен жұмыс істейтін социал-демократтардың бір тобы бөлініп шықты. Ол осы топтың белсенді мүшелерінің бірі болды.

Мирзоян большевиктер партиясы қатарына 1917 жылдың март айында өтті. Содан бастап ол партия тапсырған небір қиын да күрделі жұмыстарды орындап жүрді. Ол большевик ретіндегі алғашқы іс-әрекетін С.Г. Шаумян, С.М. Киров, Г.К. Орджоникидзе, П.А. Джапаридзе секілді көрнекті революционерлер қатарында жасады. Солардың жетекшілігімен кәсіпшілер одақтарында зор үгіт және ұйымдастыру жұмыстарын жүргізді. Қазандықшылар мен шегендеушілер кәсіподағы Бинагадин бөлімшесінің секретары, қазандықшылар, одан кейін металшылар кәсіподағының секретары, большевиктердің жауынгерлік жасағының мүшесі, жұмысшы және солдат депутаттары Баку Советінің депутаты боп сайланды.

Бакудегі Совет өкіметі 1918 жылғы 31 июльде уақытша құлатылған кезде, Левон Мирзоян партия шешімі бойынша астыртын жұмыс жүргізу үшін қалада қалады. Теңізшілер мен әскери порт жұмысшыларын ішкі контрреволюция мен шетел интервенциясына қарсы күресуге

үгіттейді, партияның ұйымдық жұмысын қалпына келтіруге атсалысады. Бакуден советтік Астраханьға жанармай жіберу жұмысын ұйымдастыруға қатысады.

Ол қиын-қыстау шақта адамдарды жігерлендіре білетін қасиетімен дұшпаннан жасырын әрекет етіп жүрген коммунист серіктерінің сүйіспеншілігіне бөленді. Большевиктердің 1918 жылғы ноябрьдің соңына қарай құпия өткен жиналысында оны уақытша бюроның мүшесі етіп сайлады. Бұл бюро Бакудегі күллі астыртын жұмысқа басшылық жасап тұрды.

Коммунистердің бұқарамен тығыз байланыс орнатуының нәтижесінде жұмысшы ұйымдары қалпына келтіріле бастады. Астыртын жағдайда Баку пролетариатының саяси органы – Баку жұмысшы конференциясы құрылды. Осы конференцияның Президиумын 1919 жылғы мартта қайта сайлағанда, оның құрамына, сондай-ақ кәсіподақтардың Баку Советіне де бір мезгілде, басқа большевиктермен қатар Мирзоян да кіреді. Ұзамай ол Азербайжан Компартиясы Баку комитетінің мүшесі болып сайланады. Дағыстанға барып, жергілікті большевиктік ұйымдармен байланыс орнатып қайтады. Оралысымен, жұмысшылардың жаппай саяси ереуілге шығуын ұйымдастыру ісіне бел шеше кірісіп кетеді. 1919 жылғы майда тұтқынға түседі. Контрреволюциялық өкімет оны Грузияға жер аударады. Мұнда ол Закавказ өлкелік партия комитетінің жұмысына қатысады. Алайда кешікпей тағы ұсталып, Арменияға қуылады. Левон ол жақтан Бакуге қашып келеді.

Азербайжанда Совет өкіметі қайта орнаған бойда Левон Исаевич кәсіподақ жұмысымен белсене айналысады. 1920 жылғы августа Азербайжан кәсіподақтарының бірінші съезі оны кәсіподақтар советінің председателі етіп сайлайды. Республика үкіметі ұзамай оны Еңбек жөніндегі халық комиссарлығына тағайындайды.

1921–1925 жылдары Левон Исаевич Мирзоян Азербайжан Компартиясы Баку комитетінің секретары болып істейді.

Бұл қызметінде ол ескі қоғамдық құрылыстан қалған шаруашылық және мәдениет мешеуліктерін жоюға бар күш-жігерін жұмсайды. Мұнай өнеркәсібін дамыту мәселелерімен шұғылданады. Мұнай өндіруді басқаруда совнарком тарапынан қолданылып отырған шектен тыс орталықтандыру тәсілінің жергілікті партия және шаруашылық органдарына қатты қолбайлау боп отырғанын дәлелдеп, РКП(б) Орталық Комитетіне оны жою жөнінде ұсыныс түсіреді, еңбекшілердің мүдделерін көздейтін мәселелер көтереді.

Партиялық қызметіндегі ұстанымы бойынша, «практикалық және теориялық дайындық мектебінен өту нәтижесінде ғана жақсы большевик жасалады» деп есептейтін Мирзоян партия және шаруашылық кадрларын тәрбиелеуге ерекше көңіл бөліп отырды.

Ол Азербайжан Компартиясы Орталық Комитеті 1925 жылғы январьда құрған ерекше комиссияның жұмысынан қажыр-қайратын аяған жоқ. Бұл комиссия деревнядағы партия жұмысы мәселелерімен айналысқан еді.

ВКП(б) Орталық Комитеті Азербайжан партия ұйымын басқарып отырған С.М. Кировты 1925 жылдың аяғында Ленинград облыстық партия комитетіне ауыстырады. Азербайжан Компартиясы Орталық Комитетінің секретарьлығына, Кировтың ұсынысы бойынша, Мирзоян сайланады. Жаңа қызметінде ол республика экономикасын дамыту, мұнай өнеркәсібін қайта құру, партия ұйымдарын нығайта түсу мәселелерімен айналысуды троцкистерге, басқа да антилениндік топтарға қарсы күреспен ұштастыра отырып жүргізеді.

1929 жылғы октябрьде партия Левон Исаевичті Оралға жібереді. Мұнда ол ВКП(б) Пермь округтік комитетінің секретары, одан Орал облыстық комитетінің екінші секретары боп істейді. Өнеркәсіп салу қарқынын жеделдетуді басты назарда ұстап, «Уралмашқа», Магнитогор, Нижний Тагил металлургия комбинаттарына, Березники, Соликам химия комбинаттарына, Челябині трактор заводына, басқа да кәсіпо-

рындарға таңдаулы коммунистердің барып жұмыс істеуін ұйымдастырады. Оралды металлургия, машина жасау және химия өлкесіне айналдыруға қомақты үлес қосады.

Левон Исаевич 1933 жылғы февральдан 1933 жылғы майға дейін Қазақстанда істеді. Әуелі, жоғарыда атағанымыздай, ВКП(б) Қазақ өлкелік комитетінің бірінші секретары, ал 1937 жылғы июньнен Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші секретары болды. Оның Қазақ республикасында атқарар қызметінің негізгі бағыты өзінен бұрынғы басшылық жол берген өрескел қателіктер мен саяси қылмыс салдарын жоюға орайласқанын айттық. Мирзоян өлкенің ауыл шаруашылығын дамытуға өте зор көңіл бөлді. Ауылшаруашылық ғылымының соңғы жетістіктерін колхоз практикасына енгізу, техниканы егіс-дала жұмыстарында мейлінше толық әрі тиімді пайдалану, механизаторлар даярлау мәселелері әрқашан назарында болды. Нәтижесі белгілі: коллективтендірудің Голощекин тұсында жіберілген кемшіліктерін түзей келе, екінші бесжылдықта жартылай көшпенді аймақтарда 200 совхоз, 287 МТС, бірнеше мың колхоз құрылды. Егістік алаңы ұлғайды, астық өнімі көбейді, мал басы артты. Халықтың тұрмысы көтеріліп, социализмге сенімі күшейді.

Мирзоян жас республикада индустрия салаларының өсуіне ұдайы көңіл бөліп отырды. Оған Кавказдағы революциялық қозғалысқа бірге араласқан, Азербайжан партия ұйымында қоян-қолтық қызмет атқарысқан тәжірибелі ұстаз, аса көрнекті революционер әрі қайраткер С.М. Киров елеулі жәрдем берді. Сергей Миронович Ленинград партия ұйымының басында тұрған шақта, 1933 жылғы мартта, Қазақстанға өндірістік-техникалық тұрғыдан шефтік жасау жөнінде Ленсовет арнайы шешім шығарып, екі жақты қызу жұмыс жүзеге асырыла бастады.

Келер жылы, яғни 1934 жылдың күзінде, Кировтың ВКП(б) Орталық Комитетінің секретары ретінде Қазақстанға келуі, ел аралап, республиканың саяси-экономикалық жағда-

йын жақсарту жөнінде құнды ұсыныстар айтуы Мирзоян бастаған өлкелік партия ұйымына өлшеусіз зор көмек болды.

Қайта түлеп, жаңғырып жатқан қазақ даласында коммунистердің ерік-жігерімен аса маңызды өнеркәсіп ошақтары ірге көтерді. Балқаш мыс қорыту заводы, Қарағанды көмір бассейні, Шымкент қорғасын заводы, кенді Риддер, мұнайлы Ембі социалистік құрылыс көрігін қыздырды. Кәсіпорындарда, теміржол құрылысында еңбек өнімділігі артты, жұмысшылардың жағдайы жан-жақты жақсарды, ұлттық жұмысшы табы қалыптасты. Мәдени-әлеуметтік өмір айрықша жанданды.

Қол жеткен жетістіктің бәрін Левон Исаевич болашақ құрылыстың іргетасына балады. Токмейілсу дегеніміз оған мүлдем жат қасиет-тін. Сондықтан да ол Қазақстанның 15 жылдығына орай 1935 жылғы октябрьде болған мерекелік КазЦИК сессиясында: «Біз өткен жолымызға... оқиғалар мен фактілерге бай кезенді ұғып-түсіну үшін, соның негізінде, аяқ басқалы отырған екінші он бес жылдықтың ұлан-ғайыр міндеттерін орындау жолындағы күреске өзіміз әзірленіп, республикамыздың миллиондаған адамдарын әзірлеу үшін қарап аламыз»⁹, – деді...

Л.И. Мирзоян табыс кілтін халықтың белсенділігін дұрыс пайдалана білуде деп есептейтін.

Асыра сілтеу әкелген ауыр қайғы-қасіретті жою, сондай-ақ көшпенділерді күллі ерекшеліктерін ескере отырып, біртіндеп отырықшыландыру өз алдына, ол жүргізген ұстамды, дәйекті саясат нәтижесінде, 1935 жылдың соңына қарай, Қарағанды шахталарында тұңғыш рет стахановшылар сменасының енгізілуі, 1938 жылғы көктемде Қазақ АССР малшыларының Солтүстік Кавказ өлкесі малшыларымен социалистік жарысқа түсуі секілді болашағы зор жасампаз бастамалар дүниеге келе бастады. Жалпы, Қазақстанда істеген бес жылы ішінде Левон Исаевич елу жыл бойы ел аузында

⁹ Мирзоян Л.И. Юбилей республики и новые великие задачи. А.-А., 1935.

жүрген, әлі талай айтыла беретін көптеген жақсылықтардың басында жүрді.

Ол халықты жақсы көретін, халықтың адал ұлдарына арқа сүйейтін. Егер царизмге қарсы күресте еңбегі сіңген, әрі үрім-бұтағымен патшаның көзін жойып танылған деп саналатын Голощекин Қазақстанда істеген сегіз жылы ішінде лениндік ұлт саясатымен бүркемелеп, өзінің отаршылдық-менсінбеушілік сезіміне ерік берсе, сөйтіп халықты императорлардың қолынан келмеген қырғынға душар етсе, ұлт аймақтарындағы революциялық істерде, өнеркәсіпті аудандардағы партия жұмыстарында ысылып-шыныққан Мирзоян сол апатқа ұшыраған халықты жарқын болашақтың даңғылына алып шыға алды. Өйткені ол үлкен интернационалист еді.

Егер Голощекин өзіндік пікірі бар қазақ кадрларының бәрін «ұлтшыл», «жікшіл» деп айыптап, әлдебір «шылдық» қоңырауын байлап қудалаумен шұғылданса, айналасына өз дегенінен шықпайтын, өзін көсем көтеретін «қайраткерлерді» жинап, жер-жерде «жана белсенділер тәрбиелеу» желеуімен әпербақан, солақай белсенділікке жол ашып қойса, – Мирзоян республикадан тысқары жерлерде істеуге мәжбүр боп жүрген өрелі азаматтарды Қазақстандағы жаңару, жаңғыру процесіне араласуға шақырып, жергілікті коммунистер мен белсенділердің саяси сауатын көтеруге маңыз беріп отырды. Кейін, рас, сонысы «бетіне басылды»...

1937 жылғы июньде Қазақстан Коммунистік партиясының бірінші съезі болғаны мәлім. Съезден кейін бір ай өтер-өтпестен, алғашқы съезд сайлаған тұңғыш Орталық Комитеттің тұңғыш Бюросының мүшелерін бірінен соң бірін халық жауы деген айыппен абақтыға әкетіп жатты. Бұған Левон Исаевич қалай қарады екен? Тұтқынға алынғандар оның сенімді серіктері емес пе еді, ара түсе алмағаны ма? Әлде органдар оның келісімін керек етпеді ме екен? Көне материалдарды көтеріп, ардагерлер естеліктерін тыңдағанда – көкейімнен осы сауалдар кетпейтін. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Бюро мүшесі болған Темірбек

Қараұлы Жүргеновтің зайыбы, 1931 жылдан КПСС мүшесі, республиканың еңбек сіңірген дәрігері Дәмеш Әмірханқызы Ермекова еске түсірген жәйттерден сол сұрақтарыма жауап табуға тырыстым.

– Темірбекті Мирзоян қатты қадірлейтін, сондықтан шығар, біз сирек те болса араласып тұратынбыз, – деді Дәмеш апай. – Бірақ, Темірбекті ұстап кеткенде, мен ол кісіге барып жолығуды ойлаған да жоқпын. Тіпті бірде, әйелі көшеде кездейсоқ ұшырасып қалғанда да, көрмегенсіп өтіп кетуге тырысқан едім. Әлі есімде, Юлия Теодоровна мені дауыстап шақырып, сонымнан қуып жетті де: «Қайғыра берме, Дәмеш, – деп ойлы, сабырлы үнмен жұбату айтты. – Жақында бәрі анықталады, бәрі жақсы болады»...

Юлия Теодоровна Тевосян Мирзоянның жан жары әрі сенімді жауынгер серігі еді. Ол 1918 жылдан партия мүшесі-тін. Сол тұста Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті жанындағы Марксизм-ленинизм институтының директоры қызметінде болатын. Дәмеш апай жәй ғана көңіл аулау сөздері тәрізді қабылдағанмен, оның бұл айтқандарының күйеуінен естіп-білген, әрі соның жүзеге асарына иланған нақты шараға негізделуі кәміл. Ардагерлер арасында ауызекі айттылып жүрген әңгімелерге қарағанда, бірінші шақырылған СССР Жоғарғы Советінің алғашқы сессиясына барған сапарында Л.И. Мирзоян көңілін күпті етіп жүрген мәселе бойынша Сталин мен Ежовтың қабылдауларында болыпты...

Алматыда репрессия үдей түсті. 1938 жылдың мартында, алды күні кеше Орталық Комитеттің Бюро мүшесі ретінде Мирзоянның үзеңгілесі боп жүрген республиканың басшыларымен бірге, барлығы 19 партия-совет қызметкерлері атылды...

Май айының ортасына дейін, Левон Исаявич қалыпты қызметін атқара берді. Республика коммунистерінің екінші съезі өтер мезгіл тақалған. Қазақ ССР Жоғарғы Советі сайлауына дайындық қыза түскен. Депутаттыққа алғашқы кандидаттар қатарында И.В. Сталин мен оның «сенімді серіктері»

аталды, ал газеттерде көсем фамилиясына тақау жазылатын «сенімді серіктердің» бірі Л.И. Мирзоян болатын...

1938 жылғы 10 майда газеттер ҚКП(б) Орталық Қомитетінің Пленумы туралы информациялық хабар жариялады: Қайта даярлау үшін ВКП(б) Орталық Комитетіне шақырылуына байланысты, ҚКП(б) Орталық Комитетінің екінші секретары С. Нұрпейісов қызметінен босатылып, орнына бұрын ВКП(б) Орталық Комитеті бөлім меңгерушісінің орынбасары болып істеген Н.А. Скворцов сайланыпты... Тағы бірнеше күннен соң орталық баспасөз бетінде «Алматының өзара сын «схемасына» кірмей қалғандығы» туралы сын мақала басылды. Артынша Мирзоян да, Нұрпейісов те, халкомсов председателі Исаев та қамауға алынды. Енді партия жиналыстары мен конференцияларында «Мирзоянның Қазақстанға халық жауларын топ-тобымен алып келгендігі, сын мен өзара сынға қысым жасағандығы, кадрларды іріктеп алудың сталиндік принциптерін бұрмалағандығы, тағы басқа ірі-ірі каталары туралы» («Соц. Қазақстан», 27.05.1938 ж.) батыл-батыл айтылған «әшкере» сөздер төпей сөйленді...¹⁰

Левон Исаевичтің басына төнген қара бұлт бір адамның ғана қайғысы емес-ті, социализм атынан социализмнің шын құрылысшыларына қарсы бағытталған бұл қанды қара мылтық, зілзәлә – ізгі мұрат үшін күрескен күллі адал азаматтарға қайғы әкелген еді. Осылай ойлауың мұң, жүрегің сыздап, жаның ауырады. Әйткенмен солай. Барып тұрған қысынсыз айыптар асыл шындықтың үлгісі ретінде ең жоғары мінбелерден халық санасына сіңіріліп жатты. 1938 жылғы июльде өткен Қазақстан Компартиясының екінші съезінде баяндама жасаған Скворцов: «Гестапо мен жапон соғысқұмарларының әшкереленген шпиондары Мирзоян, Исаев, Құлымбетов және басқалар басқарған троцкийшіл-бухариншіл, ұлтшыл-фашист азғындар Қазақстанда «бесінші колонна» ролін ойнауға тырысты, олар өздерінің фашист қожайындарының нұсқауларына сәйкес, Қазақстан-

10 «Социалистік Қазақстан». 27 мамыр 1938 ж.

ды СССР-ден бөліп әкету және оны империализмнің отарына айналдыру жөніндегі сатқындық жоспарларын жасады»¹¹, – деді.

Бұл тұжырымның озбыр жала екендігі бүгінде дәлел тілемейді. Осы озбыр жаланы оқығанда қайран қалдырып, жан түршіктіретін бір жәйт – сталиншіл репрессиялық аппараттың Ұлы Октябрь революциясына дейінгі патшашыл жазалаушылар тәсілін қабыл алғанында жатыр.

Ұлт интеллигенциясы тарапынан білінген наразылықты, оппозиция біткенді царизм: «жабайы халыққа мәдениет пен цивилизация әкеле жатқан (патшалық!) Россиядан дала өлкесін бөліп әкетпекші», – деген жалған айып тағып, тасталқан етіп отырған болса, оған негіз – әскери-феодалдық империализм зорлықпен жасаған, қайшылығы шаш-етектен, кертартпа қоғамдық құрылыс деуге келер еді.

Ал енді, отаршылық бұғауын қайта оралмастай етіп бұзып, Советтік Россиямен терезесі тең ел қатарлы Ұлы Одаққа кірген, Советтік Россияның прогреске апаратын нағыз жәрдемін айқын сезінген заманда, жаңа қоғамды өз қолдарымен құрғандарға әлгіндей кінә арту – қиюы қашып-ақ тұрған әрекет емес пе.

Қайтерсің, культ дәуірі саяси қылмысқа заңды өмір салтындай реңк беріп, белгілі мерзім бойына халықты «туысын білмейтін Ивандар» мен мәңгүрттер денгейінде ұстауға тырысып келді.

Партия даналығына мың тағзым: «Сталиннің және оның төңірегіндегі ең жақын адамдардың жаппай қуғындау мен заңсыздыққа жол бергені үшін партия мен халық алдындағы кінәсі орасан зор және ол кешірілмейді. Бұл барлық ұрпақ үшін сабақ» (М.С. Горбачев)¹².

Өкінішке қарай, тамаша лениншіл-большевик, социалистік құрылыстың талантты ұйымдастырушысы Левон Исаевич Мирзоянның ағынан жарылған сырына Николай

11 «Казахстанская правда». 8 июля 1938 г.

12 «Социалистік Қазақстан». 6 қараша 1987 ж.

Ежов кеңсесінің жазалаушылары құлақ асуға құлықсыз-тын. «Мен партия мен халыққа 22 жыл адал қызмет еттім, – деген еді ол соңғы сөзінде. – Партия мүддесін ешқашан сатқан емеспін, өзімнің ақырғы деміммен және балаларымның өмірімен ант етемін – мен партияға, халыққа жау болған жоқпын» («КПСС тарихының мәселелері», 1965 жыл, № 1)¹³.

«Левон кінәлі емес... Левон жазықсыз...» – зайыбының аузынан демі үзілгенше осы сөз кетпепті. Ол әлде тергудің тұрпайылығынан, әлде тағылған айыптың жосықсыздығынан жүйке күйзелісіне ұшыраған да, сол дерттен айықпай, ауруханада қайтыс болған көрінеді. Арттарында бір ұл, бір қыз қалды...

Л.И. Мирзоян партияның X, XI, XIV–XVII съездеріне делегат ретінде қатысты. XV, XVI съездерде ВКП(б) Орталық Комитеті мүшелігіне кандидат, XVII съезде – мүше боп сайланды. Бірнеше рет СССР Орталық Атқару Комитетінің мүшесі, бірінші сайланған СССР Жоғарғы Советінің депутаты болды.

Қазақстанның ауыл шаруашылығы мен өнеркәсібін дамытуға сіңірген аса көрнекті еңбегі үшін 1935 жылы Ленин орденімен наградталды.

Көп тындап, аз және сабырмен сөйлейтін, үлкен көзді, қоңқақ мұрынды, қапсағай денелі саяси басшысын тез жақын тұтып кеткен қазақ халқы ежелгі Әулие-Ата қаласын көзі тірісінде Мирзоян есімімен атап кеткен-ді, оның атын аудан, колхоз, МТС-қа да берген болатын. Жеке басқа табынушылық соның бәрін жойды.

Дегенмен репрессия шамасы жетпеген бір нәрсе бар: ол – осынау лениншіл қайраткер, бұқара мәйегі, партияның адал ұлына халық қойған, оның интернационалистік жомарт жүрегін қазақ сөзінің күллі кендігі мен нәзіктігін қоса еріп асқақтататын Мырзажан деген ат...

Қазақстан партия ұйымының 1933–1938 жылдардағы жетекшісі Л.И. Мирзоянның ардақты есімі 1959 жылғы январь-

¹³ «Вопросы истории КПСС». 1965. № 1.

да қалпына келтірілді. 1966 жылы Алматыдағы бір көшеге аты беріліпті.

Алайда мұның көңіл толарлықтай мезірет санатына кіре қоймасы хақ. Ел сүйіспеншілігіне бөленген есіл ерді еңбегіне сай бағалап, халық санасында мәңгілікке қалдыру шараларын ойластыру – республиканың партия, совет органдарына да, сәулетшілер мен мүсіншілерге де сын.

19 маусым 1988 ж.

2. Тағы да Мирзоян жөнінде

Біздің республикамызды басқаруға 1933 жылы келген Левон Мирзоян жайында мен қайта құру жылдары жазған едім. 32-ші жыл қасіретінен кейін оның қазақ еліне тигізген шаарапатына сүйсініп, өткерген революциялық жолын сүйсіне жаңғыртқан мақаламды 1988 жылы жариялаппын. Алайда сондағы шалқыған сезімім тым біржақты болған екен.

Кейінгі кездері бұл қайраткерді дәріптеген жұмыстармен қатар, бұрын беймәлім болып келген деректер шығып келеді. Оның «Үлкен террор» жылдары республикада орын алған жаппай саяси қуғын-сүргін науқанының көрігін өзі көсегені айтылуда. Менің ойымша, соларды мейлінше аша түсу керек. Сонда аталмыш бірінші басшының толымды бейнесін танимыз, әрі, қайғылы кезең қалтарыстарын да анығырақ аңдап, өзіміз үшін тиісті қорытынды жасаймыз.

Жаппай саяси қуғын-сүргін КСР Одағы Ішкі істер халық комиссары, мемлекеттік қауіпсіздіктің бас комиссары Н.И.Ежовтың 1937 жылғы 30 шілдеде өте құпия түрде шығарған № 00447 оперативтік бұйрығынан бастау алғаны мәлім.

Осынау «Бұрынғы кулактарды, басбұзарлар мен басқа да антикөнестік элементтерді репрессиялау бойынша жүргізілетін операция туралы» бұйрықта репрессия науқаны 5 тамызда басталып, төрт ай мерзім ішінде аяқталуға тиіс екені көрсетілген.

Бұйрықтың құрамдас бөлігі ретінде кеңестер одағының әр аймағында бірінші және екінші категориямен жазалауға жататындардың саны берілген. Ондағы Қазақстанға қатысты цифрлар мынандай:

<i>Қазақ КСР</i>	<i>1-катег.</i>	<i>2-катег.</i>	<i>барлығы</i>
1. Солтүстік Қазақстан облысы	650	300	950
2. Оңтүстік Қазақстан облысы	350	600	950
3. Батыс Қазақстан облысы	100	200	300
4. Қостанай облысы	150	450	600
5. Шығыс Қазақстан облысы	300	1050	1350
6. Ақтөбе облысы	350	1000	1350
7. Қарағанды облысы	400	600	1000
8. Алматы облысы	200	800	1000
НКВД лагерлері	10000	—	10000

Бұл кестеге қарағанда, Қазақ елінде 1937 жылдың 5 желтоқсанына дейін 2500 адам атылып, 5000 адам ұзақ мерзімге (бұйрықта 8–10 жыл беру көзделген) сотталу керек болатын.

Бірақ науқанның іс жүзінде төрт ай емес, 15–16 ай (1937 жылғы тамыз – 1938 жылғы қараша) бойы жүргені белгілі. Үкімдерді негізінен НКВД-ның республикалық, өлкелік, облыстық «үштіктері» мен «екіліктері» шығарып тұрған. Осы кезеңде № 00447 бұйрықпен белгіленген квота (одақ бойынша 268095 адамды репрессиялап, оның ішінен 75095 адамды ату) бірнеше есе өсіріп орындалды. 1 млн 770 мыңдай жан репрессияланып, оның 390 мыңы атып тасталды. Қазақстанда бұл кезеңде 118 мың адам репрессияланып, оның 25 мыңдайы атылды деп есептеледі.

Яғни, НКВД-нің қасіретті № 00447 бұйрығында көзделген Қазақстанда 7500 адамды жазалау жоспары 15 еседен де асырып артығымен орындалған. Бұйрықта 2,5 мың адамды атуға тапсырма берілсе, орындаушылар оны он есе өсіріп жүзеге асырған. Аталмыш бұйрықта квотамен белгіленген цифрларды көтеруге болмайтыны, егер жағдай өсіруді та-

лап етсе, онда Ежовқа (бұйрықта: «маған» деп нұсқалған) тиісті дәйектеме келтірілген өтініш беру керектігі айтылған. Демек, аса ірі көлемдегі жаппай жазалау төмендегілердің өз өтініші бойынша жүргізілген болды ғой?!

Зерттеулер шынында да солай болғанын көрсетуде (әрине, төменгілердің «өтініші» жоғарыдан ұйымдастырылатыны да бар). Бертіндегі жарияланымдарға қарағанда, НКВД-нің № 00447 бұйрығындағы республикаларға, өлкелер мен облыстарға түсірілген жоспарлы цифрлардың өзі сол әкімшілік бөліністердегі партиялық басшылықтың сұрауы бойынша белгіленген болып шықты. Бұл тараптағы бұлтартпас деректерді тарихқа жанаша көзқарасымен ерекшеленетін кейінгі жылдарғы іргелі зерттеуден – Юрий Жуковтың «Өзге Сталин» (Жуков Ю. Иной Сталин. Политические реформы в СССР в 1933–1937 гг. М., 2010) деген кітабынан көреміз.

Кітаптың 446–447-беттеріндегі «Аймақтық партия ұйымдарының басшылары сұраған және Саяси Бюро бекіткен «лимиттер» деген тізімнің ішінде бір жолды Қазақ КСР-і алып тұр. ҚКСР-інің партиялық басшылығы кеңес өкіметіне қас элементтерден: атуға – 2346, жер аударуға – 4403 адам деп жоспарлауды белгілепті және сол болашақ құрбандықтардың санын СБ мақұлдаған көрінеді. Осы тізімде, неге екенін, Солтүстік Қазақстан облысы (ату – 658, жер аудару – 310) мен Қостанай облысы (ату – 145, жер аудару – 354) жеке жолдарға берілген. Бұл өтініштер Мәскеуге 1937 жылғы 11 шілдеге дейін түскен. Егер дербес жазылған екі облыс өтініштерін республикалық цифрларға қосып қарасақ, Қазақстан халқы ішінен: 3149 адамды ату, 5067 адамды жер аудару, барлығы 8216 адамды репрессиялау сұралған. Тиісінше, Қазақ Республикасындағы жазалау шарасын осы мөлшерде жүргізуді Бүкілодақтық (большевиктік) коммунистік партия Орталық Комитетінің Саяси Бюросы бекіткен екен.

НКВД сол цифрларды аздап түзеткен де, айдың аяғында шыққан әйгілі № 00447 бұйрығына қосып, жергілікті басқар-

маларға берілетін нақты тапсырма түрінде рәсімдеген. Кестеден көрініп тұрғандай, төменге түсірілген тапсырма сұралған мөлшерден біршама кемітіліп, дөңгелек цифрлармен белгіленген. Қазақстан 3149 «дұшпанды» атуға рұқсат сұраса, НКВД-нің тапсыруы – 2500. Қазақстан барлығы 8216 адамды жазалауға рұқсат сұраса, НКВД-нің берген «лимиті» – 7500. Бұл тапсырмалар, аталған еңбектен көрініп тұрғандай, «о бастан бірінші хатшылардан түскен өтініштерге», соның ішінде Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Л.И. Мирзоянның өтінішіне сүйеніп белгіленген (448, 451-бб.) болып шықты.

Оның «халық жауларын» жазалау үшін қосымша лимит сұрап, 1937 жылы Сталинге құпия жеделхат жолдағаны, өтінішінің тез арада қанағаттандырылғаны жақында жұртшылыққа мәлім болды...

Шынын айтқанда, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің республика бойынша репрессиялануға тиіс адамдардың санын 1-категория бойынша – 600, 2-категория бойынша 1000 адамға көбейту жөнінде ұсыныс бергені, оны Саяси Бюроның 1937 жылғы 3 желтоқсандағы отырысында бекіткені ғалымдар М.Қозыбаев, М.Баймаханов, Қ.Алдажұманов жазған «Мәңгілік халық есінде» атты мақалада айтылған болатын («Азалы кітап – Книга скорби», 1-шығарылым, 1996). Бірақ бұл дерек ешкімнің есімімен байланыстырылмаған еді...

Міне, біз шифры ажыратылып оқылған бір құпия жеделхаттың әлемдік өрмектор желілерін аралап кеткен скан-көшірмесіне көңілсіздене көз салып отырмыз. Өте құпия жеделхат Алматыдан 1937 жылғы 1 желтоқсан күні кешкі сағат алты жарымда жолданған. Мәскеуге, БК(б)П-ға жеткен бетте, сол күнгі сағат 22-де, жеделхаттың шифрын шешуге жіберілген.

Сол түнде, бәлкім ертеңіне ертемен (2 желтоқсанда) шифрланған құпия жеделхат оқылып, таңғы сағат 10-да 5 дана етіп бастырылған (орындаушының фамилиясы Козлов).

Құжат «Аса құпия. Көшірме жасауға тыйым салынады» деген айдары бар, Саяси Бюроның шешім шығарған уақыты («№ 55, 385-т. СБ Қаулысы, 3.ХІІ.37 ж.») көрсетілген бланкке жазылған. Машинаға басылған мәтін бетіне «За» («Қолдау жағында») деп, үш тұлға қол қойған. Түсірілген қолтаңбалардан Сталин, Молотов, Каганович фамилиялары аңғарылады.

Адресі «Мәскеу БК(б)П ОК жолдас Сталинге» деп көрсетіліп, Бас хатшыға арнайы жолданған осынау құпия жеделхатқа Левон Исаұлы «Қазақстан К(б)П ОК хатшысы Мирзоян» деп қол қойыпты. Онда әуелі: «Антисоветтік элементтер бойынша бізге бірінші категориямен 8 мың адам және екінші категориямен 8 мың адам репрессиялау құқы берілген еді», – деп, өздеріне жүктелген тапсырманың мөлшері еске алынады.

(Айта кетелік, жоғарыда көрсеткеніміздей, № 00447 бұйрықпен түсірілген алғашқы лимит бұдан азырақ, атап айтқанда, ол бойынша антисоветтік элементтердің 2,5 мыңын атып, 5 мыңын ұзақ мерзімге соттау, яғни барлығы 7,5 мың адамды репрессиялау керек болатын. Демек, «халық жауларын» әшкерелеп көзге түсуге төмендегілердің құлшыныс көрсетушілігі салдарынан, республика бойынша жазалануға тиіс адамдардың саны, тілге тиек болған телеграммаға қарағанда, 16 мыңға дейін көтерілген).

Мирзоян аталмыш шифрланған жеделхатында бұл тапсырманы түгелге жуық орындап қойғандарын және сонымен бірге, «жойылған ұйымдар мен топтар бойынша, бекітілген лимиттен артық 1600 адамды» ұстағандарын хабарлайды. Хабарының түйіні ретінде, ел ішін «белсенді көтерілісшіл, диверсияшыл және шпион элементтердің қалдықтарынан толық тазарту үшін ...қосымша 600 адамды бірінші категориямен және 1000 адамды екінші категориямен репрессиялауға рұқсат сұраймыз» дейді.

Жоғарыда айтқанымыздай, Орталық Комитеттің Саяси Бюросы 1937 жылғы 3 желтоқсандағы отырысында, яғни

жеделхатты алған күннің ертеңіне, Қазақстан басшысының тілегін қанағаттандырды.

Ал 7 желтоқсанда Сталин, Молотов, Ждановтың қолымен Қазақ КСР-і бойынша КСРО Жоғарғы Сотының Әскери коллегиясы соттауға тиіс адамдардың тізімі бекітілді. Онда 1-категориямен – 55 (ішінде Дивеев, Жандосов Ораз, Ескараев, Жаманқұлов, Жаманмұрынов, Қаратілеуов, Кенжин, Қошанбаев, Күдерин, Күленов, Құлымбетов, Масанчи, Молдажанов, Нахимжан, Садықбеков, Сарымолдаев, Тоғжанов, Төреғожин, Тұнғанчин, Өтекин, Шонанов бар), 2-категориямен 5 адам тізілген.

22 желтоқсандағы тізімде 99 адамды 1-категориямен (ішінде Асанбаев Мағзұм, Асфендиаров Санжар, Жандосов Оразалы, Жансүгіров Ілияс, Қаділбеков Мерғали, Лекеров Әзімбай, Майлин Бейімбет, Мырзағалиев Мұхамедқафи, Нұрмұхамедов Хасен, Садуақасов Жанайдар, Тәтімов Мұхамедғали, Тоғанбаев Қартқожа, Шанин Жұмат бар) және 13 адамды 2-категориямен соттау белгіленген.

Тізімдер бұлардан кейін 1938 жылғы 3 ақпанда (1-категориямен – 104, ішінде Айбасов Бірмұхамед, Бөкейханов Ғабдолхәкім, Бүркітбаев Әшір, Жұбанов Құдайберген, Есенбаев Халел, Ералин Нуртаза, Қабылов Ілияс, Қасаболатов Есенғали, Күлетов Қазмұхамед, Құрамысов Ізмұқан, Меңдешев Сейітқали, Орымбаев Мұқаш, Саматов Мұхтар, Сафарбеков Садықбек, Сейфуллин Сәкен, Тәштитов Қайсар, Темірбеков Зарап, Төлепов Мирасбек бар), 5 наурызда (1-категориямен – 90, ішінде Досов Әбілқайыр, Қалменев Атлаш, Шонанова Шахзада бар), 12 қыркүйекте (1-категориямен – 193, 2-категориямен – 55, ішінде Камалов Сағыр, Мәметов Ахмет, Шашкин Зейін бар) бекітілген.

(Сталиндік ату тізімдері «Әділет» қоғамының мұрындық болуымен 2010 жылы жеке кітап болып басылып шықты).

КСРО Жоғарғы Сотының Әскери коллегиясы Алматыда 1938 жылғы 25 ақпаннан бастап бірнеше ай бойы сталиндік тізімде көзделгендер мен олардан да басқа «халық жаулары-

на» жедел үкімдер шығарып, күніне 30–50 адамнан атқызып тұрды...

Қазақ Республикасының жоғарғы басшылығы жоғарыға жолдаған құпия өтініштің қайғылы салдары осындай болды. Бірақ, ұзамай, аштан бұралған қазақ 33-ші жылы Мырзажан деп атаған, олардың арасын 37-ші жылы «халық жауларынан» тазалаған республика басшысы Мирзоянның өзі де репрессияға ұшырады...

Еліміздің тізгінін ұстаған жанның ел мүддесіне кереғар жасаған, қоғамымыздың қаймағынан айрылуға апарған мұндай әрекеттерін қалай бағалауға болар еді?!

Мәселе «Әділет» тарихи-ағарту қоғамында әлденеше мәрте тілге тиек етіліп, репрессияланғандардың ұрпақтарының біразы шетін көзқараста екені белгілі болды. Олар Мирзоян есімінің қазіргі таңдағы дәріптелуін қате деп есептейді, бұл тұлғаның еңбегін қайта бағалауға, тиісінше, осы уақытқа дейін жасалған есте қалдыру шараларын жоюға шақырады. Осындай көзқарастағы қоғам мүшелерінің бірнешеуі қағаз және электрон БАҚ-тарда сондай ой-пікірлерін білдіріп те үлгерді...

Қалай дегенмен, осынау жауапты қайраткердің біздің елімізді басқарып жүргендегі оң қызметімен қатар құпия кара ісін де терең талдауға алу ләзім. Және шындықты жұртшылыққа бүкпесіз жеткізу керек.

Мәселе сананы ағартуда, азаматтарды шыншыл тарихпен тәрбиелей түсуде жатыр. Тарихтан дұрыс сабақ алу үшін – тарихи тұлғаны көлеңкелі жағымен қоса таныған жөн. Сонда әлдебір құбылыс, оқиға, тұлға жайында, соның ішінде тілге тиек болған қайраткер жөнінде әділ ой түйіп, тарихи бағасы хақында дұрыс шешім шығаруға болады.

13 мамыр 2013 ж.

ҒАБДУЛХӘКІМ БӨКЕЙХАНОВ

Азаттық рухы тегеуірінді, оны мәңгі қапаста ұстау мүмкін емес: жеделдету, қайта қуру деген ұрандармен бұлыңғырлау қылаңдады да, жариялылық туын аспандата, үдемелі түрде шапшаң қарқындап, мызғымастай көрінетін қызыл империяны қысқа мерзімде шілдің қиынша ыдыратты. Азат рухтың көп жыл сананы шырмаған идеологиялық қисындарды аяусыз жойып, барша құндылықтарға – үйренішті болып кеткен ұғымдарымызға жаңаша баға беруге кең жол ашқаны сондай, ұзақ жылдар мақтанышымызға балаған большевизм мен таптық күрестің халықты орны толмас өкінішті шығындарға ұшыратқанын бүгінде ешкім жоққа шығармайды. Кешегі көсемдеріміздің қазіргі заман биігінен қарағанда қылмыскер деңгейіне дейін құлдырауына таңғалмайтынымыз да содан.

Сондықтан да кешегі большевиктер партиясы саясатын жүзеге асырғандарға жалпылама күдікпен қарау бар. Әйтсе де олардың қатарында халықтың талай адал ұлдары болғанын да жоққа шығара алмайтынымыз түсінікті. Көбін білеміз, білмейтініміз де жеткілікті. Ғабдұлхәкім Нұрмұхамедұлы Бөкейханов есімі сол білмейтіндеріміздің ішінде.

Жер бетінен «үлкен террор» жұлып кеткен, «халық жауларын» ауызға алуға ықылассыз болған жарты ғасырдан астам уақыт ыңғайымен ұмытылуға айналған тұлға. Соңғы кезгі кеңес тарихына көзқарастың қайта қаралуы тұрғысынан, «большевик-қайраткердің бірі ғой» деген желеумен одан әрі үнсіз қалсақ – бәлкім, ештеңе өзгермес те, бірақ әділет алдында күнәкәр боларымыз хақ. Әрі мұндайды тәуелсіздік мүддесі де кешпесе керек – аруақтар ұмытылмауға тиіс.

Аруақтарды ардақтай білгенде ғана рухымыз аспандай түсетін болады.

Әйгілі Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхановтан бұл Бөкейханов отыз жас кіші. Әкелерінің аттары бірдей. Инициалмен жазғанда, есімдерін шатыстыру да оп-оңай. Бірінші Бөкейхановты Әлихан, Ғалихан деп атаса, екінші Бөкейхановты түрлі құжатта түрліше – Ғабдұлхәкім, Ғабдол-Хәкім, Ғабдол, Абдолла, Ғабдолла, Абдол деп жазған. Орыс әріптерімен А.Н. яки Г.Н. деп белгіленгенде – аты-жөндерін ажырату қиын-ақ болатын. «Кеңес өкіметінің басшы орындарына алаш лидері кіріп алыпты» деген дақпырт сол кезде тіпті ресми түрде де айтылып, тексеріліп жатқан көрінеді...

Ғабдол Бөкейханов 1896 жылғы 15 көкекте сол кездегі Астрахан губерниясына қарасты Бөкей Ордасында дүниеге келіпті. Әкесі малшы екен. Баласын оқытуға дәулеті жетерлік болса керек. Сауатын үйде қазақша аштырыпты. Одан ауылдағы бір кластық орыс-қазақ мектебіне беріпті. Алайда әкесі ерте дүние салады. 12 жасар бала Хан ордасындағы интернатта жатып, төрт кластық қалалық училищеде оқиды. Оны 1912 жылы бітіреді де, өз бетінше дайындалып, 1914 жылы Орал қаласындағы реальды училищеге түседі. Училищені аяқтарда ерлер гимназиясының толық курсынан да емтихан тапсырады. 1917 жылы Мәскеудегі ауылшаруашылық академиясына қабылданады. Мұнда ол бір-ақ жыл оқиды...

Қазақ елінде ақпан революциясынан кейін қызу жанданған саяси тыныс-тіршілік, Қазан төңкерісінен соң қалыптасқан ахуал жоғары мектеп студентін бейтарап қалдырмайтыны түсінікті, алғашқы курсты аяқтап елге оралған бетте-ақ Бөкейханов Бөкей ордасындағы кеңес органдары қызметіне қызу араласып кетеді.

Қазақ атты әскер полкында болады, әскери органдарда істейді. 1919 жылы оны Бөкей облыстық атқару комитеті төрағасының орынбасарлығына сайлайды. Сол жылғы 1 тамызда Ғабдол Нұрмұхамедұлы Коммунистік партия қатарына қабылданады, ал 3 қазанда Бөкей қазақтарының өкілі

ретінде Қазақ өлкесін басқару жөніндегі революциялық комитеттің құрамына енгізіледі. Ревком ұзамай оны әуелі халық шаруашылығы мәселелері жөніндегі комиссияға мүше, одан халық шаруашылығы кеңесінің (совнархоз) төрағалығына сайлайды.

Қазревкомның бір топ мүшелерімен бірге Ғабдол Бөкейханов 1919 жылдың 5–9 желтоқсанында VII Бүкілресейлік Кеңестер съезінің жұмысына қатысады. Сол сапар ол Қазақ революциялық комитетінің Бүкілресейлік Орталық Ақтару Комитеті жанындағы өкілі лауазымына тағайындалады. Осы жұмыста жүріп қазақ өлкесін автономияландыру ісін әзірлеуге атсалысады. 1920 жылғы 4 қазанда Орынборда ашылған өлке кеңестерінің бірінші ұйысу съезіне делегат болып қатысады. Сол алғашқы съезде оны делегаттар Қазақ Автономиялы Кеңестік Социалистік Республикасы Орталық Ақтару Комитетінің жауапты хатшысы етіп сайлайды.

Бір жылдан кейін Ғабдол Нұрмұхамедұлы Бөкейханов Семей губерниясына қызметке жіберіледі. Мұнда ол губерниялық атқару комитетінің төрағасы, губерниялық партия комитетінің бюро мүшесі болып сайланады. Ол Семейде бір жыл істейді.

«1922 жылдың соңында РКП(б) киробкомынан оқуымды жалғастыруға рұқсат алдым, – дейді Бөкейханов өз қолымен 1929 жылғы 13 наурызда жазған өмірбаянында. – 1925 жылдың көктеміне дейін К.А. Тимирязев атындағы Академияның инженерлік факультетінде оқыдым.

Сабақтан тек каникул уақыттарында ғана қол үзіп жүрдім. Академияда болған кезімде сабақпен қатар қоғамдық жұмысқа қатыстым – бір жыл факультет комитетінің жауапты хатшысы, бір жыл инженерлік факультеттің президиум мүшесі және жауапты хатшысы болып сайландым.

1924 жылдың көктемінен ҚАССР-інің Орал облысында жерге орналастыру саласында жұмыс істей бастадым (каникул уақытында), ал 1925 жылғы көктемде Қазнаркомзем жерді пайдалануды тәртіпке салу жұмыстарына шақырып

алды, осы қызметте жылдың аяғына дейін болдым. Сосын Қызылордаға ауыстырылдым. Мұнда Орталық жерге орналастыру басқармасының бастығы және Наркомземнің коллегия мүшесі қызметін атқардым.

1928 жылғы қаңтардан Қарақалпақ Автономиялы облысында облжоспар төрағасы және облатком төрағасының орынбасары болып істеймін».

Қарақалпақстаннан Ғабдол Нұрмұхамедұлы 1932 жылы Алматыға шақырылады. Астанада бір жылдай Қазақ мақта комитетінің төрағасы болады да, 1933 жылы Шымкентке, мақта-трактор орталығын басқаруға жіберіледі. Тағы бір жылдан кейін қайтадан республика орталығына оралып, Жерге орналастыру жөніндегі халық комиссариатының мақта шаруашылығы басқармасында бастық болып істейді. 1935 жылы Оңтүстік Қазақстан облыстық жерге орналастыру басқармасының басшылығына бекітіледі. Осы лауазымында 1937 жылы ұсталғанға шейін қызмет атқарады...

20–30-жылдарғы қайраткерлерге тән әдеттегі қызмет тізбегі. Әдеттегі міндет. Әдеттегі борышты, парызды сезіну қасиеті. Партия қайда жұмсаса – сонда барып, адал еңбек ету...

Бұларға қосымша, Ғабдұлхәкім Бөкейхановтың ұлт өнеріне үлкен жанашыр болғанын айта кеткен жөн.

Ол өзі домбырашылар әулетінен болатын: атағымен, мүлдем өзінше кербез тартылатын күйлер мектебімен күллі Қазақияға мәшһүр Дәулеткерей үлкен атасы болса, әйгілі домбырашылар Махамбет және Науша Бөкейхановтар бірі туған, екіншісі аталас ағалары еді...

Ғабдолдың өзі де қаражаяу емес-тін, ол да күйді шебер тартып, тәп-тәуір ән салған көрінеді. Белгілі музыка зерттеушісі Александр Затаевич бес күй, он жеті әнді Ғабдұлхәкім Нұрмұхамедұлының орындауынан нотаға түсірген. Өзінің Орынборда басылған «Қазақ халқының 1000 ән-күйі» жинағында Затаевич көбіне Бөкейхановтың «аса білікті нұсқаулары мен түсіндірмелерін басшылыққа алғанын» жазып қалдырған...

Бөкейхановтың қызметтік ғұмырнамасындағы бір дерекке назар аударар кеткен жөн сияқты, – ол 1919 жылы Қазақ революциялық комитетінде Ахмет Байтұрсыновпен – «қазақтың ар-ожданы» атанған Ахаңмен бірге істеді.

Қазақ әскери-революциялық комитетінің 1919 жылғы қазан айының 27-сі күні өткен мәжілісіне орталықтың Түркістан комиссиясы мен Түркістан майданы соғыс-революциялық кеңесінің мүшелері қатысты. Мәжілісте Алашорданың Батыс бөлімшесін кеңес жағына қарату мәселесі талқыланған-тын. Большевиктердің қалың қауымды өзіне үйіре алатын тәтті ұран жамылған жаңа тұрпатты империалистер болып шыққанына бүгінде көзіміз ашық жетті ғой, олардың сол түпкі пиғылдарынан туындаған бір пікір қақтығысы аталған біріккен жиында да орын алған екен. Большевиктердің бірқатары алашшыларды Қызыл Армия күшімен талқандап тастауды ұсынды.

Мәселен, Вадим Лукашев, он шақты жыл өмірін патша тұрмелерінде, жер аударылған жақтарында өткерген, төңкерістен кейін түрлі салада төтенше комиссар, 1919 жылғы шілдеден Қазревком мүшесі болған большевик, жиналыста ақтар жағындағы қазақтарға қарсы соғыс қимылын жасау қажеттігін қуаттайтын деректерін жария етті. Ахаң оған қарсылық білдірді. Лукашев әкелген мағлұматтар жалған деді. Мәселені бейбіт жолмен шешуді көздейтін ұсыныстарын айтты. Бұл, әрине, әлемдік революцияны көксеушілерге ұнамаса керек. Мәжіліс аяқталған соң Лукашев Байтұрсыновқа жетіп келіп, өзінің айтқандарын жоққа шығарған, өтірік деген сөздерді оның қайтып алуын талап етеді. Ахаң өз пікірінде қала беретінін, Лукашевтің мәлімдегендерінің шындыққа жанаспайтынын тағы шегелеп айтады. Лукашев дауысын көтеріп, оны сөзін қайтып алуға мәжбүр ететінін, бұған қажет құралы бар екенін ызбарлана естіртеді де, оқтаулы тапаншасын суырып алады.

Кікілжіңнің қатерлі шиеленіске апара жатқанын көрген ревком мүшелері Лукашевтің қолын ұстай алады, жабылып

жүріп, қоқанлоққысын эзер қойдырады. Байтұрсыновтың өміріне қауіп төндірген әріптесінің жат әрекеті ревкомда талқыланып, хаттама жасалады. Лукашевтің теріс қылығын айыптап, оны партия тәртібімен жазалау және қылмыстық жауапкершілікке тарту, ревком құрамынан шығару орталықтан сұралады. Сол хаттама мен мәжіліс қаулысына Ғабдол Бөкейханов та қол қойған...

Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті 1922 жылы Бөкейхановқа арнайы мандат жіберіп, Ақмола және Семей губернияларында ашаршылыққа ұшырағандарға жәрдем беру жұмысын бақылауды тапсырды. Оның бұл орайда қажет шараларды қолданып, маңызды шаруалар тындырғанына күмән жоқ. Ал отызыншы жылдарғы алапат аштық басталғанда ол Қарақалпақстанда еді, халық шыбынша қырылған 1932 жылы Қазақстанға шақырып алынды. Ашаршылық әдейі жүргізілген саясат болғандықтан да ресми мойындалмаған заман емес пе, – өзіне міндеттелген қызмет ауқымында Ғабдол елге нендей көмек бере алды, кім білсін...

Жалпы, қандай қызметте жүрмесін, шама-шарқынша халық қамын жегені анық, отыз жетінші жыл науқаны негізінен сол ел қамын ойлағандарға бағытталғаны мәлім ғой.

Алматыда, 1937 жылғы 27 шілдеде, Ішкі істер халық комиссариаты мемлекеттік қауіпсіздік басқармасының 6-шы бөлімінің бастығы Катков деген мемлекеттік қауіпсіздік лейтенанты «Бөкейханов Абдолланы тұтқындауға анықтама» жазады:

«Бөкейханов Абдолла, 42 жаста, шыққан тегі – Батыс Қазақстан облысы, Орда ауданындағы жартылай феодал байлардан. Оңтүстік Қазақстан облжербасқармасының бастығы. Троцкистермен, оңшылдармен байланысқан антисоветтік ұлтшылдық ұйымның мүшесі екендігі жеткілікті әшкереленді, антисоветтік ұлтшылдық жұмысты белсене жүргізуде. Бөкейхановты тұтқындап, РСФСР қылмысты істер кодексінің 58-10 және 11 статьялары бойынша сот алдындағы жауапкершілікке тарту қажет».

Жалмандаған жазалағыш машинаның Ғабдолға арналған тетігі қозғалып қоя береді. 1937 жылғы 30 шілдеде Оңтүстік Қазақстан облыстық ішкі істер бөлімінің бастығы Кальнинч дегенге жүйе «ағынан жарылтқан» «өтініш» түседі: «Мен, Бөкейханов Ғ.Н., бүгінгі күннен бастап контрреволюциялық зиянкес ұйыммен барлық байланысымды үземін. Мен, Бөкейханов, өзім құрамында болған осы ұйымда өткізген уақыттарымның аралығынан жиренемін. Ұйым туралы қосымша көрсетулерді егжей-тегжейлі жазып беремін. Ойымды жинақтауға мүмкіндік беруді өтінемін».

Оның ойын жинақтауға мүмкіндік беру жолы Алматыда ойластырылып қойылған болатын. Алматыдағы НКВД «тас қамалы» ішінде лейтенант Катков, капитан Брайловский дейтін НКВД-нің екі бірдей бөлім бастықтары: «... тергеу мен соттан жалтарып кету тәсілдеріне тыйым салу шарасы ретінде Оңтүстік Қазақстан ішкі істер басқармасының ішкі түрмесінде қамап ұстау таңдап алынсын» деген қаулы шығарып, Шымкентке жіберіпті. Шымкентке бұл құжатағы нұсқауды кіші лейтенант Полюдов 31 шілдеде өз қаулысын шығару арқылы жузеге асырады. Алдында, 29 шілдеде, Бөкейхановтың үйіне тінту жүргізіпті. Тұтқынға да сол күні алса керек... Ертеңіне – «мойындау», жеке «өтініш» білдіру...

Астанада Жүргенов, Құлатов, Қоңыратбаев, Танкин, Қайыпназаров, Аспандияров, Сейдалин, Меңдешев, Төлепов, Тәтімов, тағы басқа ондаған кісі тұтқындалған, белгілі Катков, қасында Садықов деген тағы бір лейтенант бар, солардың істерін қарап, тергеу мен абақтыда қамап ұстау мерзімін ұзарту жөнінде сұраныс жасап жатқан. Орталықтан жіберілген тапсырманың орындалғаны хақында хабар тиісімен, Ғабдол Бөкейханов та Алматыға алдырылды...

Липень және Гитлин деген лейтенанттар Бөкейхановқа РСФСР Қылмысты істер кодексінің 58-10, 11 бабтары бойынша тағылған айыптың ол жасаған «қылмысты» түгел қамти алмайтынын ескере отырып, оны 58-бабтың 2, 7, 8 және 11 тармақшалары бойынша айыптау туралы қаулы алады.

«Қылмыстың» мазмұнына келейік. Тергеушіге Бөкейханов мынандай жауап береді: «Иә, мен өзімді мына ретте кінәлімін деп есептеймін – бірқатар жыл бойы антисоветтік ұлтшыл ұйымның белсенді мүшесі болдым, бұл ұйымның мақсаты кеңес өкіметін күшпен құлатып, Қазақстан территориясында Жапония ықпалындағы буржуазиялық-демократиялық мемлекет орнату болатын. Мен тергеуге шын көрсету бердім деп мәлімдеймін. 1926 жылдан белсенді қатысушымын».

Мұның шындықпен үш қайнаса сорпасы қосылмайтынын айтып жатудың өзі артық, бұл – жаппай репрессияны жүзеге асырушыларға керек жауап. Анық аңғарылатыны – арада жарты ғасыр өткенде іштен шіріп құритын кеңес өкіметінің сол күшінде тұрған дәуірдің өзінде секемшіл болуы.

Айыптау қорытындысынан:

«ҚазССР НКВД МҚБ (Мемлекеттік Қауіпсіздік Басқармасы) кең тарамдалған антисоветтік ұлтшылдық терроршыл, шпиондық-диверсияшыл ұйымды тауып, ашып, жойды. Нұрмақов, Құлымбетов, Қожанов, Мендешев, Мырзағалиев, Сейфуллин, Досов, Сырғабеков және басқалар бастаған басқарушы орталық троцкистер – халық жаулары Троцкий, Зиновьев және басқа Бухарин, Рыков бастаған контрреволюциялық ұйымдармен саяси және ұйымдық блок орнатқан.

Антисоветтік ұлтшылдық ұйым шпиондық жапон-герман агенттері – ақ эмигранттар Мұстафа Шоқаев және Райымжан Мәрсековпен байланыс орнатты.

Осы ұйымға белсенді қатысушылардың бірі Бөкейханов Ғ.Х. болды.

Бөкейхановтың жеке мойнына алуынан көрінгендей, ол 1926 жылдан осы ұйымда тұрады. Досов үгіттеп кіргізген.

Бөкейхановтың Садуақасов Смағұл тобына белсене қатысқаны анықталды. Нақты саяси қызмет мәселелері талқыланған бірқатар жасырын мәжілістің қатысушысы болған.

Ол Қазақстанда Совет өкіметіне қарсы қарулы көтеріліс әзірлеу жөнінде Рысқұловтан, Нұрмақовтан, Досовтан, Сыр-

Ғабековтен нұсқаулар алған, мақта шаруашылығында, мал шаруашылығында зор контрреволюциялық жұмыс жүргізген. Ол СССР Наркомземіндегі троцкистер – Рейнгольдпен, Марковпен және Случак басқаратын террорлық ұйыммен байланыста болған. Ұйымға 18 адамды тартқан».

Осылардың негізінде жеті тармақтан тұратын айып түйінделеді...

Ғабдұлхәкім Бөкейханов қылмыстарын «мойындайды».

Ісі 1934 жылғы 1 желтоқсан заңына сәйкес КСРО Жоғарғы Соты Әскери коллегиясының қарауына берілмек. Липень мен Гитлин 1937 жылғы 28 желтоқсанда айыптау қорытындысына қол қояды. КСРО Жоғарғы Соты Әскери коллегиясының төрағасы диввоенюрист А.Д. Горячев, мүшелері – бригадвоенюристер Г.А. Алексеев, А.И. Микляев, хатшысы – 3 рангілі военюрист Шапошников 1938 жылғы 24 ақпанда дайындық мәжілісін өткізіп, Бөкейхановты көшпелі сессияның жабық сотында айыптаушылар мен қорғаушыларды қатыстырмай, куәлерді шақырмай соттау жайында хаттама жасайды. Ертеңіне сағат 17-де осы құрам сотталушының соңғы сөзін тыңдайды, кеңесуге кетеді, қайтып келеді. Сөйтіп, сағат 17-ден 20 минөт өткенде Ғабдұлхәкім Бөкейхановты ату жазасына кескені туралы үкімін оқиды. Үкім табан астында орындалады.

Бөкейханов және сол тағдырлас жүздеген боздақ сүйегі жатқан жер жарты ғасырдан астам уақыт өткен соң, жақында ғана мәлім болды.

15 ақпан 1994 ж.

ТЕМІРБЕК ЖҮРГЕНОВ

*Нарком Жүргенов ✦ Ақ босаға – ар-ождан ✦
Темір-халком*

1. Нарком Жүргенов

Қысқа да нұсқа сөйлеп, көп шаруа тындыруға дағдыланған Темірбек Қараұлы Жүргенов Қазақ АССР-іне 1933 жылы Ағарту жөніндегі халық комиссары боп келген-тін. Алға биік мақсат қоя білетін және соған табандылықпен жетіп отыратын бұл адам күллі күш-жігері мен қажыр-қайратын республикадағы мәдени революция ісіне арнады. Алматыға ауысқанға дейінгі он жылын Жүргенов Түркістан өлкесінде өткерді. Қатардағы студенттен Өзбек ССР-і секілді ірі Одақтас республиканың үкімет мүшесі – халық комиссары дәрежесіне жетті. Түрлі мемлекеттік істерде ысылған тәжірибелі қайраткер болды.

Орта Азия мемлекеттік университетіне ол 1923 жылы түскен еді, сол жылы Қазақ АССР-інің Түркістан АССР-індегі толық өкілетті өкілі қызметіне тағайындалды.

Мұндай шешім оның Совет өкіметін орнату әрі нығайту ісінде практикалық іс-тәжірибесі барлығын ескеріп қабылданған болса керек. Жүргенов 1918 жылы Әліби Жангелдиннің басшылығымен Советтердің Торғай облыстық съезін өткізуге атсалысқан. Одан кейінгі уақыттарда туған жері Ырғыз өңірін ақтардан азат етуге қатысты. Болыстық ревкомның председателі, уездік ревком председателінің орынбасары, одан председателі, уездік атқару комитетінің председателі болды.

1920 жылдан большевиктер партиясына мүше. Демек, осындай, өмір жолы мазмұнды басталған коммунистерді,

жоғары білім берумен қатар мемлекеттік жұмыстарда пайдалану – кадр тапшылығына орай қойылған уақыт талабынан туындаған орынды шара-тын.

Темкең Қазақ және Түркістан республикалары Орталық Атқару Комитеттерінің мүшесі ретінде сол кездегі саяси өмірдің бел ортасында жүрді. Орта Азияны ұлт тұрғысынан межелеу ісіне белсене араласты.

Оның «Еңбекші қазақ» беттерінде жариялаған очерктері жергілікті халықтардың тұрмыс-тіршілігін Түркістанның этнографиялық картасын жасау мақсатында зерттеген комиссия жұмысына қосылған елеулі үлес болғаны күмәнсіз. Ол қазақтардың жалпы жағдайын, санын, кәсібін, шаруашылығы мен әлеуметтік өміріндегі өзгерістерді, атқарылуға тиіс міндеттерді жеке-жеке қарастырып, орын алған жаңсақ пікірлерді сынады. Отаршылдардың қайткенде біріктірмеу саясатымен – «Бөлшектеп таста да – билей бер!» ұранымен – қазақтарды ту-талақай етіп Қоқанға, Бұқар әмірлігіне, Хиуа хандығына қосқанын марксист-зерттеуші ретінде дәлелді түрде сараптап берген.

Темкеннің қоғамдық ойды дамытуға атсалыса аларлық қабілетін САГУ-ді бітірерде жазған диплом жұмысынан да танысыз. «СССР мен Қазақстанды әкімшілік-шаруашылық жағынан аудандарға бөлу проблемасы» деп аталатын бұл еңбек үздік бағаланып, жеке кітап боп шықты. А.С. Пушкин атындағы Орталық кітапхана қорында күні бүгінге дейін тұрған осы кітапқа жазған алғысөзінде университет профессоры бұл диплом жұмысының жоғары мектеп бітірушіге қойылар талаптар деңгейінен әлдеқайда асық дәрежеде орындалғанын атап көрсетіпті.

Жүргенов Ташкентте тұңғыш рет қазақтар үшін арнайы орта білімді мұғалімдер даярлайтын халық ағарту институты болып шаңырақ көтерген оқу мекемесінің орнына 1926 жылы ашылған жоғары білім беретін Қазақ педагогика институтының бірінші ректоры болған еді. Осы алғашқы ұлттық педагогикалық жоғары оқу орнының дүниеге келуіне

байланысты, Темкең сол жылы «Советская степь» газетіне педвуз міндеттері мен бүкіләлемдік мәдениетті жерсіндіру, жергілікті халыққа жеткізу мәселелері туралы мақала берсе, келесі жылы «ҚАССР-інде жоғары оқу орындарын ұйымдастырудың нәтижесі мен болашағы» деген тақырыпта баяндама жасады. Баяндамасы «Қазақ педагогика институтының бір жылғы жұмысы» деген атпен жеке кітапша боп басылыпты.

Мұнда мәдениет майданындағы ұлтшылдық пен шовинистік көзқарастарға қарсы күрес жақсы көрініс тапқан. Ұлт нигилистері ол кезде: «Қазақ өз алдына жоғары мектеп ашарлықтай дәрежеге әлі жеткен жоқ, мына институт қазақ халқына бөтен мәдениетті тықпалайтын болады!» – деп үріксе, шовинистер жоғары оқу орындарын қазақтарға арнап ашудан мүлдем бастарту саясатын ұстанғанын. Темірбек Қараұлының бұл орайдағы ұстамды, дәйекті пайымдары маркстік-лениндік кемел сарапшылдығымен таңғалдырады.

Қазақ студенттері үшін Темкең саяси экономия оқулығын аударып, бастырып шығарды. Оның сол еңбегі он жыл бойы, сонау қанды қара құйын тұрған жылдарға шейін, жоғары мектеп оқушыларының, партия, совет, шаруашылық қызметкерлерінің, ғылыми, творчестволық интеллигенцияның кәдесіне жаратылып жүрді. Және бұл аударма қазақ әдеби тілі мен қазақша ғылыми терминологияны қалыптастыруға, тәржіма ісінің практикасы мен теориясын байытуға қосылған нақты үлес болатын.

Педагогика институты ұзамай Алматыдан тұңғыш университет ретінде бой түзеген де, ол САГУ-дің мемлекеттік право бойынша ғылыми қызметкері болып істей берген. Алайда ВКП(б) Орталық Комитетінің Орта Азия Бюросы (Средазбюро) оны мемлекеттік шаруаларға жұмсауды қажет деп тапты. 1929 жылы Жүргенов Тәжік АССР-інің Қаржы жөніндегі халық комиссары (бұл кезде Тәжікстан Өзбек ССР-інің құрамындағы автономиялы республика

еді, 1929 жылдың октябрінде одақтас республикаға айналды), 1930 жылы Өзбек ССР Ағарту жөніндегі халық комиссары болды. Осы қызметінде ол Қазақ АССР-іне шақырылғанша істеді.

Партиядан жаңа тапсырма алғанда Жүргеновтің қандай ой түйгенін, әрине, дәл айта алмаймыз. Әйтсе де, өзіне тарихи миссия жүктелгенін айқын түйсініп, міндетіне асқан жауапкершілікпен кірісті деп тұжырсак – қателеспейтініміз анық. Себебі ол шақта қазақ өлкесі солақай басшылық пен шолақ белсенділердің ізгі ұран жамылған безербеттіктері мен тап дұшпандарының қаскөй әрекеттері ұшыратқан ауыр жұтқа екі миллионға тарта адам өмірі мен қырық миллиондай мал басын шығындап, қатты есеңгіреп тұрған.

Асыра сілтеу зардаптарын жою – лениншіл большевиктер алдындағы кезек күттірмес мәселе-тін. Россия Федерациясының құрамында шаңырақ көтеріп, автономиялы республика болғандарына мүшел толғанда кезіккен кесіпаптан шұғыл арылу, қайта түлеу нәтижесінде халықтың елдігі жаңа сапада жаңғырады. Ел одақтас республика тәжін киеді. Бірақ оған әлі төрт жыл бар.

Қазіргі таң міндеті – тоз-тоз болған халықтың еңсесін көтеру, күйзелген шаруашылығын түзеу, Ленин партиясына, социализмге деген сенімін бекіте түсерліктей шараларды жүзеге асыру.

Жіберілген кемшіліктердің сорақы салдарлары еш жерде ауызға алынбайтын болды, себептері – «мал шаруашылығының құлдырауы», «азық-түлік қиыншылығы» деген сыпайы сылтаулармен алмастырылды. Бәлкім, халықтың жазықсыз жапа шегуіне айыптылар жазаланып, құрбандықтар естелігіне қаралы ескерткіш қойылар уақыттың тууы қажеттігін жаны адал қызметкерлер іштей ойласа ойлаған да шығар, бірақ сыртына шығарып ешкім тіс жармайды. Тіс жаруға болмайды, себебі, саясат солай... Жан керек пе – үндеме... Мұның механизмін ашып беру – алда тұрған міндеттердің бірі. Ақиқаты сол – халық өзіне

жасалған қастандықты да, қылмысты да жылдам кешті. Таза қазақы ұғым – өлгеннің артынан өлмек жоқ, тірі кісі тіршілігін ойлау керек... Халық жарқын болашаққа қол созды.

1933 жылғы февральда ВКП(б) Қазақ өлкелік комитетінің пленумы өтті. Өлкелік комитеттің бірінші секретары болып Ф.И. Голощекиннің орнына Л.И. Мирзоян сайланды. Голощекинді И.В. Сталин қатты қадірлесе керек – партиялық стажы реакция жылдарынан басталатын, революцияны өзімен бірге жасасқан большевик, он сегізінші жылы патша мен оның бала-шағасын атып тастаған шешімді революционер. Табанды басшы. Қазақстанда ептеп асыра сілтеп жіберіпті, неменесі бар, бәрі социализмнің мүддесі...

Сталин орнықтырып келе жатқан басқарудағы әкімшілік-әміршілік тәсіл және саясатты қорғаудағы репрессиялық тәртіп халықты үреймен бұғаулап, қандай да болсын, кемшілікті бетке басуға жол бермейді. Демек, оның сенімді кадры талапайға түспес – Голощекин СССР Халық Комиссарлары Советінің жанында Мемлекеттік бас арбитр болып істей берсін... Ал Голощекиннің қателігін түзету – көзге шұқымай, саясатқа зиянды фактілерді ауызға алмай түзету – оның орнын басқан адамның, бюро меп секретариаттың жаңартылған құрамының міндеті...

ВКП(б) Қазақ өлкелік комитетінің бюро мүшелігіне Қазақ АССР Ағарту халық комиссары Т.Қ. Жүргенов те енгізілді.

Содан былайғы үш жарым жыл ішінде крайкомның бюро мүшесі, нарком Жүргеновтің басшылығымен Қазақстанда аңызға лайық істер тындырылды. Халықты біліммен, мәдениетпен бауырластыру ісі шын мәніндегі революциялық өзгеріске ұшырап, нағыз қызыл революцияға тән қарқынмен дүмпи дамыды. Бұған келтірерлік дәлел – республикада мәдени революцияның тап сол шақта қалай өрістегенін көрсететін материал баршылық. Әдебиет пен өнер қайраткерлері, тарихшылар ондаған құнды естелік, зерттеу жазды. Темкеңнің өзі де түрлі кітап, мерзімді басылым беттерінде бағалы мағлұматтар қалдырған. Газет тігінділерінде халық

комиссары Жүргеновтің сан алуан мақалалары, сөздері мен берген интервьюлері сақтаулы.

Солармен танысу – жоғарыдағы ойды түйе отырып, мына қорытындыны жасауға жетелейді: Темірбек Қараұлы Жүргенов – қазақ еңбекшілерінің революциялық қажыр-қайраты мен мүмкіндіктерін кемсітуден туған «Октябрь дауылы түк әсер етпей, жанынан зу етіп өте шыққан» делінетін ауылдарда «Кіші Октябрь революциясын жасау қажет» дейтұғын барып тұрған дарақы, жалған, бейреволюциялық теорияығында жүзеге асырылған жан түршігерлік қылмыс салдарынан, Ұлы Октябрь жеңісінен бері бір мүшел өткен соң, қанырап босап қалған даланы, әбден тоқырап, тұралаған мәдени-әлеуметтік өмірді дүр сілкіндіре оятып, күмбір-күмбір көңілді де үмітті үнге толтырған, халықты шын мәніндегі рухани жандану жолына түсіруде өлшеусіз көп еңбек сіңірген аса ірі мемлекет қайраткері.

Жарты ғасыр бойы ауыздан ауызға беріліп, ұрпақтан ұрпаққа ауысып келе жатқан мынадай сөз бар: Левон Исаевич Мирзоян Темірбек Жүргеновке қалтқысыз сеніп, әр бастамасын қызу қолдайды екен де, оны қызметтестері арасында ризашылық сезіммен «железный нарком» деп атайтын көрінеді.

Ендеше осы темірдей бекем комиссар атқарған жұмыстарға шолу жасап байқайық.

Ағарту жөніндегі халық комиссариатының жаңа нарком келісімен жедел қолға алған негізгі шаруаларының бірі мектеп ісін жақсарту мәселесі еді. Бұл мәселеде Жүргеновтің күрт бетбұрыс жасауға тәжірибесінің жеткіліктілігі жайында «Мектептің түр кемшіліктерін кетіру үшін күрес» деп аталатын Ташкентте басылып шыққан кітапшасы хабардар етеді.

Ол Наркомпроста жинақталған ақпарлармен қанағаттанған жоқ. Ауыл-ауылды өзі аралап, оқу-ағартудың жай-күйін өз көзімен көрді. Терең талдауға толы мақалалар жазды. Наркоматтың коллегиясына талқылауға күрделі мәселелер енгізді. Жаппай сауатсыздықты жоюға арналған

окулықтар мен көмекші құралдардың әзірленуін ұйымдастырып, көптеп шығарылуына қамқорлық етті. Мұғалімдердің бірінші съезін шақыруға ұйытқы болды. Съезде жағдайды жан-жақты саралаған проблемалы баяндама жасады.

Қазақстандағы мектептердің құрылымын ретке келтіру, қазақ орта мектептерін көбейту туралы ВКП(б) өлкелік комитеті мен республика үкіметі бірлескен қаулы қабылдады. Бұл маңызды документ Бюро мүшесі және үкімет мүшесі Жүргенов тікелей араласқандықтан дүниеге келді деп дәлелдеу артық. Сол қаулыны басшылыққа алу барысында оқу-ағарту ісі жаңа сапалық белеске көтерілді.

Егер мектеп қажетіне бөлінген қаржы қаулы қабылданған 1935 жылы әр жанға шаққанда 33 сом болса, келер жылдарда 90 сомнан айналды. Республиканың барлық облыстарында мектеп құрылысына баса назар аударылды. Ондаған жаңа мекен-жай оқушыларға есігін айқара ашты.

Тек Алматының өзінде 18 мектеп ғимараты салынды. Осы құрылыстар біткенше Темкеннің жарғақ құлағы жастыққа тимепті. Елең-алаңнан аралап, кеңседегі жұмыс сағаты басталғанша құрылысшыларды жігерлендіріп қайту – наркомның күнделікті ережесіне айналған көрінеді.

Жоғары мектеп мүддесі де бір төбе еді. 1926 жылы өзі ізашар болған сол істің өрісін кеңейтуді енді Жүргенов, халық комиссары ретінде, қайта қолға алуға және онымен мемлекеттік дәрежеде айналысуға тиіс болатын.

Түрлі қиыншылықтарды жеңе білу нәтижесінде, 1934 жылы Қазақ университеті, тау-кен-металлургия институты және коммунистік журналистика институты шаңырақ көтеріп, қазақ жастарына есіктерін айқара ашты.

Дегенмен, бұлар ұлт кадрларына мұқтаждықты толық өтей қоймайтын. Сондықтан, еліміздің байырғы оқу орындарына жастарды мақсаткерлікпен жіберіп тұруға бұрынғысынша көңіл бөлініп тұрды. Темірбек Қараұлы істеген жылдары республикадан тысқары университеттер мен институттардан 3 мың адам мамандық алып қайтты.

Халық ағарту, жоғары мектеп шаруаларымен қатар ұлт тілін дамыту, оның қоғамдық функциясын арттыру, қазақша түрлі терминдер жасап, қалыптастыру істері қоса жүргізілді. Мұнда ертеректе оқыған интеллигенцияның күшімен жаратылыс ғылымдарының әр саласынан оқулықтар жазғызу зор роль атқарды. Тіл-әдебиет оқулықтарын жазуға әдебиетшілер үлес қосты. Наркомпрос бұл орайда арнайы мерзімдік басылым шығарды. 1935 жылдың январында жарық көрген «Мемлекеттік терминдер комиссиясының бюллетені» майда өткен мәдениетшілер съезіне дейін төрт нөмірін шығарып үлгеріпті.

Осы істердің де басы-қасында Жүргенов тұрды. Ол Қазақстандағы тіл құрылысы мәселелерімен лауазым жүктейтін міндетке байланысты ғана шұғылданған жоқ. Бұған оның – ұлт тілінің білгірі, публицистикалық көсемсөз шебері, революциялық ойдың түсінікті тілде жеткізілгенде ғана жеңімпаз күшке айналатынына кәміл сенетін қайраткер Жүргеновтің – жеке өз басы да ынталы болды. Осылай десек титімдей де артық кетпейміз.

Дегенмен, Темкенді халық жүрегіне бекем ұялатқан тұс – мәдениет майданындағы, өнерді дамытудағы кесек-кесек істері еді. Соларды атамас бұрын, алдымен, аздап шегініс жасап алған дұрыс сияқты. Темірбек Қараұлының мәдениет саласындағы сонша ірі қайраткер дәрежесінде ел сүйіспеншілігіне бөленуі қандай алғышарттармен дәйектелер екен? Мәдени революцияның тұтқасын ұстарлық қасиет оның бойында партия тапсырған соң ғана пайда болған ба? Бірде ол өмірбаянында өзін ғылыми жұмыста пайдаланғанды дұрыс көретінін айтыпты ғой?

Партия оны Наркомпросқа кездейсоқ жіберген жоқ, мәдениет қайраткеріне қажет қасиет оның бойына жастай дари бастаған. Бала кезінде Темірбек әйгілі Тұрмағамбет Ізтілеуовтен дәріс алды. Шығыс поэзиясымен, өзбек, тәжік тілдерімен жақындасуы сол кісінің ықпалынан екенін ол кейін талай мәрте ілтипатпен еске түсірген көрінеді. Шынында,

Өзбекстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші секретары, ВКП(б) Орталық Комитеті Орта Азия Бюросының секретары Ақмал Икрамов секілді ірі партия және мемлекет қайраткері оны терең танығандықтан үзенгілес еткен болар. Тәжікстан мен Өзбекстанда істеген жылдары ол жергілікті халықтар тілінде баяндамалар жасап, сөз сөйлей берген деген дерек бар. Мақалалар да жазған болу керек – бұл әлі зерттелуін тосып тұрған шаруа.

Ал журналистикамен Жүргенов ерте-ақ бауырласқан. Ол 1918 жылы Орынборда «Қазақ мұңы» атты газеттің редколлегия мүшесі болды. (Бұл газет 1918 жылғы 16 апрельден шыға бастады да, Орынбордың ақтарда қалуына байланысты уақытша тоқтап, 1919 жылдың 17 декабрінде «Ұшқын» деген атпен қайта көрінді. Осы датаны «Социалистік Қазақстан» өзінің туған күні етіп алып жүр). Темірбектің баспасөзге келуіне Перовск жоғары орыс-тузем мектебі қабырғасындағы әдебиет үйірмесінің әсері болуы ықтимал, ал қаламының тез төселіп кетуінде, дау-дамайсыз, «Қазақ мұңының» редакторы Нәзір Төрекұловтың – кейін партия, мемлекет қайраткері, дипломат, СССР баспа ісін ұйымдастырушылардың бірі болған, қазақ, өзбек, орыс, тәжікше сөйлеумен қатар араб, парсы, неміс тілдерін білген, шығыстану ғылымында елеулі із қалдырған азаматтың үлесі бар.

Әйтсе де нақты мысалдарға жүгінейік. 1921–1923 жылдары Темірбек Орынбор жұмысшы факультетінде оқыды. Бұл Александр Викторович Затаевичтің сонда қазақ музыкасын жинап жүрген кезі. Оның әйгілі кітабы – «Қазақ халқының 1000 әні» – 1925 жылы шықты. Этнограф кітаптың түсіндірмесінде Жүргеновті Сырдария әндерінің ғаламат білгірі, өзіне Хиуа казактары әндерінен бағалы мәліметтер берген байыпты жас қазақ-интеллигент деп атап, «Өзімнің сонша тырысқанымға қарамастан, осы адамның өз отанындағы ежелгі ән творчествосынан көл-көсір хабардарлығын, өкінішке қарай, мейлінше толық кәдеге асыра алмадым», – деген сөздермен, құнды пікір білдіреді.

Сол кездері 23–24 жастағы Жүргенов тек Затаевичтің информатор-тілшісі болып қана қоймаған. Рабфак оқуы аз алдына, ол қазақ ақындарының өлеңдері мен толғауларын жинастырды. Өзіндей оқу қуғандармен кездесіп тұруға да уақыт тапты. Оны Орынборда оқитын қазақ жастары өздерінің ақылшы ағасындай көрді.

Бұл орайда Серке Қожамқұловтың естелігі қызық. Ол Темірбекті ұшқыр ойлы азамат, байыпты әңгімеші ретінде дәріптейді. Татардың халыққа білім беру институты (ТИНО) жатақханасына рабфакшы Темірбек жиі келіп, бәрін жылдам баурап алатын, көңіл-күйлерін көтеріп, жігерлерін тасытып кететін. Студенттер оны әрдайым қуана қарсы алушы еді, өздері де іздеп барып, көкейлеріндегі мазалаған сауалдарына жауап алатын да, көңіл демдеп, мәз болатын. Серағаңның көркемөнерпаздар қатарына қосыла бастаған шағы ғой. Темкең өзі шығарған «Бастық алдындағы тілмаш» деген өлеңін оқып бергенде, қуана-қуана жаттап алыпты. Өлең 1920 жылы «Ұшқын» (қазіргі «Социалистік Қазақстан») газетінде жарияланғанды. Қожамқұлов оны 1926 жылы Қызылордада, қазақ театры тұңғыш шымылдық көтергенде, ұлттық үлкен сахнадан оқиды. Қатты риза болған көрермендер көздерінен жас аққанша күліп, артисті ұзақ уақыт жібермей қойса керек. Содан «Тілмәш-аудармашы» Серкенің репертуарынан бекем орын тепкен, тіпті 1936 жылғы Москва декадасының программасына да енгізіліпті...

Ал Жүргенов құрастырған жинағына үлкен кіріспе мақала жазып, қолжазбаны баспаға тапсырды. Кітап «Терме» деген атпен 1924 жылы жарық көрді. Кейін, 1936 жылы, Отанымыздың астанасындағы әйгілі онкүндік қарсаңында, ол жинақты едәуір толықтырып, жаңадан алғысөз жазды да, «Қазақ халық ақындары» деген атпен, екі тілде, Москва мен Алматыда бастырды...

Жана басшының ерік-жігері мен қатаң талабы нарком-просты тез арада мәдениет майданының бас штабына айналдырды. Темірбек Қараұлы қарамағындағы қызметкерлерге

де, өнер адамдарына да өз иланымын дарытып, оларды соны істерге жұмылдыра білді. Барлық шаруаның басы-қасында өзі жүрді. Әр жаңа лепке мемлекеттік көзқарас танытып, мән беріп отырды. Мәдени революцияның жаңа кезеңі барысында жылт етіп көрінген жаналықтарды өлкелік партия комитеті мен республика үкіметінің басшыларына шұғыл жеткізіп, бірге қуанды. Ол қазақ өнерінің көркемөнерпаздар дәрежесінде тұрып қалған мимырт тіршілігіне өрт салып, күллі мәдениет жұмысын өрлеу жолына бет алған елдің рухына сәйкестендірін, қайта құруға кірісті. Және сол қызметі бойынша ол үш жылда үш емтихан тапсырып, үшеуінен де сүрінбей өтті...

Ағарту комиссары міндетіне кіріскен 1933 жылдың көктемінде Жүргенов халықтың музыкалық мұрасын социалистік мәдениетті өркендету қызметіне жаратуды мақсат етіп алға тартты да, соны біртіндеп шешуге кірісті. Әуелі музыка-драма техникумында қазақ ән-күйін зерттейтін ғылыми кабинет ашты. Ұзамай сол кабинеттің жанынан халық музыка аспаптарын жасайтын шеберхана ұйымдастыртып, онда істейтін шеберлерді табуға да өзі тікелей араласты. Ахмет Жұбановтың домбырашылардан оркестр құруына ұдайы қамқорлық көрсетіп отырды. Ұлттық өнер кадрларын баулитын ұстаздарды Москва, Ленинград, Ташкенттен шақыртты. Музыка студиясын ашып, аз уақытта оны музыка театрына ұластырды. Хореография мектебін, қуыршақ театрын ашты. Театрларға арнап сценарий, пьеса, либреттолар жазуды ұйымдастыруға, жазылған жұмыстарды талқылауға міндетті түрде өзі қатысты, тіпті талқылауларды өзі басқарып, қорытып отырды. Костюмерлерге шейін назарынан тыс қалдырмады, спектакльдерге қажет костюм үлгілерін қазақ тұрмысының, этнографиясының білгірі ретінде өзі түсіндіріп, тігілген киімдердің алғашқы сыншысы болды.

1934 жылғы июньде Алматыда Бүкілқазақстандық халық өнерпаздарының бірінші слеті болды. «Казахстанская правда» газетінде Жүргенов слетке орай берген интервью (24.V.

1934 ж.) мен слеттің жабылу рәсімінде сөйлеген қорытынды сөз (27. VI.1934 ж.) бар. Интервьюде ол профессионал өнер байқауы ретінде слет өткізу идеясы 1933 жылдың күзінде туғанын, слетке республика өнер шеберлерінің «Шұға» музыкалық спектаклі, алғашқы домбыра оркестрінің, бишілер тобының концерттері секілді біршама сюрприз әзірленгенін, сондай-ақ Қазақстанның халық артисі А.В. Затаевичке құрмет көрсетіп, оның республикадағы он жылдық қызметін тойлау жобаланып отырғанын айтса, қорытынды сөзінде қарт ақын Жамбылдан бастап, жас әнші Ғарифоллаға дейінгі халық таланттарын қалың жұртшылыққа танымал еткен алғашқы слеттің маңызы мен мән-мағынасына тоқталған.

Еңбекшілерді өнермен бауырластыру ісі жаңа қарқынмен өрістей түсті. Облыстарда, өндіріс ошақтары мен ауылдарда көркемөнерпаздар коллективтері нығайтылып, жаңадан құрылып, хал-қадерлерінше өсіп-өркендеп жатты. Астанада филармония дүниеге келді, оның құрамында халық аспаптар оркестрі, ұлттық хор мен би ансамблі, қазақ-орыстардың ән-би ансамблі жұмыс істеді. Музыка театрында орыс труппасы өнер көрсетті. Көркемсурет галереясы құрылды.

1935 жылдың май айында өткен Мәдени құрылыс қайраткерлерінің бірінші съезі нарком Жүргеновтің баяндамасын тыңдады. Халық комиссары өзінің баяндамасында республикадағы мәдени революция бағыттарын дәйектілікпен талдай келе, ағарту істерімен қатар профессионал өнер және көркемөнерпаздар жұмысына мол көңіл бөліп, шешімін күткен мәселелер көтерді. Баяндама жеке кітап болып басылып шықты.

Қазақ әдебиеті мен өнерінің Москвадағы бірінші онкүндігіне дайындық мәдениетшілер съезінен кейін-ақ басталып кеткендігін Жүргеновтің ұлт өнері, ағарту ісі, мәдениеті, әдебиеті мен ғылымының жетістіктері және проблемалары жөнінде 1936–1937 жылдары жазған көптеген мақала-

ларынан, берген интервьюлерінен айқын аңғаруға болады. Еліміздің астанасында 1936 жылғы майда өткен декада қазақ совет мәдениетінің әрі айтулы мерекесі, әрі одақтық көлемде тапсырған аса маңызды емтиханы еді. Темірбек Қараұлының бұл тұстағы еңбегі көптеген естеліктерде егжей-тегжейлі, үлкен сүйіспеншілікпен баяндалған. Онкүндікке қатысушылардың Кремльдегі Үлкен Сарайда партия және үкімет басшыларымен, астана өнер қайраткерлері, еңбекшілері өкілдерімен кездесуінде Жүргенов: «Москвада біз көп нәрсені үйрендік, бізге өз жұмысымыздың сапасын одан әрі жақсарту, Қазақстандағы мәдени революцияны күшейте түсу міндеті жүктелетінін ұғып, қабыл алдық», – деді («Правда», 26.V.1936 ж.).

Қазақтың социалистік мәдениетін дамытуда сіңірген аса ірі еңбегі үшін мәдениет қайраткері Темірбек Жүргенов республиканың бір топ артист, акын, жазушысы қатарында (Жамбыл, Күләш, Құрманбек, Сәкенмен бірге) Еңбек Қызыл Ту орденімен наградталды.

Бұл үлкен қайраткер әлі талай іс тындыруды армандаса керек. 1937 жылдың басында музыка театрын опера және балет театры деп атау туралы шешім қабылданды. Енді оған атына лайық үй салынса... Темкең кезекті еңбек демалысында Одессаға барып, сондағы опера және балет театрымен мұқият танысады. Тиісті адамдармен сөйлесіп, ғимараттың сурет, эскиз, сызбаларын, құрылысқа қажет түрлі документ-темелерін алып қайтады. Қазақ опера театрына жаңа ғимарат салу мәселесінің күллі ресми жағын реттеп, ең арғысы, ғимарат бой түзер орынға шейін өзі таңдайды. Іргетастың қалана бастауына да қатысады. Бірақ тағдыр оған бұл өнер ғимаратының салынып бітіп, халыққа, халықтың опера өнеріне қызмет етуін көруді жазбады...

Мемлекеттік істерде Темкең танытқан қажыр-қайраттың бар қыры осылармен тамамдалмайды. 1936 жылы Наркомпрос Алматыда ұйғыр халқы мәдениет қызметкерлерінің бірінші конференциясын өткізді. «Ұйғыр еңбекшілерінің

ұлттық мәдени құрылысы» деген тақырыптағы негізгі баяндаманы Жүргенов жасады. 1937 жылы Жүргенов Бүкілқазақстандық Пушкин комиссиясының председателі ретінде, республикада ұлы ақынның қаза тапқанына 100 жыл толуына орай ірі іс шараларын жүзеге асыруды ұйымдастырды. Баспасөзде көптеген зерттеулер жарық көрді. Жер-жерде ұлы поэзияға халық ерекше ықылас қойып, ақын естелігін атап өтіп жатты. Қазақша аудармаға баса назар аударылды. Қазақ даласындағы ақын аяғы тиген жерде – Орал қазақ педагогика институты, сондай-ақ ҚАССР-інің 10 жылдығы атындағы мемлекеттік көпшілік кітапханасы бұдан былай А.С. Пушкин есімімен аталсын деп республика үкіметі қаулы қабылдады. Темірбек Қараұлының өзі «Бүкілхалықтық ақын» деген үлкен мақала («Каз. правда», 10.II.1937 ж.) жазды. Мәдениет сарайында Мирзоян бастаған республика басшыларының қатысуымен өткен салтанатты жиналысты қысқа да терең кіріспе сөзбен ашып, жүргізіп отырды.

Онкүндікке орай 1936 жылы Москвада шыққан «Қазақстан» деген кітапта ол: «Классиктер мен совет жазушыларын аудару қазақ халқын Одақтың және Батыстың тандаулы әдеби шығармаларымен бауырластырып, қазақ жазушыларының интернационалдық байланыстарын нығайтты», – деді. Мұнда оның өзінің де үлесі бар еді. Ұлттардың рухани жақындасуында тәржіма ісі алар орынға лайықты мән бере білген нарком «Бұқарада оқыған молда» ретінде жергілікті шолақ белсенділер теперішіне түскен Тұрмағамбет ақынды құтқарып, Наркомпросқа ғылыми қызметкер етіп алды. Шығыс білімпазына жан-жақты жәрдем беру жөнінде үкімет комиссиясын құруға мұрындық болды. Дербес пенсия тағайындатты. Фирдоусидің «Шаһнамасын» аударуына жағдай туғызды. Өзіне жасалған қамқорлық шабыттандырған ақын әйгілі дастанды он айда тәржімалап шықты. Алайда, қамқоршысы 37-жылдың нәубетіне ұшырағандықтан, кезінде «Шаһнама» тасқа басылмады, толық жариялау мәселесі күні бүгінге дейін күн тәртібінде...

Бәлкім мұнда ойдағыдай өрістетілген мәдени революцияның да септігі бар шығар – 1936 жылғы СССР Конституциясы бойынша Қазақстан Одақтас республикаға айналды.

1937 жылдың мартында өткен Советтердің Төтенше X Бүкілқазақтық съезінде нарком Жүргенов съезд құрған редакциялық комиссияның құрамында Қазақ ССР Конституциясы текстің ақырғы өңдеуден өткізуге қатысты. Ал июньде, Қазақстан Компартиясының бірінші съезінде, Орталық Комитетке мүше болып сайланды. Алғашқы ұйымдастыру пленумында Орталық Комитеттің Бюро мүшесі болды. Ұзамай, Семей сайлау округінен СССР Жоғарғы Советінің депутаттығына кандидат боп ұсынылды.

Орталықтан суық жел есті. ВКП(б) Орталық Комитетінің 1937 жылғы февраль-март пленумында Сталиннің аузынан заң боп шыққан қате де қатерлі тезис қара ниетін саясатпен білдірмей бояп қоюға шебер шолақ белсенділерге тыңнан қуат берді. «Троцкистерге қарсы күресте қазір ескі әдістер – дискуссия әдістері керек емес, жаңа әдістер, түп-тамырымен құрту, талқандау әдістері керек» екендігі олардың жандарына майдай жақты. «Шаш ал» десе бас алуға әзір тұратындарға енді «Бас ал!» деген ұран тасталса, қалайша қанды ойнақтарын салмасын...

«Халық жауларын» «табу» мен жою Қазақстанда айрықша қарқын алды. Шілденің ыстық күндерінде күні кеше Қазақстан Компартиясының бірінші съезі сайлаған Орталық Комитет пен оның Бюросының мүшелері үшін ақпанның мұзды ызғары соқты...

1937 жылғы 2 августа Темірбек Жүргенов өз кабинетінде қамауға алынып, республика Ішкі істер халық комиссары Залин кеңсесінің подвалына әкелінді. Тас үй астындағы бұл «Барса-келмеске» ҚазЦИК председателі Ұзақбай Құлымбетовті, егіншілік, қаржы, денсаулық сақтау халық комиссарлары Нығмет Сырғабеков, Ілияс Молдажанов, Хасен Нұрмұхамедовтерді, Алматы облыстық партия комитетінің бірінші секретары Жанайдар Садуақасовты, облыстардағы бас-

шыларды «қара құзғын» бірінен соң бірін тасып әкеп кіргізіп жатты...

Баспасөз де науқанға лайық жаршы болуға тырысып бақты. «Ұлтшыл-фашистерге өмір сүргізбейміз!» – деп «Социалистік Қазақстан» газеті ұрандатты. Тағы бір басылым – «Қазақ әдебиеті» газеті: «Әдебиеттегі троцкист-бухариншіл ұлтшыл-фашист зиянкестерін жеріне жете құрту керек!» – деп дабыл көтерді. «Қазап (КазАПП – казак пролетар жазушыларының ассоциациясы – Б.Қ.) кезіндегі ұлтшыл-фашист-провокактор Байділдиннің зиянкестігін, әдебиеттегі алашордашылардың, қазіргі ұлтшыл-фашистердің контрреволюцияшыл фашист төбеттері – Нұрмақов, Рысқұлов, Садуақасов, Құлымбетов, Жүргенов, Қожанов, Тоғжановтардың қалдықтарын түп-тамырымен құрту бүгінгі таңдағы ірі міндетіміз екенін бір минут те ұмытпауымыз керек», – деп міндет қойды («Қазақ әдебиеті», 13 август, 1937 жыл).

Осынау газет сөзімен дер кезінде қаруланып үлгергені сондай, кейбір аты да, заты да бар қаламгерлеріміздің бірі жазушылардың қалалық жалпы жиналысында: «Халық жаулары Жүргенов, Тоғжанов искусство жұмысына қырсығын тигізіп, зиянкестік істеді. Қазақстан советтік искусствосын жоққа шығармақшы болды, өздерін әдебиеттің, искусствоның «генийлері» етіп көрсетуге тырысты, – деп сайрай келе («ҚӘ», 10 сентябрь, 1937 ж.), – сол дұшпандардың сілімтіктерінен тез құтылуымыз керек», – деген сөздермен көзін ақитты...

Бізге сондай шолақ белсенділердің өздерінен гөрі, олардың осындай дабыра ұрандарының қайғылы салдарлары кеңінен мәлім...

Ежов-Залин топтары ойдан шығарған «айыптарды» тұтқындардың «мойнына қою» қандай айуандық тәсілмен жүргізілгені қазір айтыла бастады. Бірақ, неге екенін, Залиннің атқарған жұмысы Ежовты қанағаттандырмаған сияқты: Қазақстанға жаңа нарком аттандырылды. Сол кезенді

басынан кешкен кісілер Залиннің орнына келген Реденстің айрықша қатыгез болғанын айтады. Ел арасында: «Реденс Сталиннің өте сенімді адамы екен, тіпті бажасы көрінеді, өзі тікелей нұсқау беріп, Қазақстанға әдейі жіберіпті», – деген сыбыс жүрсе керек.

Қалай болғанда да, мұндағы қанды оқиғаларды жүзеге асырудың басында Реденс тұрғаны рас. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің 1938 жылғы февральдың аяғында өткен пленумында ол Бюро мүшесі болады да, Москвада 2 мартта әйгілі «Антисоветтік оңшыл-троцкистік блок процесі» басталысымен, Алматыдағы қапаста жатқан «өз троцкистерін» қолға алып, 6 мартта ашылған жабық сотқа береді.

Сөйтіп, істерді қарауды Москва процесімен бір күнде, 12 мартта бітіртеді. Ол айыпталушылардың санын да шамамен Москва сотына іліккендердей, 19 адам етеді. Тек «мықтылығы» Ежов, Вышинский, Ульрихтен асып түседі, егер олар айыпталушылардың Бухарин бастаған 13–14-ін ғана атып, 4-5-еуін ұзақ мерзімге соттаған болса, бұл өзінің 19-ын түгел атқызады. Егер Москва процесінің барысы күн-бе-күн хабарланып, тергеу протоколдары баспасөзде халықтың «ой-пікірі, талап-тілегімен» қоса жарияланып отырған болса, Алматыда да сот болғанын және оның жабық өткенін, бәрін атуға үкім етіліп, үкімнің орындалғанын ол халыққа араға он күн салып қана хабарлайды.

Соттың ресми желеуіне көз салайық: «ұлтшыл-фашистер, троцкийшілдер мен бухариншілер» – ішінде Темірбек Жүргенов бар 19 партия, совет қызметкерлері – «Отанға опасыздық істеді, Қазақстанды СССР-ден бөліп әкетуге, оны шетел империализмінің колониясына айналдыруға тырысқан әрекеттері, терроршылдық істері, зиянкестік және диверсиялық жұмыстары, шетел мемлекеттерінің пайдасына шпионаж жасағаны үшін, яғни РСФСР Қылмыс заңының 58-1А, 58-6, 58-7, 58-8 және 58-9 статьяларында айтылған қылмыстары үшін» айыпталыпты.

Ғажап. Жығылсаң – нардан жығыл.

Жоқ, Реденс жығылмайды. Ол жоқтан бар жасаса – үкімет мүддесі үшін, жоғарыдағы қожайындарының еркіне сай істеп отыр, әрі мұның әшкерелеген жаулары үшін даңққа бөленетіндер де – анда. Ал бұл көлеңкеде қала береді. Жо-жоқ, қожайынының даңқы – оның даңқы... Атылған 19-ды «Қазақ халқының ежелгі жаулары» деп атаған «СҚ» 1938 жылғы 22 мартта: «Қазақ халқын бақытты, қызық дәуренінен айыруға тырысқан ұлтшыл-фашист, троцкийшіл-бухариншіл шпион бандиттерді дер кезінде әшкерелеген даңқты чекистерге, олардың сталиншіл наркомы Н.И. Ежов жолдасқа Қазақстан халқы көп-көп алғыс айтуда, жауларды түгел жоюда НКВД орындарына әрқашан жәрдемдесіп отыруға дайын», – деп жазды...

Осындай жағдайда опат болған Жүргеновтің есімі де, ісі де тарихтан мәңгі өшіріліп тасталған тәрізді еді. Зайыбы Дәмеш Әмірханқызы Ермекованы да іле-шала халық жауының әйелі ретінде партиядан шығарып, сегіз жылға соттап жіберген. Жазасын өтеп келгеннен кейін де ол кісі, біржола аласталғандай, Алматыда тұруға рұқсат ала алмаған-тын. Әділет жеке басқа табынушылық құрсауы бұзылған соң барып, біртіндеп қалпына келтіріле бастады...

Шексіз көрінген ауыр жиырма жылды артқа тастап, Дәмеш апай ақыры өзінің де, ерінің де ақталған қағазын алды. Сосын энтузиаст-зерттеуші Мардан Байділдаевпен бірлесіп, Жүргеновтің өмір жолы мен қызметін көрсететін материалдарды тірнектеп қайта жинауға кірісті. (Темкенді ұстағанда үйдегі архивін семьялық суреттерге шейін қалдырмай, «чекистер» сыпырып кеткен болатын). Олардың көмегіне сүйене отырып, тарихшы Рамазан Сүлейменов өмірбаяндық очерк жазып шықты. Кітапша 1968 жылы, Жүргеновтің туғанына 70 жыл толуына орай, «Қазақстан» баспасынан жарық көрді. 1978 жылы Партия тарихы институтының ұйымдастыруымен қайраткердің 80 жылдығы атап өтілді. Одан бергі жылдары Алматының бір көшесіне Жүргенов есімі берілді. Ақтөбе облысы Ырғыз ауданының еңбекшілері өз

қаржыларына аяулы жерлестерінің мүсіндік портретін жаса-тып, аудан орталығына ескерткіш орнатты.

1988 жылы Темірбек Қараұлы Жүргеновтің туғанына 90 жыл толды. Бұл мүшелтой еліміз қайта құру, жариялылық, күллі тыныс-тіршілігімізді демократияландыру бағытына батыл түскен қазіргі шаққа сәйкес келді. Ендеше қай-қай-сымыз да жартыкеш шындықты жартылай бүркемелеп, сыбыр-күбірмен тыншуды доғаруға, сөйтіп, ащы да болса бұлтақсыз шындықты бар дауыспен жар сала айтуға міндет-тіміз. Мұны әрі уақыт талабы, әрі осынау игі өзгерістерді баянды етудің бірден бір кепілі деп ұққан жөн. Осы орайда ортаға бірер ой тастайық.

Жүргеновтің өзімен бірге «тұтқындалған» түрлі қолжаз-ба, хат-қағаздарын, түрмеде өткізген жарты жыл ғұмырынан елес берерлік деректер – тергеу, сот, тағы басқа материалдар-ды зерттеушілер назарынан жасырмай, ғылыми айналымға қосу ләзім. (Бұл ұсыныстың барша культ құрбандықтары-на қатысты екені түсінікті). 20–30-жылдардағы қоғамдық ойдың дамуында өзіндік орыны барлығын ескеріп, Темір-бек Қараұлының зерттеулерін, публицистикасын, мақала, сөздерін жинап бастыруды, әрине, тиісті ғылыми түсінік, анықтамалық аппаратпен жабдықтай отырып жариялауды қолға алған орынды болмақ.

Жүргенов жалғыз Қазақстан емес, Орта Азия мемлекет-тік құрылысында қолтаңбасын қалдырған қайраткер, осыған оның Өзбекстан мен Тәжікстандағы қызметін жете зерттеу арқылы ғылым тұрғысынан дәйектеме жасау қажеттігі күн тәртібіне қойылуға тиіс.

Бұлармен қатар, халық ұлының есімін мәңгі есте қалды-руға бағытталған, орындалуы оңай кей шараларды да жүзеге асырған жөн. Мәселен, астанадағы құрылысына өзі тікелей араласқан 18 мектептің біріне есімін берсе, Жүргеновтің өмір жолымен танысу арқылы жас ұрпақ, әлгі белгілі бір мектептің 500–600 оқушысы, республикамыздың белгілі бір кезеңіндегі белгілі бір оқиғалардан, айталық, 30-жылдар-

дағы мәдени революциядан тереңірек мағлұмат біліп, яғни тарихтан тәлім алып өспес пе еді? Өнер, мәдениет салаларына мамандар даярлайтын арнайы жоғары оқу орындарының біріне есімін беріп, енді бірінде нарком Жүргенов атындағы стипендия тағайындалса, студенттердің ірі мәдениет қайраткері қасиеттерін игеруге айрықша талпынуы әбден ықтимал емес пе?

Үлкен қайраткердің есім-естелігіне лайықты құрмет көрсете отырып, кейінгі толқын тәрбиесіне қомақты үлес қосуға болады. Лениндік мұраттарға адал өмір сүрген халқымыздың аяулы ұлын ардақтау – баршамыздың азамат ретіндегі борышымыз.

12 наурыз 1988 ж.

2. Ақ босаға – ар-өждан

Адамзаттың имандық тірегі, адамдықтың негізі – әйел. Күллі халық даналығы, ұлы ойшылдардың бұл тарапта қалдырған іздерінің мәйегі осыған саяды. Бұл ойға тоқтамайтын жан болмаса керек, өйткені біздің қым-қуыт өміріміздің өзі де соны дау-дамайсыз дәлелдейтін небір ғаламат мысалдарға толы. Иә, тағдыр еншісіне бөлген тарихи, табиғи, моральдық мұраға адал әйелдер – әйел-ана, әйел-келін – көрсеткен өнегелі үлгі – әйел-азамат, әйел-қаһарман, әйел-адал жар, сенімді серік, үзеңгілес дос – айналамызда өте көп. Мен әңгімемді сталинизм қатыгездіктері душар еткен қилы кезеңнің өзінде де рухын төмендетпеген асыл апаларымыздың бірі жайында бірер сөз айту арқылы межелемекпін...

Жазықсыз жала жабылып, жалған айыппен 1938 жылдың наурыз айында нақақтан оққа байланған көрнекті партия және мемлекет қайраткері Темірбек Қараұлы Жүргеновтің адал есімі КПСС XX съезінен кейін іле-шала қалпына келтірілген болатын, алайда оған

халқына сіңірген еңбегіне сай лайықты бағасын беру, оның рухын жұртшылық алдында, әсіресе туған жерінде, жерлестері арасында ардақтап, асқақтап құрметтеу мүмкіндігі қазіргі қайта құру тұсында ғана туған еді. Алматыда өткен салтанаттардан соң, 1988 жылғы ақпанда, Қызылорда облысының Жалағаш ауданы Жүргеновтің туғанына 90 жыл толуын мерекеледі. Жалағаш аудандық Мәдениет үйінде, «Аксу» совхозының Ф. Энгельс атындағы орта мектебінде, Темірбек Қараұлы туған жерде құрылған «Жаңаталап» совхозының клубында мерекелік жиналыстар өтті. Жалағаш поселкесіндегі бұрынғы «Садовая» көшесін Т. Қ. Жүргенов есімімен атауға байланысты үлкен митинг болды. Сондай-ақ Қызылорда қаласының Н.В. Гоголь атындағы қыздар педагогика училищесінде де мерекелік жиналыс өткізілді. Аталған іс шаралары кезінде еңбекшілер, қызметкерлер, мұғалімдер, студенттер мен мектеп оқушылары Алматыдан арнайы барған меймандармен және Жүргеновтің туыскандарымен кездесті. Әсіресе, даңқты жерлестерінің зайыбы Дәмеш Әмірханқызы Ермекова-Жүргеновамен жүздескендері бәрінің есінде ұзақ сақталады ғой деп ойлаймын. Мұның бір айрықша себебі бар...

– Жолама деді, ұмыт деді, дабыра қылма деді – іштен тынып, көне бердік, – деп сыр шертті жасы тоқсаннан асқан Бекіш есімді қарт зергер. – Ақыры міне, өлгеніміз тіріліп, өшкеніміз жанды... Қуаныш ұзағынан сүйіндірсін!...

Ақсақалдың осынау бір ауыз сөзіне соңғы жарты ғасыр бойындағы замана толқындары түгел сыйып кеткендей. Бұдан отыз жетінші жылдың қатерлі зілі, тіл күрмеген тұзағы сезіледі, мұнда тоқырау жылдарының ақыл-санаға тұмшалап кигізген қорғасын томағасы, зердеге қойған шектеуі де жатыр.

Астанада наркомпрос Темірбек Қараұлы Жүргенов қамалысымен, оның Жалағаш ауданында, Макпалкөл деген жерде колхозға ұйысқан ағайындарының арасында тұратын қарт

әкесі – «халық жауы» атанған баласы Темірбекпен жасты ауыл жігіті Бекіш ұсталық құратын колхоз дүкенінде, жаңа өмір адамдарының тіршілігіне көз жүгіртіп, ұзақты күн ойға шомып отыратын сексен бірдегі шал – Қара да тұтқынға алынған. Содан қайтпады. Бірақ «халық жауын» әкесімен қоса құрту қуғын-сүргін науқанының көрігін қыздырушыларды қанағаттандыра қоймады, араны ашылған жазалау машинасы Жүргеновтер тұқымын түгелдей қуғынға ұшыратты. Қыспақтан құтылу мүмкін болмады...

«Жаңаталап» совхозындағы Мақпалкөл орта мектебінің жанында Ұлы Отан соғысында қаза тапқан ауылдастарға қойылған ескерткіш тұр. Отан үшін жан берген 289 жауынгердің аты-жөні тасқа қашалған. Арасында «халық жауы» әулетінің төрт баласы, оның ішінде Дәмеш пен Темірбекке тән ұл – атылған әкесінің, айдаудағы анасының жау еместігін дәлелдеу үшін жасын өсіріп көрсетіп, шын жаумен қанды шайқаста жағаласуға өз еркімен аттанған жасөспірім Жұма-назар есімі де бар...

– Көкемді халық жауы дегенге ешуақытта иланған емеспін, – дейді Темірбек Қараұлының інісі Битай Қараұлы. – Бірақ соғысқа дейін – жастық болар, жасқаншақтық болар – бүгежектей берген едім. Ал майданда толарсақтан қан кешіп жүріп фашизмді жеңіп оралған соң – қорқу-үрқу, имену дегенінді ойыма да алғаным жоқ, білек сыбанып, ізденуге кірістім. Алайда жоғарыға жазған арыздарыма қайтқан жауаптың бір түрі мынандай-тын: аудандағы қауіпсіздік комитеті бөлімшесінің бастығы кеңсесіне шақырып алады да, үстелдің үстіне тапаншасын шығарып қойып, жер-жебіріме жетіп балағаттауға кіріседі. Тайынбай қарсы шығам, тыйым салғанына қарамастан, қайта арызданам. Қанша қасарысып, айтыссам да, өтінішімді барынша дәйектеп толықтырып жазсам да ештеңе өнбейді. Бірде райком әмір берді деп, әй-шәй жоқ, істеп жүрген жұмысымнан босатып тастады. Тағы шайқастым. Сол кездегі аупарткомның бірінші хатшысына: «Мен төрт жыл бойы соғысып келдім, осы мерзімде мен фа-

шистердің өзге халықтарды өздерінен кем санайтынын, кем жаратылған халықтардың кемдіктері тұқым қуалайды деген нәсілдік теориясы болғанын ұқтым. Айтыңызшы, коммунистік партияның теориясында «халық жауы – тұқым қуалайтын ауру» деген сөз жазылған ба? – деп, ашынып сұрақ қоюға мәжбүр болдым. Қатты сөздерге барыстық, ақыры маған басқа мектептен қызмет берді, әйтсе де «ағасы халық жауы боп кеткен» деген үрейлі таңбадан арылу мүмкін болмады. Бұған тек жеке басқа табынудың әшкереленуі, Дәмеш жеңгемнің айдаудан оралуы ғана қол жеткізді...

Дәмеш Әмірханқызы Темкең атылған күні абақтыға жабылған да, он сегіз жыл ғұмырын түрмелер мен лагерьлерде өткізген. Күйеуінің де, өзінің де жазықсыз жазаланғандығы жөніндегі ақтау қағазын алғаннан бергі отыз жылдан астам уақыт бойы ол бар күш-жігерін игілікті іске – Темірбек Қараұлының халқына сіңірген еңбегін ұмыттырғыш замана шаңынан тазалап, жарыққа шығаруға сарп етумен келеді. Айнымас адал жарының қажырлы ізденістері нәтижесінде Жүргеновтің екінші, мәңгілік өмірі басталды. Кезінде «Шығыс Луначарскийі» атанған тамаша мәдениет қайраткерінің есімі республика үкіметінің шешімімен Алматыдағы театр-көркемсурет институтына берілді. Басқа да іс-шаралары жүзеге асырылуда.

Мұның бәрін жұртшылықтың жылы қабылдағаны белгілі. Мұның бәрі, әсіресе, Жүргенов мүшелтойының туған ауылында тұңғыш рет аталып, мерекеленуі жалағаштықтарға айрықша серпіліс әкелді. Сонау зобалаң кезінде оның туыстары мен жерлестерінің екі елі аузына қойылған төрт елі қақпақ қайта құру, жаңару кезеңінде ғана шындап ашылғанын. Көптен күткен мүшелтойды атау кезінде адамдар өткен белестеріміздің ауыр тұстарын ойша жаңғырта келіп, бүгінгі шыққан биігіміздің мәнін терең ұға түсті. Алапат террорды дәуірлеткен зұлмат шындығын тебірене тыңдап, сталиншілдер заңсыздықпен мерт еткен есіл ерлер қатарындағы жерлес, азамат, қайраткер Жүргеновтің бейнесін жан-жақты

тани түсті. Және жалғыз Жүргеновті емес, Жүргеновтің жан-жарының азаматтық ерлігін, ері қайғылы опатқа ұшырағанынан бергі жарты ғасыр бойы күллі ғұмырына қуат беріп лапылдап тұрған адал махаббатының күшін таныды. Бұл – әсірелегендік немесе өсіріп айтқандық емес, бұл – шындығында солай болған ақиқат. Жұртшылық боп жиылып, революция ісіне қомақты үлес қосқан ауылдастары Темірбек Қараұлын еске алу, оның зайыбының – қазіргі таңда сексен үшке иек артқан қария Дәмеш Әмірханқызының естелігін есту әркімнің жүрегіне – үлкен сезімге, қастерлі де киелі сезімге табыну, және мұның құдіреті, жасампаздығы жөнінде небір ой шарпуын ұялатты ғой деймін.

Дәмеш апаны мен алғаш 1988 жылдың басында іздеп барған едім. Темкең туралы естеліктер мен көне басылымдар беттерінен оқып, тоқығанымды толықтыру мақсатымен сонау қиын кездердің тірі куәсін ұзақ тыңдағанмын. Алты сағат әңгімелесіппіз, сондағы бір сәт, мені қайран еткен жәйт мынандай-ды...

Сөз орайында мен отыз жетінші жыл зобалаңы туралы сұрастыра бастағанмын. Ұсталар алдындағы Темкеңнің көңіл-күйін білгім келген. Жалпы, ол кісі өзіне репрессия семсерін сермегелі тұрғанын сезді ме екен? Сол кездері жүріп жатқан «халық жауларын әшкерелеу» науқаны жөнінде ештеңе айтушы ма еді? Қашан, қандай жағдайда ұсталды? Осылар секілді сауалдарға жауап естімек болғанмын. Сұрағымды қойып болар-болмастан Дәмеш апаның көзіне жас үйіріліп шыға келді. Сол сұмдық шақтың егжей-тегжейін еске түсіру – табиғаты нәзік сезімтал ана жүрегін қатты толқытты. Ойға шомып, ақырын, мұңлы сөйледі. Өзім білуге құмартқан әңгімені, бір жағынан, ести бергім келсе де, екінші жағынан, қарт адамды қамықтырып алғанымға қысылып, ақыры әңгіме арнасын өзгертуге тырыстым. Жастық шағы туралы айтып беруін өтіндім. Темкеңмен алғаш танысқан уақытын, студенттік мезгілі өткен Ташкенттің сол тұстағы заманалық ерекшеліктерін, тарихта аты бар адамдардан та-

нитындарын, 20–30-шы жылдарда көрген-білгендерін сұрадым. Сонда қариям тез жадырады, тіпті, табан астында жайнап сала берді.

– Қарғашым, жас кезімді еске түсіру маған – қуаныш, оны әңгімелеу – керемет жеңіл, – деді ол сондай бір сергек көңілмен.

Және қалай әңгімеледі! Жүзі нұрланып, 20-жылдардың ортасындағы Ташкентте білім көтерген жастарды, студенттік жиындарды, Темірбекпен танысу сәтін, жолыққандарында, бірге қыдырғандарында Темкеңнің сол кездегі саясат мәселелерін көп айтып, түсіндіретінін, өзі, оқуға жаңа келген жас қыз, соның бәрін бірден ұғып, игеріп әкете қоймағанын, сонда да серуен сайын ықыластана құлақ тосудан жалықпағанын, сөйтіп, екеуінің бірге-бірте өмірлік қосаққа айналғандарын әңгімелегенде, көз алдымда жасарып кетті. Бақытты шақ естелігі кісіні қанат біткендей сергітіп, құлпыртып жібереді екен де. Алпыс жылдан астам уақыт бұрын ұшырасқан жылы сәттер күні бүгінге дейін ұмытылмай, баяғысынша толқытып, жүрекке жылу беріп тұрса – ол жәй ғана жылы сәт пе? Ол – нағыз сүйіспеншілік те!

Сол жылдың күзінде, Алматы түбінде Боралдай сайына – заңсыздықтан атылған он тоғыз партия-совет қызметкерлерінің сүйегі тасталды дейтін жерге бір топ ардагерлермен барып, тағзым еткенде, мен Дәмеш Әмірханқызының қатты күйзеліп, егілгеніне куә болдым. Ол сүйген жарын НКВД адамдары алып кеткенде – қайда жіберсе де табамын деп уәде бергенін, енді, міне, жарты ғасырдан соң ғана сол уәдесінің үдесінен шығып тұрғанын, бірақ өзін емес, басында белгісі жоқ қара жерді ғана сипап тұрғанын айтып жылап сді. Сонда мен осы көне де ұлы сезім құдіретіне тағы бір айғақ көргендей болғам...

Жүргеновтің туған жерінде өткен жиналыстар мен кездесулерде Дәмеш Әмірханқызының естеліктерін ел көзіне жас ала отырып тындады. Ауыр саяси айыптау салдарынан срі атылып, өзі ұзақ жылдар бойы абақты, лагерь азаптарын

бастан кешсе де мойымай, әділетке сенімін жоғалтпай, азаттық алысымен архивтерден тірнектеп жинап, аты өшірілген көрнекті қайраткеріміздің рухын қайта тірілткен ерлігін халық атап айтып, алғысын білдіріп жатты.

Жүргенов туралы әрбір сөз оның артындағы шын жоқтаушысы болған адал жары жайындағы әңгімеге өз-өзінен сабақтасты. Рухани өмірімізге күні кеше ғана оралған ақын, ағартушы, ғалым, қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсыновтың қызы Шолпан апай өзінің қиын тағдырынан сыр шерткенде де солай болды, сталиндік азап лагерьлері әйел төзімділігін, әйелдің өз ақ босағасына адалдығын, заңсыздық өшірген ошағының отын қайта тұтатуға құштарлығын жоя алмағанын жұрт терең тебіреніспен түйсінді.

Жалағаштықтарға нарком Жүргенов жөніндегі естелігін айта келіп:

– Дәмеш жеңгем – адал махаббаттың символы, сертке берік жар үлгісі. Бұл кісінің зор адамгершілікке толы жүрегі, Темірбек ағама деген шынайы сүйіспеншілігі – қазіргі жастардың алдына әрдайым ұлағатты мысал ретінде өнеге етіп тартып отырылуға тиіс өшпес асыл қасиеттердің тап өзі. – деді Қазақ ССР халық артисі, профессор Асқар Токпанов. – Қазақ қыздары, қыз өсіріп отырған барша ата-ана, назарыңды сал: мына отырған Дәмеш апаларың – бүгінгі заманның Қыз Жібегі!

Қадірменді қариямыздың бітім-болмысын онымен ұзақ жылдар бойы жақын араласып біліп келе жатқан жазушы Өтебай Қанахин, ғалым Мардан Байділдаев, сондай-ақ келіні – Қазақ ССР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, медицина ғылымдарының докторы, профессор Раиса Ермекова және әрине, Темкеңнің іні-қарындастары, әр қырынан сипаттау арқылы мейлінше терең ашты.

Темірбек Қараұлы рухын ұлықтарлық сәл де болса сәтті бір қадам жасалған сайын Дәмеш апаның айтып жеткізгісіз қуанышқа бөленетініне олар өткен уақыттардан көптеген нақты мысалдар келтірді. Дегенмен ерекше айқын, әсерлі

мысалдың көкесіне бәріміз куә боп келе жатқанбыз. Жасы ұлғаюына орай ыңкыл-сыңқылы да көбейген, дімкәс, құлағы да ауырлау, жүріп-түруы қиын Дәмеш Әмірханқызы біріншіден, Алматы мен Жалағаш арасындағы жолдың алыстығына қарамай, осы сапарға шығуға тәуекел етті, тәуекел етті емес-ау, бар есіл-дертімен ұмтылды. Екіншіден, жұртшылықпен күніне үш кездесуден өткізгенге де төтеп берді, ол аздай, шағын топтардағы жылы естелік-әңгімелер бейуаққа дейін созылып кеткенде де тынығуды ойына алмастан, кескіні нұр шашып, сергек көңілмен, дастарқан басында мүйізі қарағайдай боп талай күн қатарынан нық отырған-тын.

Кәрі тәнге осынша қуат құйған неткен күш? Әрине, тот баспаған асыл, мөлдір сезім...

Темірбек пен Дәмеш Ташкентте үйленді, бірақ түрлі жағдайға орай – әр шақта алға көлденең тартыла берген тағдыр тақсыретіне байланысты, Дәмешке кезінде атасы Қараның табалдырығын келін ретінде аттау бұйырмады... Мұның реті алпыс екі жылдан соң, мерекелі осы сапарда келді...

Үлкен үйдің қара шаңырағын ұстап отырмын деп орынды мақтан ететін Зерхан апай абысынының басына қазақы дәстүрге сай ақ орамал салды. Ал бұл көне де әдемі әдет-ғұрыпты Дәмеш апамыз аса көңілденіп, қуана қабыл алды, әсіресе, ауыл қарттарына нағыз келіндерше сәлем қылғанын қайда қоярсыз. Мерейлері тасыған ақсақалдардың құнжындап қалталарынан шығарған тиын-тебендерін біз дуду етіп тәбәрік ретінде бөлісіп алып жатқанда, бекзат ренді апамыз ғаламат бақытқа кенеліп қарап отырды. Бар себеп – сол тұнық қайнар...

Педагогика училищесіндегі жиын соңында зал толы ұстаздар мен шәкірттер Дәмеш апаның құрметіне орындарынан түрегеп тұрып, «Ақ босаға» атты қазақтың келіндері жөніндегі тамаша әнді қосыла шырқады:

Пай-пай, шіркін, қазақтың келіндері,
Көл-дария секілді пейілдері.

Бір шаңырақ келінсіз көтерілмей,
Бір кереге келінсіз керілмеді...

Жалағаш аудандық партия комитетінің бірінші секретары Биғали Каюпов Темірбек Жүргеновтің адал жар, сенімді серігіне деген халық ықыласының қорытындысы іспеттенген мынандай шешімді жария етті: Дәмеш Әмірханқызы Ермакова-Жүргенова Жалағаш поселкесінің құрметті азаматы қатарына қабылданды...

Қиын тағдыр өткелдерінен сүрінбей өткен Дәмеш Жүргенованың жеке басының өнегесі, жеке басының адамгершілік ерлігі, құлаған шаңырағын қайта көтерудегі, жиылған керегесін қайта керудегі жанқиярлығы күллі қыз-келіншектеріміз бен жігіттерімізді бейтарап қалдырмасы хақ. Жасыратын несі бар, ақ босағасын ар-ожданына балауды талап ететін қарапайым моральдық норманы сақтау біздің мына тамаша бейбіт заманымыздың өзінде екінің бірінің қолынан келе бермейді. Сталинизмнің қатал тезінен махаббат сынды қастерлі сезімге шаң жұққызбай өткен ардақты апаларды ойлағанда, бәлкім, жастарымыз жақсара түсер. Ақ босағаны шын мәніндегі бақ босағаға айналдыратын қасиетті сезімнен айрылмауға тырысар...

3 маусым 1989 ж.

3. Темір-халком

Түрменің жалғыз адамдық тар камерасында есеңгіреп жатқан тұтқын бір сәт есін жиды. Кірпігін әрең қимылдатып, көзін ашты. Сұр қабырғаға мәңгіре тесіліп біраз жатты. Одан биіктен сығырайған темір торлы терезеге назарын аударды. Сыртта жапалақтап аппақ қар жауып тұрғанын аңдады. Жаңа жылдың алғашқы қары деп ойлады ол, неткен кіршіксіз аппақ...

Сондай кіршіксіз таза қар сол күні Мәскеуде де жауып тұрды.

Бұл 1938 жылдың 3 қаңтары еді.

Сол күні Кремльде өткен жылдың соңында Қазақстан бойынша әзірленген қара тізімге қол қойылды. Алматы мен Алматы облысынан үкім дәрежесі бірінші категорияға, яғни атуға жатқызылған он бес адам ішінде осы тұтқын да бар-тын.

Халықтар әкесінің жандайшаптары қолдарын таңбалап, мұның тағдырын біржолата шешіп тастағанын ол әлдебір тылсым күш әсерімен сол сәтте-ақ сезгендей болды. Бойын біртүрлі бейжай жеңілдік биледі. Жаздан бергі қапаста көрген азабына ақыры нүкте қойыларын түйсінді. Жапалақтаған қарға қарап, үн-түнсіз ойға шомып ұзақ жатты.

Бұл Темірбек Қараұлы Жүргенов еді. Өткен ғасырдың отызыншы жылдары Қазақстандағы мәдени революцияның көрігін қыздырған бас қайраткер осы болатын. Ол жұрт тұрмысы айтып жеткізгісіз күйзеліп, еңсесі түскен, аштық апатынан кейін бұралып күн кешкен, қайткенде тірі қалудан өзге нәрсе ойлауға шамасы жетпей қалған уақытта – 1933 жылы елге Өзбекстаннан шақырылған-тын. Оған ағарту мен мәдениет саласының тұтқасы сеніп тапсырылды. Сонда ол жұмысқа айрықша құлшыныспен кірісті.

Оқу-ағарту істерін жолға қою, білім беру мен мәдениет тарату ошақтарын салу және ашу, барының қызметін жандандыру, мұғалімдер дайындау, халыққа рухани нәр, жан азығын берер жаңа салаларды жасау қауырт қарқынмен қолға алынып, жүзеге асырылып жатты. Қатаң талап қоятын және оны орындата білетін Ағарту халық комиссарын жұрт, ұзамай, қаталдығы мен әділдігіне қарай, есіміне астарлы мән бере, Темір-Нарком деп атап кеткен-ді.

Ол жүдеу елді рухани марқайтты. Соның мұрындық болуының арқасында, орыс толы Алматыны астана тұтқан қазақ шартараптан жиналып, жоғары оқу оқыды, руханият және мәдениет отауларын көтерді. Мәдени ойын-сауық жұмыстарын жандандырды. Қоғамдық іс-шараларды қыздырды. Драма театры жаңа қойылымдар әзірледі. Музыка теат-

ры ұйымдастырылды. Музыка және би мектептері ашылды. Қазақ әні өркениетті елдер үлгісімен, үлкен музыкалық шығарма сүйегін құрап, опера деген жаңа өнерге, қазаққа бейтаныс, таңсық, бірақ оның әнқұмар жан-дүниесіне етене жақын тосын да соны сахналық ойын-сауыққа ұласты.

Осынау өзгерістер жолындағы іс-әрекеттерді бағыттап-басқарып отыру штабы құдды Темірбектің комиссариатында орналасқан-ды. Ағарту халық комиссары кабинетіндегі ұлт мәдениеті мұңын түзген жиындарда қазақтар ана тілінде көсілетін.

Бірде Ресейдің орталық қалаларынан келген жәрдемшілер мұндай қалыпты ұнатпай, олардың орысша сөйлеуін талап етті. Сонда, өздерін тым астам сезінген «озық мәдениеттілерге» әм сол озық мәдениетті таратушыларға Темкең көзінен от шаша, түтіге қарап, ашу шақырды. Күллі мәжіліске қатысып отырғандарды әрі тігіретіп, әрі риза етіп, орталық өкілдеріне қаһарын төкті. Жергілікті жұрттың тілін білгің келмесе, сыйламасаң, онда оның мәдениетін көтеруге қалай көмектеспексің деген әділ талапты төтесінен қойып, қатты айтты.

Ондай шалт мінезді қазақ мемлекет қайраткері өзі қызмет етіп отырған партия жолын адал жүргізіп отырғандығына сенімді болғандықтан көрсеткен болатын.

Соншалықты қатал талап қоя білуінің нәтижесінде, ол бар болғаны үш жылда қазақ өнерін одақтық аренаға алып шықты. Оқу-тоқуы жоқ, ел ішінен шыққан тума талант көркемпаздарды кәсіби өнер тарландары деңгейінде сомдады. Арнайы онкүндікте талғампаз Мәскеу сахналарында мүлтіксіз өнер көрсетуге қауқары жететін, әрі баршаны тамсандыратын дәрежеге көтерді. Сонау өнер декадасының табысты өтуі – күні кеше ұлттық апатқа ұрынып, құрып кетудің аз-ақ алдында қалған қазақты тірілту еді. Астарлы ашаршылық апатына алып келген большевизм саясатының шынайы бет-жүзін бүркемелеп, оны бүкіл әлем көзінде қазақтың жарылқаушысы іспетті ақтап алу еді.

Көсем мұны айтпай ұқты, дұрысында, қазақтың жартысы қырылып, азып-тозып кетті дегенді айтқызбас үшін, осынау 1936 жылғы өнер мерекесін өз ішкі жоспарымен өткіздірген. Сондай сөзді мәңгі болдырмас үшін басқа да ірі тарихи актіні жүзеге асырған, сол жылдың соңына қарай қабылдатқан сталиндік Конституциясымен – 1924 жылғы тұңғыш рет біртұтастанған қалпынан әлдеқайда әлсіреген Ресей Федерациясы құрамындағы автономиялық бірлікке – қазақ халқының өз еліндегі үлес салмағы күрт азайып кеткен Қазақстанға одақтас республика тәжін кигізген. Мұны түрмеге түскелі, абақты азабы қинаған сайын, Темірбек мүлдем айқын ұға түсті.

Не керек, сонда, табысты өткен онкүндікті қорытындылағанда, көсем «социализмге табыспен бет алған қазақ республикасының» өнер ұжымын мол мемлекеттік марапатқа бөледі. Сол жолы халком Темірбектің – артта қалған шығыс халқының рухани байлығын жаңғыртып, астананың талғампаз жұртшылығы алдында жарқ еткізіп жайната көрсеткен мемлекет және мәдениет қайраткерінің – ұлттық өнер ұжымын кәсіби деңгейге көтерудегі еңбегін де жоғары бағалады, Еңбек Қызыл Ту орденімен марапаттады. Былтыр ғана. Жок, енді бұрнағы жылы...

Ал содан бір жыл өтер-өтпесте, былтырғы, 1937 жылғы жазда, дәлірек айтқанда 3 тамызда, ел аузында «қара құзғын» аталатын жабық мәшине мініп келген арнайы қызметкерлер комиссариаттағы жұмыс орнынан Темір-Нарком Жүргеновты қамауға алды. Абақтыға апарып салып, өзі бейхабар «кінәсін» қайткенде мойындатуды мұрат тұтқан қанқұйлы тәсілдермен жауап алуға кірісті. Жарты жыл бойы қинап, «Қазақстанды Кеңес Одағынан, Кеңестік Ресейден бөліп әкеткісі келген герман және жапон фашистерінің агенттері, контрреволюционерлер» қатарына түзген қара тізімге қосты.

Алматының төрінде, кеңестік тұңғыш чекистің аты қойылған қазақ астанасының жасыл желекті тыныш көшесінде орналасқан ішкі істер халық комиссариатының ішкі

түрмесінде білімді, жігерлі, қайратты, өр мінезді, күні кеше ел-жұрт сүйіне де сескене железный нарком – темірдей бекем халком деп атап келген қайраткердің сағын сындыруға бағытталған қинау амалдарының неше атасы жасалып жатты.

Дәлелдің көкесі – айыпкердің өзінің «ағынан жарылып», айыбын мойнына алуы...

Тыста ақ қар жауып тұр. Неткен мамыражай төгіліс. неткен тамаша көрініс мына ақшаңқан ұлпа қардың төгіле жаууы... енді бәрі тыншитын шығар...

Шынында, оны едәуір уақыт жауап алуға шақырта қоймады. Ол өткен өмірін, түрмеде өткерген ұйқысыз, күлкісіз, қорлыққа тұнған күндері мен түндерін әлденеше қайтара еске түсірді.

Темірбек Қараұлы жалындаған жастық шағының ең ұлы оқиғаға толы бөлігін Ташкентте өткізді. Ол Орынбор қаласын астана етіп ту тіккен Қазақ Республикасының Түркістан Республикасы Орталық Атқару Комитетіндегі тұрақты өкілі қызметін атқарды. Сол лауазымда қызмет істей жүріп, жоғары оқуды тамамдады және өзінің мәңгілік жан-жарын тапты. Жаңа өмірді баянды ету үшін жанын қиюға әзір үзетгілестерімен қатар ел игілігі жолында еңбек етті.

Алайда сондағы адал қызметі мына қапаста басқаша бағаланды.

– Сіз Ташкентте өз сыбайластарыңызбен ұлтшыл Қожановтың бандасына қосылдыңыз, – деді суық сұр көзді тергеуші. – Сөйтіп, Сталин жолдас атап көрсеткендей, өз тайпаластарыңызға жақсы көріну үшін, межелеу науқанында әйтеуір жер-суды қайткенде көбірек қарпып қалу мақсатында жұмыс істедіңіз. Сіз Қожановтың бандасымен бірге буржуазиялық ұлтшылдықтың платформасында тұрдыңыз. Сіз ақ эмигрант Шоқаевтың ықпалымен неміс-фашист агенті болдыңыз. Мойындаңыз!

Бірін бірі ауыстырған тергеушілердің конвейерлік жауап алу тәсілі кезінде осы сауал түрлі нұсқаларымен қайталанды да тұрды. Және Жүргеновтің ағынан жарылып түсіндірген сөздеріне бір де бірі қанағаттанған жоқ.

Ресей империясының бірнеше облыс, губерниясына қаратылған жерлерін бір шаңырақ астына біріктіруді қазақтар тұңғыш мәрте патшаның әміршіл жүйесі қаусағаннан кейінгі құрылтайларында ашық қоя бастаған еді. Оны тиянақтап шешу мәселесі 1917 жылғы желтоқсанда өткен Екінші жалпықазақ құрылтайында сайланған «Алаш-Орда» Халық Кеңесіне тапсырылған. Бірақ ол орындалмай қалды.

Қазақ жерлерін біріктіру мүмкіндігі қазаққа кеңестік автономия берген 1920 жылғы Ленин қол қойған декретте де ескерілді.

Алайда ескеру – оны артынша орындау деген сөз емес. Орталық партия-кеңес басшылығы қажет шешім жасар сәтті созып, Орта Азияны бөлшектеу жоспарын жүзеге асырар мезгілге шейін апарды. Осы шақта Орынбор өзінің Ташкенттегі өкілдігі арқылы Түркістан Республикасындағы қоғамдық көңіл-күй ахуалына көз жүгіртіп, күтулі өзгеріске байланысты ой-пікірлерді зерттей бастаған-ды.

Үкіметінің тапсырмасына сай, Қазақ Республикасының Түркатком жанындағы Толық өкілетті өкілі Темірбек Жүргенов сенімді қызметкерлермен бірге мәселені жан-жақты зерттеді.

Ақыры, әлі есінде, 1924 жылғы 24 ақпанда, сол шақта КирЦИК¹⁴, яғни Киратком деп аталатын биік мекемеге аса құпия түрде Өкілдіктің кезекті баяндамасын жолдады. Баян-хат ағымдағы күн міндеттері қатарында қайта көтерілген жәйтке – Түркеспубликаның қазақ облыстарын Қазақ Республикасына қосу проблемасына байланысты кей мәселелерді анықтауға арналған болатын.

Жүргенов сонау құпия жолдауында қазақтар шоғырланып тұратын облыстарды Түркістан Республикасының құра-

14 Киргизский Центральный Исполнительный Комитет.

мында одан әрі де ұстай беру, яки бөлектеп шығару жайындағы мәселеге өзбек қызметкерлерінің көзқарастары мен пікірлері біртекті еместігін хабарлаған. Оларды жүйелеп түсіндірген-ді.

Өкілдіктің байқауынша, Түркеспублика өзбек қызметкерлерінің азын-аулақ тобы Кирреспубликаға¹⁵ Сырдария, Жетісу және Амудария облыстарын түгелдей, оларға қоса Ташкент пен Мырзашөл үйездері жерлерін беруге қарсы емес-ті. Ферғана мен Памирдегі көпшілік тұрғындары ол кезде қара-киргиз делінетін қырғыз, сондай-ақ қыпшақ және қазақ-киргиз, яғни қазіргі қазақ болып табылатын жерлерді де болашақта Қазақстан аумағына қосуға соншалықты келіспеушілік білдірмейтін.

Осыларды баяндай келе, Темірбек өзі мен өзінің өтінішіне сәйкес сыр тарту әңгімелерін жүргізген қазақ жауапты қызметкерлерінің бақылауларына сүйеніп, бұл топтың Орта Азиядағы өте ірі орталық Ташкент қаласын қазақтарға беруге де құлықтылығын атап айтып еді.

Ал өзбек қызметкерлерінің екінші тобы Түркістаннан қазақ облыстарының бөлініп шығып, Қазақияға қосылу жоспарын мақұлдағанмен, Ташкент пен Мырзашөл үйездерін оған қоса беруге үзілді-кесілді қарсылық білдіретін түрі бар. Бұл топ, әсіресе, Ташкент қаласын ҚКСР-ге қосуға мейлінше наразы. Ал үшінші топ жоғарыда айтылған бөліністердің ешқайсысымен келісер емес, олар Түркістанның қазақ облыстары Түркістанда қалуға тиіс деп есептейді.

Түркеспубликадағы қоғамдық пікірдің жай-күйін Кираткомға осылай хабарлай отырып, Темірбек Жүргенов қозғалған проблемаға қатысты ойы мен ұсынысын аталған баяндамасымен қоса жолдады.

Белгілі бір аймақтың әлдебір мемлекеттік құрылымға кірер-кірмесін айқындағанда – назарға әрдайым сол өңірдің ортасында тұрған қала ғана емес, қаланы қоршаған күллі

15 Киргизская республика, ол тұста Қазақ республикасы орысша құжаттарда ресми осылай аталған.

аймақтың тұтас этнографиялық құрамы алынуға тиіс. Ол айтар ойын осылай деп, өзінің университет берген білімі мен ұлы көсем Лениннің еңбектерінен тоқығанына сүйене отырып дәйектеді. Қала тек онда тұратын азаматтардың мекен-жайы болып қана қоймаса керек, ол – сол өңірдегі бүткіл тұрғындардың туындысы болып табылады.

Ташкентті айнала қоршай қоныстанып өмір кешкен өңкей көшпенді және жартылай көшпенді малшы жұрт – қалың қазақ. Сондықтан сол қазақтардың ортасында тұрған, олардың тыныс-тіршілігінде маңызды орын алатын Ташкент шаһарын Қазақ Елі құрамына қосу қажеттігі жайында үкімет Мәскеу алдында табанды түрде тілек білдірсе жөн болар еді деген ойын шегелеп жазған.

Мұндай шара өзбек халқының ұлттық-мемлекеттілік мүддесіне титімдей де нұқсан келтірмейді, себебі, деген ол, өзбектердің болашақ республикасының кіндік шаһары дәрежесіне лайық қала жеткілікті. Мәселен, нағыз өзбек ортасында жатқан Самарқан, Қоқан, Ферғананың қай-қайсысы да астана тәжін киюге дайын...

Түркістан Республикасына қарайтын Сырдария және Жетісу облыстарының шаруашылық негізі қыр тіршілігінен көп мығым еді. Онда отырықшылыққа көшу мүмкіндігі де зор-тын. Қазақ Республикасының саяси басшылығы, әсіресе Темірбекпен тікелей көп пікірлесіп жүретін КирЦИК төрағасы Сейітқали Меңдешев оңтүстіктегі ел-жұрт пен жер-суды ол өлкеден бөліп бері қосып алуға ерекше маңыз беруші еді. Мұны ол республика экономикасын көтеру және халықтың әлеуметтік-тұрмыстық жағдайын елеулі түрде жақсарту істерімен байланыстыратын.

Сол себепті, келешекте бір шаңырақ астына бірігетін қазақ жерлерін экономикалық аудандарға тиімді етіп қалай бөлу қажеттігі жөнінде, олардың бірігетініне сенім арта түскен 1924 жылдың басында, ескі шекарадағы республика үкіметінің тапсыруымен, мемлекеттік жоспарлау комитеті арнайы жоба жасады.

Жобада елдің өндіргіш күштерін жетілдіріп, күшейте беретін, сөйтіп халықтың мәдени дамуын арттыра түсетін сипаттарға зор мән берілді. Республиканы әкімшілік-территориялық тұрғыда үш аймаққа бөлу, сондай-ақ әр облыстың орталығы ретінде қазақ халқының қоғамдық-саяси, мәдени-экономикалық тыныс-тіршілігінде әрдайым елеулі рөл атқарып келе жатқан ірі қалаларды белгілеу көзделді.

Сөйтіп, қазақ жерін жаңаша аудандастырғанда – елдің Батыс Қазақстан бөлігінің орталығы ретінде Орынборды. Шығыс Қазақстан өңірінің кіндік шаһары етіп Омбыны. Оңтүстік Қазақстан аймағының бас қаласы мәртебесінде Ташкентті белгілеу, ал ел астанасын Орынборда қалдыра тұру жобаланды.

Қатыгез де қасаң, санасы біржақты бағдарланған тергеуші бұл жобаны буржуазиялық ұлтшылдардың қаскөйлік әрекеті деп бағалады. Алайда ол жалғыз Киратком төрағасының, яки Кираткомның Ташкенттегі толық өкілетті өкілінің, немесе Түркатком төрағасы орынбасарының емес, күллі қазақ қайраткерлерінің партия жүргізіп келе жатқан лениндік ұлт саясатына сенгендігінің нәтижесі болатын. Амал не, жарты жылдан бері өзіне әзірейілдей шүйілген мына чекистеріңнің оны түсінетін түрі көрінбейді...

Жүргенов Түркістан Республикасының өмір сүруін тоқтатуына, Орта Азияның ұлттық-мемлекеттік тұрғыдан жаңаша жіктеліп-межеленуіне куә болды. Ол сонау ұлы оқиғалар сыртында Мәскеу тұрғанын анық білді. Ұлттық республикалар құрып, өз еріктерін өздеріне бергендей сипат танытқанмен, орталық саясатының астарында басқа мақсат жатқанын да біршама дәл танып білді.

Ұлттық-мемлекеттік құрылым біткен өз ұлтының түтінін түтетіп кете беретін бе еді? Әрине жоқ. Көз ғып тіккізген ұлттық «отауларға» иелік қылатын «қарашаңырақ» – сол ақылгөй де дана большевиктер партиясы:

– Реформа партиямыздың ішінде кейбір ұйымдық өзгерістер әкеледі, – деді сол 1924 жылдың жазында Ташкентке орталықтан келген партия көсемдерінің бірі. – Ұлттық жіктеу нәтижесінде Түркістан Коммунистік партиясы екі бөлікке ажырайды. Атап айтқанда: басында өз орталық комитеті бар түркмен және өзбек коммунистік партияларына бөлінеді. Сондықтан, олардың жұмыстарын үйлестіріп отыру үшін – РКП Орталық Комитетінің Орта Азия бюросы өз жұмысын атқарып қала береді.

Яғни берілген «еркіндікті» пайдаланып, «националдардың» тым еркінсіп кетпеуіне жақыннан тұсау салып қою мәселесі о баста мұқият ескерілген болатын. Бүгінгі таңда абақты азабын шегіп жатқан Темірбек мұны мүлдем көзі жете ойына алды. Тұсау қызметін атқаратын – кәдімгі Средбюро.

– Орта Азия бюросы – орыс пролетариаты диктатурасының Түркістандағы ең жоғарғы мекемесі, – деп жазып жатты Мұстафа Шоқай шекара сыртынан. – Ол Ресей Коммунистік партиясы Орталық Комитеті тарапынан Орталық Азиядағы «Тәуелсіз Кеңес Республикаларының» партия комитеттері мен үкіметтерінің іс-қимылдарын бақылап отыру үшін орнаған. Кеңес Одағының ешбір жерінде, мәселен, Украинада, Белоруссияда және Кавказияда мұндай ерекше оқшау тұрған аппарат жоқ.

Шоқайды Жүргенов тікелей білген емес. Әрәдік оның шетел баспасөзінде жазғандары сыни тұрғыда сөз болып қалғанда, Темірбек оны партиялық бағдар бағытында, жаудың сөзі ретінде қабыл алатын да қоятын. «Шекара асып кеткен дұшпанның кеңесті қаралаған байбаламдары» аталатын Мұстафа пікірлері тек соңғы айларда ғана, күндіз-түні жауап алған жаналғыш тергеушінің жосықсыз айып тағуынан соң ғана Темірбек тарапынан басқаша түсініле бастаған.

– Түркістанның Мәскеуге РКП Орта Азия Бюросы арқылы байлануы, Зиновьевтің Коминтерн Атқару Комитетінің төрағасы болып тұрған кезінде айтқан жүрекжарды сөзін

– Кеңестік Орталық Түркістандағы жергілікті партия ұйымдарына сенбейді дегенін еріксіз еске түсіреді, – дегенді Мұстафа.

Оның мәселені өте дұрыс аңғарып, өте дәл айтқанын Темірбек НКВД¹⁶-нің осы ішкі түрмесінде ғана парықтады.

Орта Азиядағы республикаларды таркатып, жаңадан ұлттық жікке бөлуді Мұстафа большевиктердің арамдыққа толы сұмпайы саясаты деп атады. Кезінде Темірбек оны да аңдамады, енді ойлап қараса, сол харам саяси ойынның авторы Мәскеудегі партия көсемдері болғанын Ташкенттегі орталық эмиссары Варейкистің межелеу барысында өткен бір үлкен жиында былай деп ағынан жарылуы дәлелдей түскенді:

– Бізде жоғарғы жақтың пікірі бар, – деп, ол Мәскеудің орны бөлек екенін меңзеп қойған. – Партияның да пікірі бар. – деп, Ташкентте үй тігіп отырған Средазбюро¹⁷ төңірегіндегілерге сілтеме жасаған. – Бірақ бізде алдағы жіктеп-бөлу шараларының диқан бұқарасы санасында қандай әсерге ұшырайтыны жөнінде пікір жоқ, оны біз дәл білмейміз. – деп қолын жайған.

Осылай, ұлттық тұрғыда жіктеп-межелеу – халықтың өз тілегі бойынша жасалды деп ұрандатқан большевиктер, сол «өз тілегі бойынша жасалған» жіктеліп-межеленуді халықтың қалай қабылдайтынын білмейтінін де байқамай мойындап қалған-ды.

Темірбек мұны орталық өкілінің аузынан да естіді, оның «Түркестанская правда» газеті бетінде шыққан мақаласынан да сол сырын оқыды.

Өйтсе де онысы қазақ жағдайына қатыссыз-ды, бұған Темірбек сенімді болатын. Өйткені қазақ дайындық комиссиясы құрамында межелеуге араласқандардың бәрі халық тілегіне сай әрекет жасаған. Себебі, Түркістан Республикасынан бөлініп, Қазақ Республикасымен бір шаңырақ астына

16 Народный комиссариат внутренних дел – ішкі істер халық комиссариаты.

17 Орталық Комитеттің Орта Азия Бюросы.

біріккенді, сөйтіп дербес мемлекеттік құрылым болғанды қалың қазақ халқы қалайтын.

Оған сол 1924 жылғы жазда, Мәскеудегі басшылар Ташкентті қазаққа беруге қарсы екен деген хабарды естісімен, кара құрымдай қаптаған жұрттың шартараптан салтатпен қалаға ағылып келіп, Түркатком ғимаратының алдында күні бойы ереуілдегені куә.

Ұзаққа созылған ұйқысыз жан қинау тәсілімен тергелуден калжыраған Темірбектің тұманытқан көз алдынан сол бір кез біртүрлі жылы көрініс боп тізіліп өтті.

Дегенмен, алыста жатқанмен, біртұтас Түркістан қамын жеп жүрген Мұстафа сөзінің жаны бар еді-ау...

1924 жылғы қыркүйектің ортасында Түркаткомның Төтенше сессиясы Түркістан Кеңестік Социалистік Республикасын ұлттық-мемлекеттік межелерге бөлу жөнінде қаулы алды.

Қаулының қазаққа қатысты тармағында мынандай тұжырым жасалды:

– Қазақ халқының жұмысшы және диқан бұқарасы білдірген жалпыға ортақ ерік-жігерін жүзеге асыру үшін, Түркістан Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасындағы қазақ облыстарының Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасымен бірігуі мақсатында – қазақ халқына Түрк-республика – ТАКСР – құрамынан шығуына құқық берілсін.

Қаулы мәтіні Средазбюроның Межелеу жөніндегі арнайы территориялық комиссиясының мүшесі, Түркатком төрағасының орынбасары Сұлтанбек Қожановтың қолынан шыққаны анық-тын. Оның өзі Төтенше сессияда:

– Түркістанның екі қазақ облысын Қазақ республикасына қосу – Қазақ ұлттық республикасын рәсімдеудің басы болады, – деп мәлімдеді.

Үлкен үміт артқан мәлімдеме. Сосын Темірбек екеуі пойызбен іссапарға шықты.

Олар Орынборға, Кироблпартком¹⁸ пленумы мен Киратком¹⁹ сессиясы жұмысына қатысуға аттанды.

Жол бойы өзара пікір алмасып, межелеу науқанының егжей-тегжейін еске түсіре келе, қазақ өкіметінің жоғарғы органдарында ортаға салатын ойларды талқыласты.

Пленумда Мендешев пен Қожановтың Орта Азиядағы ұлттық межелеу туралы жасаған баяндамалары тыңдалды.

Қазақ Республикасы Орталық Атқару Комитетінің төрағасы әрі РКП²⁰ Қазақ обкомының бюро мүшесі Сейтқали Мендешев оңтүстіктегі межеленген қазақ облыстарын сипаттады. Ал РКП Орта Азия Бюросының мүшесі, Түркістан Компартиясы Орталық Комитетінің хатшысы, Түркатком төрағасының орынбасары Сұлтанбек Қожанов өлкедегі ұлттық-мемлекеттік жіктеу жұмыстарын егжей-тегжейлі әңгімеледі.

Екеуі де сенімді сөйледі. Олардың күллі науқан бойы ортақ мақсатпен бірлесіп қызмет атқарғандарында негізгі ұстанымдары болған пікір:

– Орта Азиядағы мемлекеттік-ұлттық тұрғыда жіктеп-межелеу жұмыстарын практикалық тұрғыда жүргізу кезінде түпқазық болып табылатын негізгі сәт – ұлттық құрамы мүмкіндігінше біртекті, экономикасы ортақ және біртұтас боп келетін жаңа мемлекеттік бірлестіктерді құру болуға тиіс, – деп, пленумның арнайы қарарында атап өтілді.

Сол пленум қарарын тергеуші ұлтшылдықтың салдары деп түйді.

Оған Темірбек таңырқаушылық білдірді: қарардың толық мәтіні бұдан бес-алты жыл бұрын Жанайдар Садуақасов құрастырған құжаттар жинағында жарық көрген болатын.

18 Киргиз (1925 жылдан – қазақ) облыстық партия комитеті.

19 Киргиз (1925 жылдан – қазақ) атқару комитеті.

20 Ресей Коммунистік партиясы.

Тергеуші Темірбектен сол кітапты құрастырушының кім екенін білетін-білмейтінін сұрады.

Неге білмесін. Ол Қазақстанның көрнекті партия қайраткері, Алматы облыстық және қалалық партия комитетінің бірінші хатшысы деді Темірбек.

Қателесесіз деді тергеуші, ол – халық жауы, тұтқын айттып отырған кітапқа ол саяси зиянды құжаттарды қаскөйлікпен қосқан...

Темірбек 1924 жылғы Киробком пленумының қаулысын өте байсалды мәселелерді шешуге бағытталған маңызды құжат деп есептейтін. Рас, орындалмады. Бірақ тергеушілер енді соны, қағаз жүзінде қалса да, мұның да бетіне салық қылып басып отыр. Партия-өкімет шешіміне бұлай тонын айналдыра қарау Темірбекті тіпті түңілтті.

Алайда ол аз-тын, кейін, Темірбек пен сол секілді талай азамат құртылып, есімдері ұмыттырылғаннан кейін, бұл құжат Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті жанындағы партия тарихы институты тарапынан бұрмаланады.

Темірбектердің көзін жоятын қасаң тоталитаризмнің күшінде тұрған шағында емес, КОКП²¹ бұрынғы қыспағын босаңсытып, жариялылық, ой-сананы жаңғырту, қайта құру саясатын жария еткен кезеңнің өзінде солай етеді. Ойларын:

– Қожанов Қазақ обкомының 1924 жылғы қыркүйек пленумында сөйледі, – деген хабармен бастап: – онда ол қазақ тұрғындары қайткенде де билеуші жағдайда бола алу үшін – ҚАССР-дің өз ішінде межелеу жүргізуді талап етті, – деп, сөзінің тонын айналдыра сабақтады. – Бұл ретте, тіпті, республиканың территориясының бір бөлігін құрбандыққа шалуды ұсынды. Бірақ Қожановтың мылжындаулары пленумға қатысушылардың басым көпшілігінің шешімталдықпен көрсеткен қарсылығын кезіктірді, – деп, көпе-көрінеу жалғандыққа тұнған сөздерді шегелеп тұрып тұжырымдады.

Большевиктердің өздерінен кейін келетін буындарының тап солай жазатынын, 1937 жылы НКВД тергеушісінің сан-

21 Кеңес Одағы Коммунистік партиясы.

дырақ айыбын таңғала тыңдап, көрсеткен азабына қорланып отырғанда да, Темкең болжай алған жоқ...

Сонда пленум Түркістан, Бұхара, Хорезм Республикалары бөліп-жіктеп, жаңа республикалар құруды ұйымдастыру барысында орын алып тұрған қиындықтарды атап өткен еді. Мәселен, өзбектер мен түрікмендердің аумақтық кеңістігін бөлу қиынға түскен жоқ. Өйткені бірі өзбек территориясында шоғырланып, тығыз қоныстанып отыр, екіншісінің – өлкенің түрікмендер қоныстанған бөлігі – жері өз алдына оқшауланып, табиғи түрде-ақ бөлініп жатыр. Осыларды айта келе, пленумға қатысушылар Қожановтың ойына қосылып:

– Межелеу барысында Қазақ және Қырғыз мемлекеттік бірліктерінің шекараларын анықтау аса күрделі болып шықты, – деді.

Өйткені қоңсы қонып, аралас-күралас отырған, 1916 жылы отаршылдарға қарсы бірге көтерілген қазақ пен қырғыз халықтарының ұлттық сезімдерін орайымен қытықтап жіберген орталық енді оны, жанды жерді кескендей етіп, екіге бөлгізген еді. Өрі қырғыз бөлігін төтесінен Ресей Федерация құрамына алды. Онда да астыртын мән болғаны бүгінде Темкеңе күдік туғызбайды. Былтыр сталиндік конституция оны да одақтас республика мәртебесіне көтерді.

Халықтың «қазақ пен қырғыз бір туған» дейтін қанатты сөзінде екі туыс ел-жұрттың тілі, әдет-ғұрпы, психикалық бітімі, экономикалық өмір салты өзара өте жақын екендігі тоқылған-ды. Алайда «бөліп ал да – билей бер» ұранын ұстанушылар ондай жақындықты алыстата түсуді, сөйтіп іргелері ажыратылған әр ұлттық-әкімшілікке орталықтың орыстандырушылықты басты мақсаты ететін «пролетарлық» басшылығын жеке-жеке таңуды мұрат етеді.

Сондықтан да, түркі бірлігінің қайтпас жоқшысы Мұстафа Шоқай айтқандай, «Мәскеу большевиктері сүйікті атамекеніміздің ұлттық бірлігін бөлшектеу мақсатында», бір

туған халықтардың да жіктерін ашып, «ұлттық» деп дабырайтып, іс жүзінде бөлшек-бөлшек «рулық республикалар» құрды.

Темірбек оның «рулық республикалар» жайындағы байламына келіспегенмен, аралас-құралас өмір сүріп жатқан халықтарды бір-бірінен ажыратып, өгейсітудің түпкі мақсатын тура айтқанын іштей мойындады.

Қазақ жерінің ұлан-ғайыр аумақты алып жатқаны, отарлану салдарынан ұлттық құрамының ала-құлалыққа ұрынғаны, осынша зор кеңістікте қазағы басым бірде-бір қаланың болмауы үлкен қиындық туғызған-ды.

Шекараларын қайта қарап нақтылап алмайынша, Қазақ Республикасының ұлт республикасы ретіндегі тағдырының дұрыс шешілуі неғайбыл болатын. Сондықтан да Қазақ обкомының 1924 жылғы қыркүйек Пленумы:

– Шекараны нақтылау – Қазақияның негізгі территориялық ұйытқы-өзегі мен қазақ еңбекшілерінің экономикалық тартылысының орталық-кіндігін белгілеу үшін қажет, – деп түйді.

Түркреспубликаны жеке ұлттық шаңырақтарға жіктегенде – тап осы мәселе Азиядағы «артта қалған халықтар» өміріндегі бетбұрысты сәт болуға тиіс деп қорытты пленум. Ал Қазақстан үшін бұл – қазақ мемлекеттігінің бірігіп-ұйысуына қажет іргетас. Сондай-ақ патшалық-отаршылдық ықпалдың қалдықтарын біржолата ауыздықтап, жоюдың да маңызды алғышарты.

Қазақ өмірінде бұрынғы кезде аса маңызды мәдени және экономикалық база ролін атқарған, болашақта одан да зор мәнге ие болмақ өңір – Түркреспубликадағы Сырдария облысы. Мұны пленум, ерекше маңыздылығына мән бере, атап айтты. Егер қазақ халқының жартысы Түркреспублика мен онымен шекаралас жатқан Қытайда десек, оның елеулі бөлігі осы Сырдария облысында.

Қазақстанның Түркістанда жатқан бөлігі экономикалық тұрғыда мейлінше қуатты болып табылады. Осындағы қазақ аудандарында ирригация мен мақта егудің өркендеуіне орай, бұл экономикалық сипат ерекше күшейіп-арта түспек. Қазақ ұлты үшін Түркістандағы қазақ облыстарының осындай ірі маңызы боп тұрғанда, ондағы межелеу, шекара белгілеу істеріне мейлінше байыппен қарап, жіті көңіл қою ләзім. Әсіресе даулы аумақтарға назар аударған жөн болмақ.

Бұл ретте Киробком пленумы Ташкент алқабының күллі қазақ даласының кілті іспетті орын алатынын, қазақ жайлаған шартарапқа мәдени және экономикалық пәрмен тарататын орталық екендігін атап айтты. Байырғы шаһарға осылай мән бере келе, Ташкент пен Мырзашөл үйездеріндегі жерлерді ақыл-парасатқа салып, әділ бөлуге айрықша назар аудару қажеттігін түйіндеп қойды.

Осындай пайымдардан туындата келе, РКП Қазақ обкомы Түркістан, Бұхара, Хиуа республикаларының жерлерін ұлттық тұрғыда мемлекеттік бөліністерге жіктеу жұмысын басқарып отырған РКП Орталық Комитеті Орта Азия бюросының іс-дағдыдағы әрекеттеріне үзілді-кесілді қарсылық білдірді. Себебі ол шолақ ойлап, өзінің сыңаржақ істерімен қазақ ұлтының мүдделерін елемей отыр деп ұйғарды.

Сейітқали мен Сұлтанбектің бірін бірі толықтыра, дәлелді жасаған баяндамалары негізінде осындай ойлар тұжырымдалды. Сосын, қаулыға ұсынар өз жобасын Сұлтанбек оқып бергенде, Темірбек ұмытпаса, бірден мақұлданып, негізге алынған еді. Сөйтіп, Қазобком пленумы қаулысының бірінші тармағына мынандай аса маңызды шешім жазу ұсынылған:

– Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы жаңа шекаралары бойынша – аумағының елеулілігімен де, халқының саны жөнінен де, сондай-ақ экономикалық және Қытаймен шекаралас орналасуына орай туындайтын саяси мәні жағынан да – басқа ортаазиялық ұлттық республикалардан ешқандай да кем түспейді. Сондықтан да со-

лармен тең дәрежеде, тәуелсіз республика ретінде, Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы құрамына келісімшарт негізінде кіру керек.

Содан бері он үш жылдан асып барады, екі арада талай су акты, не бір тарихи оқиға өтті. Бірақ, неге екенін, алдындағы ағаш орындықта айыбын парықтай алмай қалжырап отырған Темірбекті сол кезеңмен жазғырудан тергеуші зор ләззат алатын сияқты. «Тәуелсіз болғыңыз келді ме? – дейді ол мұны кекетіп. Сосын оған көзін сығырайта, сынай қадалып: – Россия құрамында болу сізге неге ұнамайды? – деп қояды. – Республикаңызды Кеңестік Россиядан бөліп әкеткіңіз келді ме? – деген пәтуасыз сұрақ қояды. Одан сұқ саусағымен өңменіңнен тесіп жіберердей қадалып: – Сіз ұлтшылсыз!» – дейді шегелеп.

Бүгінгі тергеуші қалай қисайса да, еркі, бірақ сол шақта ол өте әділетті талап болатын. Алайда оның Мәскеу ниетіне қабыспайтын, яғни орталықтың империялық жоспары ауқымына сыймайтын, талап-тілегіне оң жауап бермейтін шешім болғанын Темірбек те, басқалар да пленумнан кейін көп ұзамай-ақ ұққан.

Дегенмен, РК(б)П Орталық Комитеті жүргізіп отырған ұлт саясатының әділдігіне сенгендіктен, республика облыстық партия комитетінің пленумы бұны да, болашақ астана жайын да қаулысында батыл тұжырымдады.

Олар, шынтуайтқа келгенде, Сұлтанбек екеуінің Ташкент-Орынбор пойызы үстінде келе жатып, әлденеше күн мен түн пысықтағанда қорытқан ойлары еді. Соларды Пленум мүшелері қоштады:

– Ташкент алқабы мен Ташкент қаласының бүткіл қазақ даласына аса зор маңызды ықпал тигізетінін ескере отырып, РК(б)П Орталық Комитетінен Ташкент жайындағы және оны Өзбек Республикасының орталығы етуге беру туралы мәселені қайта қарауды сұрайды, – делінген сонау маңызды қарарда. – Өзбектердің ескі Ташкент қаласы жөніндегі тілегінің әділ екенін мойындай келе, оны Өзбек Республика-

сына, ал жаңа қаланы Қазақ Автономиялық Республикасына беру жолымен межелеп-бөлу мүмкін деп есептелсін.

Сейітқали қазақ үкіметінің Ташкентте уақытша болса да орналасуы қажеттігін межелеу жөніндегі қазақ дайындық комиссиясына келген сайын айтып жүрді. Оны Темірбек те, күллі қазақ қызметкерлері де, тіпті мәселені әділ шешуге мүдделі өзге қызметкерлер де қолдады. Ал Сұлтанбектің бұл орайдағы күресі биліктің әр сатысында, ұдайы өткір пікірсайыстармен өріліп, қызу өтіп тұрған-ды.

Пленум обком төралқасының саяси бағытын дұрыс, ал практикалық жұмысын екпінді деп бағалады.

Содан әрі Түркістанның қазақ аудандарын біріктіру жұмысын іс жүзінде жүзеге асыруды обком Төралқасының екпінді міндеті ретінде алға шығару қажет деп санайтынын қарарында пленум тұжырымдап түйіп тастап, жеті тармақшамен шұғыл атқарылуға тиіс шаруаларды тізбеледі.

Оның ішінде Қазақ Республикасының ұлттық тұрғыда бірігуінің және оның жаңаша рәсімделуінің саяси және шаруашылық мәні жайында ел ішіндегі таныстыру, түсіндіру науқанын кең көлемде өткізу қажеттігін айтты. Сондай-ақ қаулыда бірқатар маңызды ұйымдық шаралар – обком мен үкімет құрамдарын қосылатын аймақтардың өкілдерімен толықтыру, жаңа аумақта Киробкомның ұйымдастыру бюросы мен Ревком құру, тағысын тағыларды жүзеге асыру ескерілген-ді.

Тергеушінің шұқшия сұрауынан соң Темірбек жадында мына мазмұндағы тармақшалар жаңғырды:

– Қазақ АКСР орталығы жайындағы мәселе бойынша Киробком төралқасының қаулысын толығымен растай отырып, оны жылдамдатып шешу жөнінде РК(б)П Орталық Комитетінің алдында мәселе көтеру төралқаға тапсырылсын:

– Қазақ Республикасында Қазақия коммунистік партиясының Орталық комитетін құру қажеттігі туралы мәселені

РК(б)П Орталық Комитетінің алдына қоюды пленум дер кезіндегі және мақсатқа үйлесімді шара деп есептейді.

Тергеушілер осы тармақтарды Темірбек пен оның пікір-лестерінің аузымен тұжырымдалған ұлтшылдық талап ретінде қарап отыр.

Бұл тұтқынның миына кірер емес. Жаңа астанаға айналдырылуға тиіс қаланы белгілеу мен РК(б)П Қазақ облыстық комитетін «Қазақия К(б)П Орталық Комитеті» дәрежесіне көтеру жайындағы ұсыныс жасауды бір адамға айып етіп тағуға бола ма? Және ол айып па?

Мейлі, қателестік дейік, деп ойлады Темірбек, бірақ, содан бері бір мүшел айналды ғой, әрі, сондағы талаптарымыз биыл орындалып, Қазақстанның өз Компартиясын, өз Компартиясының Орталық Комитетін құрған жоқпыз ба?

Жаңа конституцияға, одақтық, сталиндік конституцияға сәйкес одақтас республика болған жоқпыз ба? Ендеше, он шақты жылдан кейін болса да, түптің түбінде орындалған талапты қалайша бүйтіп, орындалысымен, бір кездегі қатеге балап, айып етіп, бетке басуға болады?

Ол темір кереует үстінде қинала дөңбекшіп, қанша миын катыра ойланса да, осыны түсіне алмады.

Орта Азияны жіктеу мен қазақ жерін біріктіру мәселесі Орынборда кеңестік жолмен де қарастырылған-ды. Мұнда да әсіре саясатшылдыққа ұрынбаған, тарихи әділ даму жолын көздейтін сындарлы шешім қабылданды. Обком пленумы жабылған күннің ертеңіне Қазақстан Кеңестері Орталық Атқару Комитетінің 3-ші сессиясы ашылды. 1924 жылғы 29–30 қыркүйекте жұмыс істеді. Сессияның күн тәртібінде межелеу жайы бірінші қаралды.

Онда «Түркістандық қазақ аудандарын ҚКСР-ге біріктіру жөніндегі мәселелер» деген тақырыппен, ҚКСР-дің Түркатком жанындағы Толық өкілетті өкілі Темірбек Жүргенов баяндама жасады.

Ол Түркістандағы қазақ территорияларын ҚКСР-ге қосу мәселесінің Кирреспублика ұйымдастырылғалы бері көтеріліп келе жатқанын, әйткенмен соның шешілуі бүгінгі Орта Азияны ұлттық-мемлекеттік жіктерге бөліп межелеуге сәйкес келгенін еске салды. Сосын Қазатком мүшелерін Ташкентте болып жатқан соңғы өзгерістерден хабардар етіп, ұсыныстарын аян қылды.

Қазіргі таңда түгін түтетіп тұрған «көп тайпалы Түркістан, Бұхара және Хорезм республикалары құрамынан Орта Азияда таяу келешекте тек ұлттық белгілері бойынша жасалған мүлдем жаңа республикалар» құрылатынын, баяндамашы ретінде, Темірбек көтеріңкі көңілмен, маңызы аса жоғары тарихи оқиға ретінде атап өтті. Сосын Орта Азияның жаңадан жасалып жатқан саяси картасының нобайын былай түсіндірді:

– Өзбек республикасы Түркістан, Бұхара және Хорезм өзбектері тұратын территориялардан құралады деп күтілуде.

Түрікмен республикасы түрікмендер жайлаған аумақтардан құралады.

Түркістанның қырғыздар мекендейтін территориясы автономиялы айрықша Қырғыз облысына бөлінеді.

Бұхара мен Түркістанның тәжік территориялары Тәжік Автономиялық Облысы болып жарияланады. Бұл ұлыс өзбекпен туыс болып келетіндіктен, ол Өзбек республикасына кірді. Сөйтіп, Өзбек пен Түрікмен республикалары одақтық тәжді кимекші...

Большевизм тұтас Түркістанды ұлттық отауларға ыдырату саясатын алға тартқанда, әрине, қазақ мүддесін түбегейлі шешіп беруді көздей қойған жоқ-тын. Алайда көздерін совет өкімет ашқан «Қазан перзенттері» боп табылатын ұлт коммунистері көңілдеріне ештеңе алмай, оған құлай сенген еді. Сондай сенімінің жетегімен қызмет атқарғандардың бірі ретінде Темірбек Жүргенов сессияда былай деген:

– Түркістанның қазақ халқы сонау 1921 жылы-ақ Қазақ Республикасының құрамына кіру жөнінде тілек білдірген болатын, бірақ көп жағдай бірігіп-құйылысуды кешеуілдетті. Бұл мәселе бүгінге дейін шешімін таппаған еді. Қазіргі таңда жүріп жатқан Орта Азияны ұлттық межелерге жіктеу – осы күрделі, ұлан-ғайыр проблеманы шешудің нақты көрінісі болып табылады. – Одан әрі осы ойын мынандай бағамен түйіндеген: – Бұл – Кеңес өкіметінің шығыстағы ұлт саясатының аса ірі қадамы. Оны екінші Қазан революциясы тәрізді сипаттауға болады...

Жүргенов баяндамасында «екінші Қазан революциясы» деп бағалаған сонау саяси науқанның – ұлттық белгілеріне қарай жіктеп, аумақтарға бөліп межелеу науқанының барысында межеленуші ұлттардың өкілдері ортақ пікір қорыта алмаған. Сөйтіп, айтыс-тартысты күрестеріне төрелік айтуды орталыққа қалдырған. Баяндамасы барысында Темірбек сондай тұстарға да тоқталды.

– Біздің келіспеушіліктеріміз негізінен – Ташкент пен Мырзашөл үйездерін межелеу орайында орын алды, – деді ол. – Бұлар экономикалық тұрғыдан – жер өңдеу шаруашылықтары бар, макта өсіру кәсібі дамыған қуатты аудандар. Қазақ территориясының қақ ортасында Ташкент қаласы тұр. Онда қоныстанғандардың едәуір бөлігі қазақтар. Алайда ескі қаланың көпшілігі – өзбек ұлысы. Соны желеу етумен, қазақ ортасындағы Ташкент қаласының мемлекеттік иелігінің шешілмеуі – межелеу мәселесін дұрыс жүргізуге кедергі келтіруде.

Ол қазақ мемлекеттілігіне қатысты қабылданған шешімдерге тоқталды. Территориялық комиссияның ұйғарымымен Ташкент үйезіндегі жиырма тоғыз болыстан ҚКСР-ге он болыс берілгенін айтты. Өзбек Республикасына он тоғыз кетеді, бірақ олардың біразы, атап айтқанда алты қазақ болысынан тұратын территория шартты түрде Өзбек Республикасына қаратылды. Ташкент үйезін межелеуде осы бір жәйт даулы болып тұр, сондықтан да Жүргенов оның түбе-

гейлі шешімі Мәскеуде, ВЦИК²² сессиясында шығарылатын болар деген ойын білдірді.

– ...Біз өз жобамызда Қазреспублика құрамына Мырзашөл каналының суармалы ауданын түгел енгізуді көздегенбіз. – деді ол одан әрі. – Мырзашөл каналының суармалы ауданындағы ұлттық құрам мынандай: тұрғындардың 32 пайызы қазақ, 49-ы – европалықтар және 18-і – өзбек. Қазақтар салыстырмалы түрде өзбектерден көп болып отыр, бірақ, соған қарамастан, бұл тармақ бойынша да өзбектермен келісімге келе алмадық.

Сөйтіп оған да төрелік айту құқы Мәскеу құзырына өтті. Яғни «бөлшектеп ал да – билей бер» саясаты мұратына жетті: бөлшектенген ел өзін бөлшектеушіге төрелікке жүгінді.

Мұны ол кезде Толық өкілетті өкіл дәл қазіргі тәнге батқан темір төсекте, жанға батқан жосықсыз айыптауларға шырмалып, шарасыз қалыпта жатқан шағындағыдай айқын зерделей қоймаған. Ол баяндамасын Ташкент қаласы мәселесіне ұластырып:

– Келістіруші комиссия қабылдаған жоспар бойынша – шекара Ташкенттен жеті шақырым жерде орналасқан Құрбаш поселкесінен өтеді, – деді, – оның сыртында Өзбек КСР-іне шартты түрде берілген алты қазақ болысы жатыр. Осы болыстар Қазреспубликадан алынбаған жағдайда – Ташкент қазақ тұрғындарының қоршауында тұрар еді.

Қазақ Орталық Аткомының мүшелері оны, Республиканың Түркістандағы толық өкілетті өкілін, Түркреспубликадағы қазақ жер-суын халқымен межелеп бері бөліп алу үдерісіне тікелей араласқан өздерінің оң көзін зор түсінушілікпен және құштар да ниеттес көңіл-күймен тыңдады. Яғни ұлттық-мемлекеттік шекараны қайта карап, нақтылап белгілеу жұмысы «Қазақия үшін – Қазақ мемлекеттігін нығайтудың және патшалық-отаршылдық режим ықпалы қалдықтарын біржолата ауыздықтаудың іргетасы». Сессия осылай деп тапты.

22 Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті.

Сырдария облысының оңтүстік бөлігі, негізгі мәдени және экономикалық база ретінде, қазақ халқының тарихында зор орын алған. Болашағы үшін де маңызы зор аймақ. Қазақ халқының жартысы Түркістанда және онымен шекаралас елдерде тұрады. Қазақстанның түркістандық бөлігі – экономикалық тұрғыдан мейлінше қуатты өңір. Суландыру жүйесін дамыту барысында және мақта өсіруді кеңейту орайында оның қуаты елеулі түрде күшейе түспек.

Сондықтан, осынау межеленген мәнді өңір Түркістандағы қазақ ұлты тіршілігімен біте қайнасып, осындай терең мазмұнға ие болып тұрғанда, Ташкент пен Мырзашөл секілді дау туғызған жерлерді бөлу жұмысына өте мұқият келу керек. Өйткені Ташкент алқабының қазақ даласы үшін орны срекше екені белгілі. Ол әрқашан қазақ халқын елендетіп, мәдени және экономикалық орталық болып келген және бола да бермек.

Осы пайымдардан туындатып, «КирЦИК-тің 3-ші Сессиясы бірыңғай қазақ мекендейтін, ұлттық белгісі бойынша ҚКСР-ге өтуге тиіс Түркістан бөлігін ажыратып алу мәселесінде қазақ ұлтының мүдделерін елемеуге жол беруге болмайды деп есептейді» деген ұйғарым жасалды.

Содан соң алынған салмақты қаулының алғашқы бабында: «Жаңа шекарасы бойынша ҚКСР территориясының елсулілігімен де, халқының саны бойынша да, сондай-ақ экономикалық және саяси мәнімен де (Қытаймен жапсарлас орналасуы жағынан) Орта Азиядағы басқа ұлттық Республикалардан ешқандай да кем түспейді, сондықтан да соңғылармен бірге КСРО құрамына тәуелсіз Республика ретінде, келісімшарт негізінде, тең дәрежеде еруге тиіс», – деген, РК(б)П Қазобкомы қарарымен үндес, өте маңызды тұжырым жазылды.

Біріккен ҚКСР астанасының бұдан әрі географиялық жағынан сай келмейтін, Республиканың бір шетінде жатқан, әрі өңкей орыс мекендейтін Орынборда қала беруін сессия тиімсіз деп тапты.

Сөйтіп: «Ташкент алқабы мен Ташкент қаласының бүткіл Қазақ даласы үшін маңызы зорлығы мен тигізер ықпалының елеулілігін ескере отырып, ҚКСР орталығына Ташкент қаласын беру ВЦИК-тің 2-ші Сессиясынан сұралсын», – деген қаулы алды.

Сонымен бірге, өзінің бұндай шешімімен өзбек мүддесін де аяқасты етпеуге тырысып, КирЦИК Сессиясы қаулысын былай сабақтады:

– Өзбектердің Ташкент қаласының Ескі бөлігі жайындағы талаптарын әділ деп таба отырып, оны Өзбек КСР-іне беруге болады деп саналсын, бұл ретте ҚКСР-ге Ташкенттің Жаңа бөлігі бөлінетін болсын.

Темірбек жасаған баяндама мен қаулы жобасына сергек караған Сессия Орта Азия республикаларында ата қонысымен қоса қалатын қазақ тағдырына да қамқорлық танытты:

– Соңғы Бүкілбұхара Құрылтайында айқындалған қазақ еңбекшілерінің тілегіне сәйкес, Бұхара казактарын Өзбек КСР-і құрамындағы автономиялық облысқа бөлу кажет...

...Қазіргідей есінде, 1924 жылы Кирреспубликаның жаңаша рәсімделуіне байланысты, оның астанасын ауыстыру қажеттігі туды. Содан оны біртұтастанған республиканың жаңа орталығы етуге көзделген Ташкентке көшіру мәселесі алға шығарылды. Алайда бұл мәселе де, өкінішке қарай, Территориялық комиссия мәжілістерінде тиісті қолдау таба алмады. Сондықтан, ол да орталықтың төрелігіне жіберілді. Енді болашақ қазақ астанасының қай қала болатыны Мәскеуде, жоғарғы партия-кенес органдарында түбегейлі шешілетін болады. Осы орайда Жүргенов:

– Егер Ташкент туралы ұсынымызды оңынан шешу кешіктірілетін болса, ондай жағдайда, үкімет Кирреспублика Орталығын Шымкентке ауыстыруға шара алу керек, – деген ұсынысын айтты.

Ұсынысына дәйектеме ретінде, аталған шаһардың жаңарған ел астанасы болуға өз-өзінен сұранып тұрғанын нығарлай келе:

– Үлкейген республиканың ұлғайған территориялық жағдайы болашақта Шымкент қаласының Қазақия Орталығы болуға тиіс екенін айтып тұр, – деп қосты.

Шымкентті астана етуге қолайлы жәйттердің бірегейі мынау: Жетісу темір жолы салынып болып қалды, бұл жол Пішпекке²³ шейін жететін болады, ал келешекте оны Семейге дейін созу көзделуде. Сонда Шымкент пен ҚКСР-дің Сібір бөлігі арасында тығыз байланыс орнайды. Климат жағдайына қарасақ, Шымкент – Түркістан өлкесінің ең жақсы курорттық орындарының бірі.

Осыларды баяндай келе, Жүргенов сессия мүшелері назарына қарар жобасын ұсынды.

Темірбек сол сәтті жоғарыдағы терезе сипатты темір торлы кішкене тесіктен көзін алмай, абақтының бар азабын ұмыта, қанағаттана еске алды.

Қазатком төрағасы Сейітқали Меңдешев залға қарап, көтеріңкі лепеспен:

– Жүргенов жолдастың Түркістандағы Қазақ аудандарын ҚКСР-ге біріктіру мәселесі бойынша жасаған баяндамасы жөнінде Үшінші Сессиямыздың қарарын дауысқа қоямын, – деді.

Білер нақтылаулар енгізіліп, бір ауыздан қабылданды.

Не керек, қаулыда Түркістандағы қазақтар қоныстанған аумақтың ҚКСР-ге бірігуіне орай:

– Қазақ республикасын Ұлт Республикасы ретінде қарастыру мәселесі – оның шекараларын қайта қарамайынша шешіле алмайтын-ды, шешілуі мүмкін де емес еді, – делінді.

Осылай, Темірбектің жасаған ұсынысы аса қанағаттанғандық сезіммен қуатталды. Сосын, одан сәл бұрын өткен Қазобком пленумындағыдай, межелеу тәжірибесіне шолу жасалды.

23 Бішкек.

Өмірдің өзі қалыптастырған тәжірибе көрсетіп отыр – бір аймаққа тығыз, шоғырланып қоныстанған өзбектер ұлттық іргені ажыратуды жеңіл жүзеге асырды. Түркмендер де оңай межеленбек. Себебі олар тұратын аумақ оқшау жатыр. Алайда, төскейде малы, төсекте басы қосылып аралас жатқан қазақ пен қырғыз шекарасын анықтау өте күрделі еді. Сессия соған алаңдаушылық білдірді.

Дегенмен ол да жүзеге асырылады. Өйткені патшалық империя езгісінен құтылғанда ұсынылған ұлттық түлеу мүмкіндігін бірден таңдау – әбден табиғи жәйт. Сондықтан да Қазатком сессиясы меже белгілеу жұмыстарының мақсаты:

– Мүмкіндігінше ұлттық құрамы жөнінен біртекті, экономикалық мүдделері ортақ және бір болып табылатын жаңа мемлекеттік бірлестіктер құру болуға тиіс, – деп есептеді.

Қазақ мемлекеттігін ұйыстыруда ұшырасып тұрған негізгі қиындық – территорияның кең әрі шашырап жатқандығы, ұлттық құрамның ала-құлалығы және қазақ тұрғыны мол қалалардың жоқтығы. Отарлану салдарынан елі, жерсуы тілімденген қазақтың ұлттық мемлекеттігін құру – оны біртұтастандырмайынша орындалмайды. Сол себепті де Орта Азияны межелеп-жіктеп, қазақ өңірлерін республика бағынысына қосу – Қазақияның негізгі территориялық өзгін және қазақ еңбекші бұқарасының экономикалық тартылу орталығын белгілеу үшін қажет.

Яғни ұлттық-мемлекеттік шекараны қайта қарап, нақтылап белгілеу жұмысы Қазақия үшін – Қазақ мемлекеттігін нығайтудың және патшалық-отаршылдық режим ықпалының қалдықтарын біржолата ауыздықтаудың іргетасы болмақ. Сессия осылай деп тапты.

Сырдария облысының оңтүстік бөлігі қазақ халқының тарихында ерекше орын алады. Ол халқымыздың негізгі мәдени және экономикалық базасы ретінде бағаланады. Бұл болашағымыз үшін де маңызы зор аймақ.

Түркістанда және онымен шекаралас елдерде қазақ халқының жартысы тұратынын ұмытпауымыз керек. Қа-

закстанның түркістандық бөлігі – экономикалық тұрғыдан мейлінше қуатты өңір. Суландыру жүйесін дамыту барысында және мақта өсіруді кеңейту орайында оның қуаты елеулі түрде күшейе түспек.

Сондықтан, осынау межеленген мәнді өңір Түркістандағы қазақтың ұлттық тіршілігімен біте қайнасып, осындай терең мазмұнға ие болып тұрғанда, Ташкент пен Мырзашөл секілді дау туғызған жерлерді бөлу жұмысына өте мұқият келу керек. Өйткені Ташкент алқабының қазақ даласы үшін орны ерекше екені белгілі. Ол әрқашан қазақ халқын елендетіп, мәдени және экономикалық орталық болып келген және солай бола да бермек.

Темірбектің осы пайымдарынан туындатып:

– КирЦИК-тің 3-ші Сессиясы бірыңғай қазақ мекендейтін, ұлттық белгісі бойынша ҚКСР-ге өтуге тиіс Түркістан бөлігін ажыратып-бөліп алу мәселесінде қазақ ұлтының мүдделерін елемеуге жол беруге болмайды деп есептейді, – деген ұйғарым жасалды.

Салмақты қаулы алынды. Қаулының алғашқы бабында РК(б)П Қазобкомы қарарымен үндестіріп: «Жаңа шекарасы бойынша ҚКСР территориясының елеулілігімен де, халқының саны бойынша да, сондай-ақ экономикалық және саяси мәнімен де (Қытаймен жапсарлас орналасуы жағынан) Орта Азиядағы басқа ұлттық Республикалардан ешқандай да кем түспейді, сондықтан да соңғылармен бірге КСРО құрамына тәуелсіз Республика ретінде, келісімшарт негізінде, тең дәрежеде енуге тиіс», – деген өте маңызды тұжырым жазылды.

Жер-суы бір шаңырақ астына біріккен елдің – Қазақияның Орталығы қайда болғаны жөн деген мәселе де қарастырылды. Оның Республиканың бір шетінде жатқан, яғни географиялық жағынан қолайсыз, әрі өңкей орыс мекендейтін Орынборда бұдан әрі де орнығып қала беруін сессия тиімсіз деп тапты. Сөйтіп:

– Ташкент алқабы мен Ташкент қаласының бүткіл Қазақ даласы үшін маңызы зорлығы мен тигізер ықпалының елеу-

лілігін ескере отырып, Ташкент қаласын ҚКСР орталығы етуге беру ВЦИК-тің 2-ші Сессиясынан сұралсын, – деп қаулы алды.

Сонымен бірге, КирЦИК Сессиясы бұндай шешімімен Өзбек мүддесін де аяқасты етпеуге тырысып, қаулысын былай сабақтады:

– Өзбектердің Ташкент қаласының «Ескі бөлігі» жайындағы талаптарын әділ деп таба отырып, оны Өзбек КСР-іне беруге болады деп саналсын, бұл ретте ҚКСР-ге Ташкенттің «Жаңа бөлігі» бөлінетін болсын.

Сессия Орта Азия республикаларында ата қонысымен қоса қалатын қазақ тағдырына да қамқорлық танытты:

– Соңғы Бүкілбұхара Құрылтайында айқындалған қазақ еңбекшілерінің тілегіне сәйкес, Бұхара қазақтарын Өзбек КСР-і құрамындағы автономиялық облысқа бөлу қажет деп саналсын.

Ташкент үйезіндегі шартты түрде бөліп әкетілгелі тұрған алты қазақ болысы жайындағы мәселені қайта қарауды ВЦИК-тің 2-ші Сессиясы алдында табанды түрде талап ету қажеттігін тұжырымдады. Сондай-ақ, ҚКСР құрамында Автономиялық Қарақалпақ облысын құру жөнінде де өз пікірін білдіріп, оның шарттарын белгіледі.

Қаулыда, сонымен бірге, астанаға қатысты балама нұсқа көрініс тапты:

– Ташкент қаласы туралы мәселенің шешілуі кешеуілдеген жағдайда – ҚЦИК Төралқасы мен Халкомкеңеске ҚКСР орталығын Шымкент қаласына көшіруге шұғыл кірісу тапсырылсын.

Осы сессияда сонымен бірге, іргесі кеңейген ел өкіметінің кейбір ұйымдық мәселелері де қаралды: Қазатком құрамына түркістандық қазақ қызметкерлерінің өкілдері енгізілді. Орта Азиядан бөлініп жаңадан қосылып жатқан аумақтардың байырғы халықтары өкілдерінен ҚКСР үкіметі құрамына қажетті мөлшерде мүшелер енгізуді ҚЦИК Төралқасына тапсырды.

Осының бәрі Темірбектің, яки Сұлтанбек пен Сейітқалидың пленум мен сессияға жеке өз пікірлерін белінен басып, күштеп таңуы арқылы емес, Қазақ республикасындағы жоғарғы саяси биліктің алкалы мәжілістерінің шешімімен жасалды. Егер сол шешімдер тиісті деңгейде орындалса, кім біледі, онда содан бері орын алған қасіретті белестерге, атап айтқанда, аштан қырылу апатына ұрынбас та едік, даму жолымыз, бәлкім, мүлдем өзгеше болар еді...

Темірбек бір бүйіріне ауырсына аударылды. Сосын торлы терезе артында жапалақтаған қарға тағы да көз тастады. Одан, мелшиген темір есікке қарап, көзін жұмды.

Оған әлі бір ай және тағы үш апта бойы сарылуға тура келеді. Осынша уақыт бойы ол өткенін түгін қалдырмай, ой елегінен қайта-қайта өткізеді. Бойынан өзіне тағылған саяси айыпқа лайық кінә іздейді. Ақыры өзінің бар болғаны отар өлкедегі құқықсыз құл екенін ұғады. Халық комиссары дәрежесіндегі отар құлы, қажет кезде жұмсалып, кәдеге жаратылған, енді керексіз болып қалған саясат құралы...

Сосын сталиндік қара тізімге іліккендерді советтік әділ сот шешімімен «заңдастыруға» Мәскеуден келген үш жаналғыш КСРО Жоғарғы соты Әскери алқасының көшпелі сессиясы деп аталатын мәжілісінде әр тұтқынға он шақты минуттан «асыл» уақыттарын бөліп, ату жазасын кескен үкімдерін шығарады. Үкім партия көсемдерінің бірі Сергей Кировтың өлтірілуіне байланысты 1934 жылы қабылданған заңға сәйкес, табан астында орындалуға тиіс-тін.

1938 жылғы 25 ақпанда Темірбек Жүргенов алғашқы отыз тоғыз құрбандық қатарында НКВД ғимаратының тир²⁴ орналасқан жерасты бөлігіне түсіріледі.

Құрбандық тирге кірген бойда, қарсысындағы қалқа терезешесінен бесатарын кезеп отырған жендет салқын қанмен іске кіріседі...

7 желтоқсан 2007 ж.

24 Нысанға оқ ату үшін арнайы жабдықталған жабық бөлме.

СӨЗ СОҢЫ

«Түнектен ораған есімдер» жинағына кіріспе ретінде оқырманға арнаған сөзімді жазықсыз жазаланған тұлғалар қызметін тануға ұмтылу шынайы тарихты білуге құштарлықты оятар деген үмітпен жазғанмын, өйткені өзім де соған ұксас жәйтті бастан кешкен едім. Балалық шаққы сүйікті жазушым Саттар Ерубаевтың өмір жолын, сондай-ақ, балалар баспасөзінің қарашаңырағы «Қазақстан пионері» газетінің шежіресін тереңірек қарастыруға кіріскен жастық шағымда, ойламаған жерден, ресми тарихтың, өзіміз тәлім-тәрбие алып жүрген революция тарихының көмескі тұстары барына көзім жеткен. Әйгілі жазушыларымыздың 50-жж. «жылымық» қызуымен жарық көрген деректі туындылары да, қайта оқығанда, әлденені бүгіп тұрғандай әсер қалдыратын. Ақыры, 80-жж. ортасынан өте, екпінді де тегеуірінді «алтын күрек» соккан: демократияның ыстық желі бұл жолы тарихта ешқандай «ақтаңдақ» қалдырмауға кепілдік етті. Зерттеушілер дүр сілкінді, мен де сталинизм қылмыстарын әшкерелеуді мақсат еткен қозғалыс мүшелерінің бел ортасында жүрдім, жүздеген макала жаздым (олардың бірқатары «Ар –Қуат», «Талтүске дейін», «Қарқара», «Көрік», «Әділет» туымен ширек ғасыр» публицистикалық хроника кітаптарына енді). Жекелеген тұлғаларға «Бакытжан Қаратаев», «Ұлт театры шаңырағын көтеруші», «Әлихан Бөкейханов», «Сұлтанбек Қожанов» атты кітаптарымда арнайы тоқталдым. Шынайы тарихты білуге атсалысу мақсатымен «Біз – қазақ ежелден...», «Қазақ мемлекеті тарихына көзқарас» атты еңбектерімді жария еттім. Саяси қуғын-сүргін көрген тұлғалар хақында отыз шақты жыл ішінде газет-журналдарда басылған түрлі жарияланымдар топталған төрт томдығымның соңына да, міне, нүкте қойып отырмын. Осылардың негізінде, оқырманды тарих арқылы тәрбиелеуге өзіндік үлес қосуға тиіс «Рух-Сарай» атты үлкен жобам нобайланғанын айтуға тиіспін. Жоба бірнеше сериядан құралған, біразы еліміздің тарихи-танымды көркем шежіресін бейнелейтін килы кезең этюдтерінен тұрады. Қазақ еліне отарлық хал әкелген езгіні, ауыр тұрмыс, әлеуметтік күйзелісті бастан кешкен, ереуілдеп, қаторға айдалған қарт Еркіндік пен оның ереуіл кезінде отаршылдар қолынан қаза тапқан үзеңгілесінің баласы жас Өтеміс 1905 жылы Әлихан Бөкейханов, Жакып Акбаев, Серәлі Лапин, Бакытжан Қаратаев, Шәймерден Қосшығұлов сынды жаңа тұрпатты азаттық күрескерлері қатарына қосылады. Осылай басталып, империядағы жалпыреволюциялық қозғалыстың бір қуатты ағысына айналған Алаш қозғалысы жеңісті шыңына жеткенге дейінгі оқиғалар он этюдте суреттеледі. Алғашқы үшеуі кірген «Алаш жолы» рисәләсі былтыр жарық көрген. Алла қаласа, басқалары да шығып қалар. Жоспар жеткілікті, Жаратқан жобамды толығымен жүзеге асырып, оқушыма тартуға нәсіп етпей. Кездескенше, кәдірлі оқырман!

Құрметпен, Автор.
29 наурыз 2016 ж.

МАЗМҰНЫ

Ораз Исаев	
Премьер Исаев	3
Саиғар Асфендияров	
Профессор Аспандиаров	17
Қайраткер және галым тағылымы	31
Дәрігер, тарихшы, мемлекет қайраткері	41
Мағжан Жұмабаев	
Ақын есімін саяси құрал етті	45
Мағжантанушылар біле ме екен?	53
Мағжанның мұрагері кім?	55
Репрессия құрбандары жөнінде	59
Қошқе Кемелгеров	
Камалған роман хақында	68
Дінше Әділов	
Қайғылы ғұмыр	75
Ұлттық өнер ордасының шаңырақ көтергеніне 80 жыл	113
Қазақ ұлттық сахна өнері іргетасын қалаған кім?	133
Сұлтан Сегізбаев	
Екі халыққа бірдей қымбат	149
Жанайдар Садуақасов	
Әділетсіздікке ұшыраған әділет халкомы	154
Левон Мирзоян	
Секретарь Мирзоян	160
Тағы да Мирзоян жөнінде	174
Габдулхакім Бөкейханов	
Темірбек Жүргенов	
Нарком Жүргенов	190
Ақ босаға-ар-ождан	209
Темір-халком	217
Сөз соңы	247

Қойшыбаев Бейбіт Орынбекұлы ТҮНЕКТЕН ОРАЛҒАН ЕСІМДЕР

Тұлға және тарих

Төртінші кітап. ҚАБЫРҒА

Қазақ және орыс тілдерінде

Редакторы *Б. Хабдина*

Беттестен *Б. Дүйсен*

Басуға 31.03.2016 қол қойылды.

Нішімі 60x84 1/16 . Офсеттік қағаз.

Көлемі 15,5 б.т.+0,25 б.т. жапсырма.

Тарауымы 1000 дана.

«Рух Би» баспасы. 050031. Алматы.

Ақсай-3б-32-41. Т.: (8727) 268 01 85

Тапсырыс берушінің дайын файл-
дарынан басылып шықты.

«Тастак РА» ЖШС
050005, Алматы, Төле би, 266.

«Тастак» СҰ, 3-қабат.
Тел./факс 8 (727) 374 83 42.

E-mail: ra_tastak@mail.ru,
www.ra-tastak.kz

9 786018 051988

00000152550

